HUSZADIK SZÁZAD

KUN MIKLÓS

BUHARIN

SZABAD TÉR KIADÓ

KUN MIKLÓS

BUHARIN

SZABAD TÉR KIADÓ
1988

HUSZADIK SZÁZAD

SOROZATSZERKESZTŐ:
GYURKÓ LÁSZLÓ

Megjelent
Nyikolaj Buharin szuletésének 100. evforduloja alkalmából,
az 1988. evi Budapesti Művészeti Hetek idején

Lektorálta **KENDE JÁNOS**
MENYHÁRT LAJOS

© KUN MIKLÓS, 1988

© SZABAD TÉR KIADÓ, 1988

E könyv megírásához az elmúlt években segítséget nyújtottak Nyikolaj Buharin környezetének tagjai és leszármazottaik, akik szinte kivétel nélkül maguk is megjárták a sztálinizmus börtöneit és táborait. A kortársak közül külön köszönet illeti Lina BULAHOVÁT, akitől hosszú beszélgetések során a harmincas évek szovjet valóságának egészen apró részleteiről is sikerült információt kapni; azóta elhunyt mesteremet a történelemtudományban, Viktor DALINT, a Komszomol egyik alapítóját, a Vörös Professzorok Intézetének hallgatóját, a politikai csatározások résztvevőjét; Jelizaveta DRABKINA írónőt, aki szintén az intézet hallgatója, korábban pedig Jakov Szverdlov, majd Krupszkaja titkárnője volt; Szvetlana GURVICSOT, Buharin lányát; Kamil IKRAMOV írót, az üzbég párt főtitkárának s egyben a Buharin-per egyik szereplőjének fiát; Anna LARINÁT, Jurij LARINT, Buharin özvegyét és fiát; Dmitrij LIHACSOV akadémikust; Szergej LOMINADZÉT, Visszarion Lominadzénak, a Kaukázuson túli

pártszervezet főtitkárának, e könyv egyik szereplőjének fiát; Szvetlana OBOLENSZKAJÁT, Valerian Obolenszkijnek, Buharin ifjúkori barátjának a lányát; Leonyid PETROVSZKIJT, Szovjet-Ukrajna államfőjének az unokáját és a Buharin-iskola egyik oszlopos tagjának, Pjotr Petrovszkijnak a fiát; Muza RASZKOLNYIKOVÁT, az októberi forradalom egyik kulcsszereplőjének, a harmincas években Sztálin ellen fellázadt Fjodor Raszkolnyikovnak az özvegyét; Ljubov RJUTYINÁT, Martyemjan Rjutyinnak, a Sztálin rémuralmát megállítani igyekvő bátor politikusnak lányát; Zoja ROSENHOLZOT, Arkagyij Rosenholznak, a külkereskedelmi népbiztosnak a lányát; Jevgenyija SZLEPKOVÁT, a Vörös Professzorok Intézetének volt hallgatóját, a Buharin-tanítvány Vaszilij Szlepkov özvegyét; Vlagyimir SZTYEKLOVOT, az Izvesztyija főszerkesztőjének, Jurij Sztyeklovnak a fiát; Andrej SZNYEGOVOT, a Kommunisták Ukrajnai Pártjának alapítóját és első kongresszusának küldöttét; Jurij TOMSZKIJT, a szovjet szakszervezetek vezetőjének, a Buharin—Rikov—Tomszkij csoport tagjának fiát.

Budapest, 1988. augusztus 17.

Kun Miklós

TANULÓÉVEK

Az egykori sajtótudósítások egyetértenek abban, hogy rendkívül forró volt a nyár a kontinensnyi nagyságú európai Oroszország területén a Krisztus születése utáni 1888. esztendőben. Még szeptember végén is pusztított az aszály a termőföldeken, újabb éhínséggel fenyegetve a muzsikok millióit. „Isten büntetése!", mondogatták a parasztok, „mert az Antikrisztus uralkodik felettünk"! Egy részük – több millió ember – még azt vallotta, hogy a 6771-es esztendő hozta rájuk a sorscsapást; az orosz ószertartásúak ugyanis, köztük könyvünk hősének nem egy távoli őse, egy külön naptárt használt még a 19. század utolsó harmadában is.

Akadtak azonban olyan családok III. Sándor birodalmában, amelyek számára örömteli volt az 1888-as esztendő. Közéjük tartozott a 24 éves Ivan Gavrilovics Buharin és felesége, Ljubov Ivanovna, akiknek szeptember 27-én született Nyikolaj nevű fiúk.

A kisfiú Moszkvában jött a világra, ahol szülei tanárok voltak: az apa számtant, az anya írást és

olvasást tanított egy külvárosi iskolában. Ljubov Izmajlova-Buharina ezzel kiemelkedett saját társadalmi köréből. A korabeli Oroszországban ugyanis, az 1860-as évek felülről indított társadalmi reformjai és emancipációs mozgalma ellenére, a nők változatlanul másodrendű polgároknak számítottak. Úgyannyira, hogy még a leggazdagabb nemesi fészkekből kikerült, két-három világnyelven szabadon társalgó kisasszonyok is csak külföldön szerezhettek felsőfokú képesítést. Az Osztrovszkij-darabokból ismert, elmaradott, bigott és mélyen civilizációellenes családok pedig végképp szentségtörésnek tartották a lányok továbbtanulását. A tanítóképző elvégzése ezért áttörést jelentett Buharin édesanyja számára, a társadalmi felemelkedés lehetőségét. „Nagyon okos, ritka becsületes és munkaszerető asszony volt az anyám", emlékezett rá Nyikolaj. „Rajongott a gyerekeiért, rendkívül jószívű lény volt." Így őrizte meg Ljubov Ivanovnát a leszármazottak emlékezete, többek között könyvünk hősének ma is élő unokatestvéréé, Vera Jevgenyevnáé.

Ivan Gavrilovics Buharinról valamivel többet tudunk, életének számos döntése mégis homályban maradt. Vajon miért helyezkedett el egy alsófokú iskolában az 1880-as évek közepén, amikor pedig kitűnő eredménnyel végezte a patinás moszkvai egyetem fizika és matematika szakát, és ennek a diplomának a gimnáziumi tanári pályát kellett volna megnyitnia előtte? És mi késztette rá, hogy röviddel pedagógus életének megkezdése után el-

hagyja Moszkvát, a „negyvenszer negyven aranykupolás" második fővárost? Mi volt az oka, hogy éppen a birodalom poros peremterületének számító, nemrég még a Román Királysághoz tartozó besszarábiai kormányzóságba települt át, ráadásul adóellenőrnek? S miért alakult úgy az élete, hogy a századfordulón állástalan maradt, aminek következtében családjának meg kellett ismernie a nélkülözést, noha a tanárokat Oroszországban a legkevésbé sem fenyegette munkanélküliség? És hogyan lett a sikertelen életű Ivan Buharinból, ebből a jellegzetes orosz *csodabogárból* az 1910-es évek elejére – amikor fiának már komoly dossziéja volt a titkosrendőrség irattárában – udvari tanácsos, a 14 grádicsos állami rangfokozati tabella hetedik helyén *személyes nemességet* nyert tiszteletre méltó polgár?

Az effajta kérdésekre általában a nagy emberek leszármazottai szoktak válaszolni az életrajzírók faggatására, vagy az érdekeltek maguk teszik közzé a magyarázatot emlékirataikban. A bolsevik mozgalom története azonban az 1930-as években olyan véres tragédiába torkollt, hogy az ország sorsát meghatározó politikusok és rokonaik, leszármazottaik nem publikálhattak memoárt. Nem adatott ez meg a fiát túlélő Ivan Buharinnak sem, aki Nyikolaj letartóztatása után az 1890-ben született Vlagyimir fiához költözött, a Kremlből. 1940-ben, halt meg szörnyű lelkiállapotban. Többször elkezdett memoárja végül nem maradt ránk.

1925-ben közzétett önéletrajzában Buharin így írt róla: „Apám, aki mindig igen szertelen ember volt, kitűnően ismerte az orosz irodalmat, a külföldi írók és költők közül Heine állt hozzá a legközelebb." Az 1880-as évek orosz kultúrájában ez azt jelentette, hogy Ivan Buharin hű maradt az 1860-as évek orosz vegyesrendű értelmiségének ellenzéki fogantatású Heine-kultuszához; ezt fiába is átplántálta, hiszen az 1930-as évek elején rendezett moszkvai Heine-ünnepségek fő szónokaként Nyikolaj Buharin mint az orosz progresszív értelmiség egyik példaképéről szólt a német költőről. Szvetlana lányának könyvtárában magam is láttam egy 1857-es német nyelvű Heine-kötetet, amely a nagyapáról, Ivan Buharinról maradt rá.

A radikális vonzalmakban bővelkedő indulást az 1880-as évek második felében Ivan Buharin legtöbb nemzedéktársának pályáján megakasztotta a kor: a forradalmi és reformtörekvéseknek egyaránt véget vető apály, az egész társadalmon eluralkodó csüggedés periódusa. Buharin apja feltehetőleg e hangulatok hatására lett vidéki kishivatalnok. Évtizedek múltán azonban – erre is csak következtethetünk a szegényes forrásanyagból – valamelyest megbékélt a rendszerrel, s ennek nyomán Moszkva egyik jónevű tanintézetének fizikatanára lett. Ekkor sem lehetett azonban a család túlságosan gazdag, hiszen esténként Ivan Buharin kézirat-előkészítőként dolgozott egy nyomdában, otthonában pedig az 1910-es években több kosztos diákot tartott.

A koránál jóval idősebbnek látszó, hosszú ősz szakállú, csillogó tekintetű öregember a szovjethatalom éveiben is megmaradt annak, aki volt. Nem élt vissza Nyikolaj fia magas pozíciójával, sokáig nem is lakott nála; csak 1923-ban mondott búcsút a tanári pályának – utolsó munkahelye a fiáról elnevezett 17. számú iskola, amelynek 1917 előtt az igazgatója volt –, és a Krasznaja pecsaty nyomdában helyezkedett el korrektorként. Itt kereste fel 1926 decemberében Valentyin Szuhanov újságíró, hogy nyilatkozatot kérjen tőle az *Ogonyok* című népszerű képes hetilap számára. „Nyikolaj' fiam – mondta neki az idős ember – csintalan és eleven gyermek volt. Nagy szeretetben éltünk. Szenvedélyes növénygyűjtő volt, és imádott rajzolni. A gimnáziumi órák sok időt vettek el tőle, de ahogyan végzett a tanulással, rögtön virágokat, rovarokat preparált, préselt. Olyan jól megismerte ezeket a dolgokat, hogy minden növény és rovar eredetét pontosan tudta. Mondtuk is nemegyszer a feleségemmel, hogy biztosan jó természettudós lesz belőle. Ezek a reményeink azonban nem váltak valóra."

A természettudományos érdeklődés legalább annyira szerves része volt a vegyesrendű orosz értelmiség neveltetésének, mint ahogy a klasszikus filológia ismerete is nagy szerepet játszott az 1830–1840-es években felcseperedett nemesi értelmiség fejlődésében. Az 1880-as években egy felfelé törekvő orosz család nemegyszer azért takarékoskodott, hogy megvehesse gyerekeinek a mikroszkó-

pot és az egyszerűbb fizikai, kémiai kísérletekhez szükséges felszereléseket. S az ebben is tudatosan konzervatív cári kormányzat hiába igyekezett visszaszorítani a természettudományos tárgyakat a holt nyelvekkel szemben, a latin és görög tudásukra büszke házitanítókat fokozatosan mindenütt felváltották a társadalom alsóbb rétegeiből érkező fiatal matematikusok, biológusok és medikusok.

Az iskolás Nyikolaj Buharinnak nem volt szüksége felsőbb osztályos korrepetáló diákokra. Eredendő tehetsége konok kitartással párosult a tanulásban, s persze mindig számíthatott a szülői segítségre is. Később pedig ő maga adott órákat, ebből fizette gimnáziumi tandíját.

Hogyan emlékezett erre az időre a már felnőtt politikus? „A hagyományos értelmiségi szellemben neveltek – írta –, négy és fél éves koromban már tudtam írni és olvasni. Apám hatására erősen vonzottak a természettudományos könyvek: Kajgorodov, Tyimirjazev, Brehm kedvenc íróim voltak. Szenvedélyes rovar- és lepkegyűjtőnek ismertek, mindig tartottam madarakat. Rajzolni is szerettem." Buharin szénceruzarajzai, akvarelljei közül – főleg tájképek voltak – 1937-ben körülbelül 150 darab maradt meg családja lakásán, keretéből kitépve. Ezek elpusztultak, vagy a lakás következő lakóinak tulajdonába kerültek; az egyik festmény most került vissza Buharin özvegyéhez. A politikus néhány karikatúrája viszont fennmaradt svájci híve, Humbert-Droz gyűjteményében; féltucat közép-oroszországi és krími tájat ábrázoló szép akva-

relljét lánya, Szvetlana Gurvics őrzi. Buharin későn született fia, az idáig főleg külföldön kiállító Jurij Larin kitűnő festőművész lett.

De térjünk vissza ismét a századforduló emlékeihez. „Miután Besszarábiába költöztünk – elevenítette fel Buharin azt a négy esztendőt, amelyet 1893 és 1897 között gyermekként távol töltött Moszkvától –, életem szellemi értelemben bizonyos mértékig sivár lett. Nem jutottam könyvekhez /.../, viszont öcsémmel együtt megszabadultunk a racionális neveléstől és kikerültünk az utcára."

Az „utca" itt inkább a természetet és a hétköznapi életet, s nem a magukra hagyatottságot jelentette a Buharin-testvérek számára. Az öt gyerekből Andrej és Jekatyerina korán meghaltak; a megmaradt három fiú közül – akik egyébként erősen hasonlítottak egymásra – Vlagyimir még a cári rendszerben szerzett mérnöki végzettséget. 1917 után alig-alig vett részt a közéletben. Soha nem került reflektorfénybe, s talán ennek köszönhette, hogy életben maradt, amikor milliókat morzsolt fel a sztálinizmus gépezete. De meglehet, hogy csupán egy véletlen folytán vészelte át – igaz, a börtönöket és a munkatáborokat megjárva – a megpróbáltatásokat abban a korban, amikor az ország első embere kimondta ugyan, hogy „a fiú nem felel az apjáért", mégis *törvény* írta elő a „nép ellenségei" családtagjainak száműzetését és jogfosztását. (Ez az országos bizonytalanságot keltő, sajátosan logikátlan logika nemegyszer extrém példákat produkált: Sztálin utasítására például börtönbe vetették

hűséges titkárának, Alekszandr Poszkrjobisevnek a feleségét, mert Szergej Szedovnak, Lev Trockij mérnök fiának a *sógornője* volt. A kivégzett Szedov *feleségének* viszont mindvégig nem esett bántódása, még az állását is megtarthatta.)

Vlagyimir Buharin az 1960-as évek elején térhetett vissza a száműzetésből Moszkvába; 1980-ban halt meg. A legkisebb fiú, Pjotr még 1918-ban elesett a fehér kozákok ellen indult moszkvai önkéntes ezred soraiban. A Vörös Hadsereg egyszerű harcosának haláláról a *Pravda* gyászszalagos címben emlékezett meg: a lap munkatársai így fejezték ki részvétüket Nyikolaj Buharinnak, a főszerkesztőjüknek. Két és fél évvel korábban, 1915 utolsó napjaiban a szívbeteg Ljubov Buharina is elhunyt. Így kezdődött meg az egykor szegényen is rendkívül összetartó család felbomlása.

★

Nyikolaj Buharin érthető melegséggel írt önéletrajzában azokról az évekről, amikor még valamennyien együtt voltak. Négy év besszarábiai tartózkodás után tértek vissza Moszkvába. „Nagyon nagy szükségben éltünk. Gyakran csontot és üres üvegeket gyűjtöttem, hogy két-három kopejkáért eladjam. A régi újságokat pedig levittük a tejboltba, hogy egy kis pénzt összegyűjtsünk. Engem felvettek a városi polgári iskola második osztályába."

Ezt a gimnáziumi osztályok követték: „Majdnem mindig jeles tanuló voltam, bár ezért nem tettem

különösebb erőfeszítéseket. Nem voltak saját szótáraim, az idegen szavakat kimásoltam a társaim füzetéből, és a házi feladatot mindig öt-tíz perccel azelőtt készítettem el, hogy a tanár belépett az osztályba." Annál többet olvasott a fiatal fiú odahaza, de az órák alatt is. Heine mellett legkedvesebb írója ekkor az a Kozma Prutkov volt, akit évtizedekkel később még pártkongresszusok széles fóruma előtt is idézett. Pedig az orosz maradiságot pellengérre állító szerző nemcsak hogy nem szerepelt a hivatalos tananyagokban, de voltaképpen nem is létezett. Álnév volt, amelyen Alekszej Konsztantyinovics Tolsztoj és a két Zsemcsuzsnyikov testvér publikált a 19. század hatvanas éveiben.

A gimnáziumi években vált a fiatal Buharin szokásává a legalább annyira módszeres, mint amilyen szenvedélyes olvasás. Társaságban, kisebb auditórium előtt később gyakran idézte a világirodalom klasszikusait – az antik drámát éppúgy kedvelte, mint Shakespeare-t és Molière-t. A költészethez és a regényirodalomhoz hasonlóan Buharin a színműveket is főleg könyvekből, olvasás alapján ismerte. Diákkorában se pénze, se joga nem volt színházba járni, hiszen a tanulókat mindig kiemelték a közönség soraiból a külön erre a célra alkalmazott felügyelők. A romantikus fiú viszont odahaza sokat ábrándozott a dél-amerikai szabadságmozgalmakról szóló regények hőseiről, de Nietzsche és Schopenhauer hőskultusza is bűvkörébe vonta.

A középiskolai években azután Buharin kezébe kerültek az orosz politikai gondolkodás szempontjából különlegesen fontos klasszikus irodalomkritikai munkák. Főleg Piszarjev hatott rá, a maga szellemességével, utilitarizmusával, s konzekvensen képviselt felfogásával, amely szerint az író csak akkor cselekszik helyesen, ha *közvetlenül* szolgálja a progresszív társadalmi célokat. S noha Buharin később sokban változtatott az irodalom feladatairól alkotott nézetein, Piszarjev egészen az 1930-as évekig hatott gondolkodására, s ezzel nem volt egyedül a bolsevik vezetők között.

Az 1920-as évek meglehetősen agresszív vallásellenes, ún. *bezbozsnyik* mozgalmát másokkal, így Jemeljan Jaroszlavszkijjal együtt elindító Nyikolaj Buharin 1902 vagy 1903 táján maga is megélte a vallással való szakítás személyes drámáját: „Külső megnyilvánulásaiban ez igen komisz formákat öltött. Fogadtam a fiúkkal, akikben még élt a vallásos hit és a nyelvem alatt kicsempésztem a templomból a Krisztus testét jelképező ostyát, majd diadalittasan kiraktam a többiek elé az asztalra." Kamaszcsíny volt ez, s nem rázta meg annyira Nyikolaj Buharint, mint korábban a 16 évesen még mélyen vallásos Vlagyimir Uljanovot az, amikor egyszer heves mozdulattal letépte nyakáról a keresztet, s még sokáig fürkészte, vajon mennyit változik körülötte ezután a világ.

Buharinnak a pravoszláviával való kapcsolatában viszont még egy ideig eltartott a kétely és a bizonytalanság korszaka. Mint a nézetváltások ké-

sőbbi korszakaiban mindig, ezúttal is a könyvekhez menekült: „Ekkortájt véletlenül kezembe került Vlagyimir Szolovjovnak az Antikrisztusról szóló előadása. Egy ideig nem voltam benne biztos, hogy nem vagyok-e magam is Antikrisztus. Az Apokalipszisból – amelynek elolvasásáért szigorú fejmosást kaptam az iskolai pópától – megtudtam, hogy az Antikrisztus anyja feltétlenül örömlány. Kérdőre vontam édesanyámat, nem örömlány-e vajon. A kérdésre persze nagy zavarba jött."

A fiú kételyeivel végül apjához fordult, akitől azt a választ kapta, hogy „Isten nincs, de te még túl fiatal vagy ahhoz, hogy ezt a nézetet meg tudd védeni. Ezért járj csak el a templomba, mert különben kicsapnak az iskolából."

Ha a pravoszláviával való kapcsolat válságát nem is minden kiskamasz élte át a századelőn, annál többen voltak azok, akik valamilyen formában választ kerestek az elmaradott orosz társadalom megváltoztatásának kérdéseire: „A gimnázium negyedik vagy ötödik osztályában kezdtünk köröket szervezni, folyóiratokat alapítottunk, igaz, kezdetben ártalmatlan cikkeket írtunk,... de azután elkezdtünk illegális irodalmat olvasni, később politikai körök tevékenységébe is bekapcsolódtam, majd amikor eljött az ideje, tagja lettem egy 1901–1902 végén alakult diákszervezetnek, amelybe eszerek (szociálforradalmárok) és szociáldemokraták jártak. Nemsokára végérvényesen elfogadtam a marxista ideológiát. Igaz, eleinte nyomasztóan hatott rám, hogy gazdasági elméleteket kellett

tanulmányoznom: a fennkölt szépség fogalmai után hozzá kellett szoknom az áru–pénz–áru körforgásához. De nem sokkal azután, hogy *in medias res* belecsöppentem a marxista elméletbe, megéreztem struktúrájának különös logikáját. Meg kell mondanom, hogy a marxizmusnak ez a jellegzetessége hatott rám a legjobban... Elérkezett az 1905-ös forradalom, mindenfelé nagygyűléseket és felvonulásokat rendeztek. Természetesen mindenütt ott voltam én is."

Az első orosz polgári demokratikus forradalom és az azt megelőző válságkorszak nemcsak a radikális kamasz fejlődésében, hanem az egész társadalom történetében határpontot jelentett. Ha a 20. század még jó ideig nem is kezdődött el a cári birodalom számára, a 19. század, s vele a tespedés és az állami politika rangjára emelt könyörtelen konzervativizmus akkor ért véget, amikor II. Miklós minden józan megfontolás ellenére hadat üzent Japánnak. Új területeket akart szerezni (Mandzsuriát a pétervári udvarban rajzolt új térképeken már *Zseltorosszija,* Sárga-Oroszország néven tűntették fel), megteremtve ezzel a nemzeti egységet, levezetve a halmozódó társadalmi feszültségeket.

A japán hadszintérről szinte megállás nélkül érkező, szégyenteljes vereségek híre, az orosz nemzeti büszkeség megalázása megingatta, majd aláásta az udvar látszólag évszázadok óta rendíthetetlen tekintélyét. Az 1905. január 9-i véres vasárnap pedig, amikor a cár jóváhagyásával a kormányzat az egyházi zászlók alatt békésen felvonuló

tömegbe lövetett, határkőnek bizonyult a nép és a hatalom konszenzusában. II. Miklós ezután már nem bízhatott teljesen azokban a rétegekben sem, amelyek 1905 januárjáig egyeduralmának legbiztosabb támaszát jelentették. A politika képtelen volt kezelni az egyre mélyülő válságot; ezért bocsátotta ki az uralkodó 1905. október 17-én – kelletlenül és rendkívüli nyomásra – az ország történetének első, bár garanciák és biztosítékok nélküli alkotmányát, amely lehetővé tette a politikai pártok megalakulását és a csonka orosz parlament, az Állami Duma összehívását.

E lüktető történelmi hónapokban, kivált az alkotmány megadása után kirobbant decemberi moszkvai fegyveres felkelés napjaiban, a 17–18 éves Nyikolaj Buharin koránál jóval idősebbnek, érettebbnek érezte magát. Ezekben a napokban mintha kicserélték volna az ősi fővárost: a lámpaoszlopokból és gerendákból felállított barikádok ellen egyre újabb kozákrohamokat indított a kormányzat, bevezették az ostromállapotot. A radikális diákok a szülői tilalom ellenére kiszökdöstek az utcára, kötözték a sebesülteket, élelmiszert és pénzt gyűjtöttek a felkelőknek, időnként még a harcokban is részt vettek. Egészen addig, amíg a Pétervárról odavezényelt elitalakulatok, a szemjonovszkojei gárdaezred és a tűzérség véget nem vetett a felkelésnek.

Aligha kételkedhetünk benne, hogy Buharin sem lapult otthon, hanem belevetette magát a küzdelembe. Ez az előzménye az önéletrajzban

olvasható mondatnak: „1906-ban formálisan is a párt tagja lettem, és elkezdtem az illegális munkát. Az érettségi napjaiban Ilja Ehrenburggal sztrájkot szerveztünk Szladkov kárpitosüzemében. Végül beiratkoztam az egyetemre: tanulmányaimat főleg arra használtam fel, hogy illegális találkozókat bonyolítsak, olykor pedig elméleti rajtaütéseket hajtottam végre egy-egy tiszteletre méltó liberális professzor szemináriumán."

Ez a magatartás egyáltalán nem volt általános: Buharin progresszív gondolkodású társai ugyan a moszkvai barikádharcok alatt többnyire forradalmároknak tekintették magukat, ám a téli szünet befejeztével ismét visszavonultak a könyveikhez. Buharin számára azonban már 1906-ban sem úgy vetődött fel a kérdés, hogy a tanulást válassza-e, vagy konspiratív akciókban vegyen részt. Az ő dilemmája a kor fiatal szocialistáinak választútját modellálta: a kérdés az volt, hogy a szociálforradalmárok (eszerek) vagy a mensevik és bolsevik szárnyra nemrég szétvált szociáldemokraták programját fogadja-e el. A választásban érdekes módon nem a legális vagy féllegális politikai csoportok pozitív társadalomépítő koncepciója, hanem harci módszerei számítottak igazán. Elvi jelentőséggel bírt, hogy az orosz, illetve az egyetemes progreszszió mely hagyományaival vállalt valaki kontinuitást. Az eszerek a nép közé járás, illetve az egyéni terror célravezető voltát valló 19. századi narodnyikok leszármazottainak tekintették magukat. A szociáldemokraták viszont meggyőződéssel hirdették,

hogy az oroszországi jövő potenciális harci tartalékát nem a százmilliós paraszti tömegben, hanem a lassan tudatosodó-gyarapodó, de még mindig nagyon kis létszámú proletariátusban kell keresni.

Sokan személyes élmények hatására álltak a két legnépesebb forradalmi irányzat valamelyike mellé. Buharin sem volt kivétel e tekintetben. „Az eszer elméletekről azt tartottam, hogy elkenik a lényeget" – írta 1925-ben, már az orosz falu gondjainak avatott ismerőjeként, életének arról a korszakáról, amikor még csak mutatóban látott egy-egy muzsikot. Még kategorikusabb egy másik lehetséges vonzással és választással szembeni ellenérzése: „A liberálisokkal való ismeretség csak a liberalizmus elleni heves tiltakozásra késztetett."

A személyes hatásokhoz tartozott Buharin fejlődésében, hogy öccse, Vlagyimir, valamint az illegális diákmozgalomban megismert új barátok, Grigorij Briljant (Briljantov) és Ilja Ehrenburg szintén bolsevikoknak tekintették magukat. Történetesen bolsevikok voltak azok a borzasztóan öregnek tűnő (valójában harmincas és negyvenes éveiket taposó) moszkvai értelmiségiek is, akik a városi pártbizottság megbízásából rendszeresen előadásokat tartottak a konspiratív diáktalálkozókon. Egyiküket éppen Buharin hívta el társaihoz: a tekintélyes, őszülő szakállú, fémkeretes szemüvegű Mihail Pokrovszkijjal, az orosz történelem kitűnő ismerőjével Buharin ezután 1917-ben találkozott újra, amikor mint két nemzedék képviselői dolgoztak a moszkvai bolsevik vezetésben. Hamarosan mind-

ketten a „baloldali kommunisták" moszkvai frakciójának élére kerültek, s nagy szerepük lett abban, hogy ez a pártszervezet hevesen ellenezte Lenin breszti béketervét. Amikor azonban a fiatal Nyikolaj Buharin először kopogtatott be Pokrovszkijhoz, nem tudhatta, hogy egyszer majd éppen ő köszönti a kopottasan berendezett, kétszobás lakás gazdáját, mint a hivatalos szovjet történettudomány fejét, a pártelit képzését szolgáló ún. Vörös Professzorok Intézetének első igazgatóját. Amint azt sem sejthették, hogy 1929 után bűnbánó nyilatkozatokban kell majd elhatárolniuk magukat a másik „téves nézeteitől" – miközben kapcsolatuk a magánszférában *teljesen háborítatlan marad.*

Persze Buharint nem csak a közéleti kérdések kötötték le ifjúkorában. A magát már gimnazistaként *homo politicus*nak valló Ilja Ehrenburg memoárjából kitűnik, hogy ez a kör éppoly teljes életet élő, hosszú hajú, jókedvű diákokból, szerelmes fiatalemberekből, az Életre készülő pályakezdő értelmiségiekből állt, mint bárhol máshol a korabeli Oroszországban.

Valamikor 1906 táján a Buharin család átesett az első házkutatás megaláztatásain. Az apa ekkor döbbent rá, hogy két idősebb fia milyen mélyen belegabalyodott a politikai küzdelmekbe. A lakás környékén, a szomszédoknál rendre feltűntek a jellegzetes külsejű utcai spiclik. Főleg Nyikolaj iránt érdeklődtek, akit a rendőrség már befolyásos szociáldemokrata diákvezetőként tartott számon.

És itt ismét a Buharin életét sűrűn szabdaló fehér foltok egyikével találkozunk. Az 1920-as évek közepén, amikor a politikus a Komszomol-kongresszusokon képviselte a pártot, több ízben elhangzott róla, hogy „a Komszomol első számú előfutára" volt. Később viszont nyomtalanul eltűnt az ifjúsági mozgalom történetéből. Csak 1958-ban, egyetlen alkalommal tört meg az ezzel kapcsolatos hallgatás. Egy Majakovszkijról szóló forrásgyűjteményben rendőrségi jelentést közöltek, amelyben felbukkant a Buharin-testvérek neve: „Az 1906/1907-es tanév elején Moszkva város pártszervezetei (a szociáldemokraták és a szociálforradalmárok) a középiskolákat célozták meg a propagandájukkal, és két középiskolás szövetséget, egy szociálforradalmár és egy szociáldemokrata csoportot hoztak létre. Az első csak rövid ideig működött, majd szétesett; a szociáldemokrata pártnak ellenben sikerült kapcsolatot teremteni csaknem az összes moszkvai tanintézettel. A szociáldemokraták hamarosan kidolgozták és közreadták az OSZDMP középiskolai szervezeteinek szabályzatát. A szövetség »körökből« és »klubokból« tevődött össze. A körök tagja lehetett minden szimpatizáns, a klubokba azonban csak azokat engedték belépni, akik feltétel nélkül elfogadták a pártprogramot. A körökben propagandisták irányították a foglalkozásokat, politikai referátumokat tartottak és tájékoztatták a jelenlévőket a párt aktuális helyzetéről. A diákszövetség tagjai közül a következőket azonosítottuk: a gimnazisták közül Anto-

nov, Vlagyimir Buharin, Grigorij Jakovlev[ics] Briljant[ov], Nyikolaj Ljamin, Valentyin Neumark. Az 5. sz. gimnáziumból Oszkolkov; a Medvednyikov gimnáziumból Popov, Mihail Romm, Vlagyimir Szokolov, Alekszej Szidorov, Nyikolaj Szaharov, Vlagyimir Petrov[ics] Faidis, Alekszej Scserbakov, Ilja Girsev[ics] Ehrenburg, valamint a lánygimnáziumból Anna Iljina Vidrina, Vera Nyikolajevna Szaharova, Konkorgyija Karlovna Ivenszon, Nagyezsda Grigorjevna Lvova, Haljutyina, Olga Szidorova, Jelena Sarapova. Vezető szerepet játszanak: Briljant, Faidis, Ehrenburg és Anna Vidrina.

A szociáldemokrata párt bizonyos fokig elérte célját, a leendő pártmunkások felkészítését: a diákok közül új pártmunkások kerültek ki. Faidis a katonai-műszaki bizottság tagja, Ehrenburg, Szokolov, Szaharova, Buharin és Briljant már kerületi propagandistaként dolgoznak. /.../ A fentieket összesítve tisztelettel jelentem méltóságodnak, hogy továbbra is figyelemmel kísérjük a középfokú oktatási intézmények diákjai körében megnyilvánuló forradalmi tevékenységet. Von Koten alezredes."

A forrásgyűjtemény, amely az *Irodalmi örökség* című sorozat sokadik kötete volt, 1958-ban látott napvilágot. Olyan nagy botrányt keltett, hogy a cenzúra azonnal betiltotta, és a következő kötete nem jelent meg. Felháborítónak tartották már Majakovszkij és szerelme, Lilja Brik bizalmas levelezésének közreadását is. A valódi ok azonban

– két évvel a desztálinizáció programját meghirdető XX. kongressszus után! – Buharin nevének pozitív említése volt.

A csendőr alezredes feljegyzése meghökkentő jólinformáltságot mutat, ám két pontatlanságot mégis tartalmaz. 1906-ban nem Vlagyimir, hanem Nyikolaj Buharin volt a bolsevik propagandista a hamovnyiki munkáskerület Dragomilovo nevű körzetében, Ilja Ehrenburg pedig más funkciót töltött be a mozgalomban.

A másik említett propagandista, Grigorij Briljant, a szokolnyiki kerületben dolgozott. Később erre emlékezve választotta magának a Szokolnyikov nevet, amelyen Szovjet-Oroszország politikai és katonai vezetője, a pénzügyi tárca gazdája lett. Pályája sokáig Buharinéval párhuzamosan haladt: az első világháború alatt találkoztak a svájci emigrációban, 1917-ben Pétervárott egymás mellett ültek a bolsevik Központi Bizottság tanácskozásain, 1923–1924 fordulóján közösen léptek fel a pártvezetésben a Lev Trockij nevével fémjelzett irányzattal szemben. Másfél évvel később, a részben Szokolnyikov vezette ún. *leningrádi ellenzék* zászlóbontásakor azonban útjaik elváltak.

Magánemberként ezután is jó viszonyban maradtak egymással. Talán ennek köszönhető, hogy amikor már Buharin is kezdett defenzívába szorulni Sztálinnal szemben, éppen *Szokolnyikov közvetítésével* találkozott 1928 júliusában, konspiratív körülmények között Lev Kamenyevvel. A megbe-

szélésen mindhárman fontolóra vették egy közös Sztálin-ellenes fellépés lehetőségét. Ebben a Buharin, Rikov és Tomszkij vezette pártmunkások mellett részt vett volna a leningrádi ellenzék is, amely egyben a forradalom városának kipróbált és elszánt munkáselitjét jelentette, s országosan is sok régi „illegálist" vonzott magához.

Buharin azonban, akárcsak Szokolnyikov, vereséget szenvedett. És 1936 végén a Sztálin által megrendezett harmadik monstre koncepciós per előtti hónapokban, a régi harcostársakat előszeretettel egymásra uszító pártfőtitkár – nem túlzás: *sátáni módon* – éppen Szokolnyikovot szemelte ki, hogy vallomásával bebizonyítsa a Központi Bizottság tagjai, majd az egész világ színe előtt: Nyikolaj Buharin trockista kapcsolatokat kiépítő jobboldali elhajló, kém és áruló – természetesen vele, Szokolnyikovval egyetemben... Anna Larina, Buharin özvegye szerint férje döbbenten, haraggal olvasta odahaza Szokolnyikov vallomását, amelyet eljuttattak hozzá. Azt hitte, Szokolnyikov azért került börtönbe, mert az 1930-as évek elején, londoni nagykövetként, pénzügyi szabálytalanságokat követett el. Sztálin tehát elérte célját: a két egykori jóbarát a megrendezett szembesítésen hevesen egymás ellen fordult. Ez volt az utolsó találkozásuk.

A századelőn egyébként Szokolnyikov apja orvosként szolgált Ukrajnában, a vasúti társaságnál. A család később Moszkvába költözött, ahol Grigorijt felvették az 5. sz. gimnáziumba. A közismerten

antiszemita közegben a fiú nem érezte jól magát, s inkább az iskola falain kívül keresett barátokat, többek között a 19. századi orosz értelmiség toleráns hagyományait magáénak valló Nyikolaj Buharin személyében. Az ő számára ugyanis közömbös volt, hogy az orosz Nyikolaj Ljamin, a német családból származó Konkorgyija Ivenszon vagy Ilja Ehrenburg, a rabbi unokája a barátja. A „hétköznapi antiszemitizmus" megnyilvánulásaitól Buharinnak már gyermekkorában, Besszarábiában módja volt elborzadni: ott nem telt el hőnap anélkül, hogy egy-egy közeli településről ne érkezett volna hír újabb véres pogromokról. Másfél évtizeddel később Buharin a saját bőrén is tapasztalta, mit jelent zsidónak lenni. Nem az elmaradott Oroszországban, hanem a felvilágosult Franciaországban történt vele ez, 1915-ben, amikor Mose Dolgolevszkij zsidó kézműves útlevelével utazott. Annyi sértés, megalázás érte a hivatalos közegek, sőt az „egyszerű" emberek részéről, hogy egy életre megtanulta, mit jelent *másodrendű* állampolgárnak lenni.

Ezt az esetet Buharin gyakran felemlegette az 1920-as évek második felében, amikor a Szovjetunióban nagy erővel megindult az ún. OZET mozgalma, amely a korábbi letelepedési övezetből, Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia településeiről szabad földekre költöztette és egy szocialista földműves réteg kialakítására ösztönözte a zsidóságot a Volga és a Dnyeper közötti területeken. A mozgalom élén Buharin egyik legjobb barátja,

későbbi feleségének apja, Jurij Larin állt, legfőbb védnöke pedig a paraszti származású államelnök, Mihail Kalinyin és Buharin volt. Tiszteletére nevezték el az egyik nagyobb zsidó földműves települést *Buharindorf*nak.

A politikus másik híressé lett barátja, Ilja Ehrenburg, az 1960-as években kiadott *Emberek, évek, életem* című memoárjában kényszerűségből olykor „Nyikolaj Ivanovics"-ként szerepeltette egykori mozgalmi társát. Még így is botrány lett a dologból, hiszen Buharin sok befolyásos ember szemében javában a „nép ellenségének" számított. Emlékezéseinek epilógusában az író eléggé szerencsétlen magyarázkodásba fogott arról, hogyan maradhatott életben a nagy perek alatt – megfeledkezvén arról, milyen szerepe volt a politikai helyzet kialakításában a sokéves nyugat-európai útjain másokkal együtt formált és hitelesített „humanista" Sztálin-image-nak és annak, hogy ő maga is támadta Trockijt és a pártfőtitkár más áldozatait. Az epilógusban ismét felidézte Buharin emlékét, amivel annyira felbőszítette az illetékeseket, hogy az emlékiratok könyv formában történt kiadásából ki is hagyták ezt a részt.

Ehrenburgnak minden oka megvolt rá, hogy hálás legyen Buharinnak. „A borzas Ilja", ahogy sokan, többek között Lenin is emlegette később, az 1910-es évek elején emigrált, és Párizsban egy időre aktív mensevik lett. Majd szatirikus lapot alapított régi elvtársai kifigurázására, s versben és prózában mindenkin elverte a port: Plehanovon és

Leninen, Martovon, Lunacsarszkijon és Zinovjeven. 1917-ben Ehrenburg hazatért és a Kerenszkij-kormány szimpatizánsa lett, ezért októberben a kaukázusi front helyettes főkomisszárjának nevezték ki. Így a régi illegális bolsevikokból lett vezető államférfiak még az 1920-as évek elején is afféle fekete báránynak tekintették. Buharinban azonban a közös fiatalság emlékei éltek: a moszkvai parkokban tett séták, a cigarettafüstös manzárdszobákban folytatott végetérhetetlen viták, az Ehrenburggal és Szokolnyikovval közösen rendezett országos diáktalálkozó ülései. Ez késztette rá, hogy előszót írjon Ehrenburg *Julio Jurenito* című utópikus regényéhez, amely pedig a bolsevik ortodoxia szemszögéből akár ellenséges alkotásnak is látszhatott. És az író az ő segítségével kapott lehetőséget arra is, hogy érvényes szovjet útlevéllel külföldön éljen.

Ehrenburg és Buharin ezután éveken át alig találkoztak. A harmincas években elevenítették fel a kapcsolatot, amikor „a borzas Ilja" az egyik legismertebb szovjet újságíró, s egyben a Buharin szerkesztette *Izvesztyija* párizsi tudósítója lett. A barátság hőfoka soha nem érte el már a régi melegséget, ám a mind zavarosabbá váló világban pontosan tisztában voltak egymás értékeivel. Volt még egy búcsútalálkozásuk is: Ehrenburg végigülte a Buharin-pert. Ezt azután végképp nem tudta feldolgozni. Sztálin halála után – *szóban* – felelevenítette a nyilván kínzó képet, ahogyan a vádlottak padján ülő Buharin észrevette őt a közönség sorai-

ban, és kedvesen rámosolygott. A történet kissé hasonlít Puskin kisregényének, *A kapitány lányá*nak jelenetéhez, amikor Pugacsov a vesztőhelyről odaint egykori hatalma tanújának, a tehetetlen Grinyovnak. Még szűkebb körben Ehrenburg hangot adott annak az érzésének, hogy akit látott, az mintha nem is Buharin lett volna, hanem a politikus arcvonásaira maszkírozott *színész* – olyan szörnyen nézett ki és olyan gyakran vezették ki őt a tárgyalóteremből, hogy szinte nem is lehetett felismerni. Mindkét változat fikciónak tűnik, amelyet az életben maradt szem- és kortanú lelkiismeretfurdalása diktált.

★

A hatalom csúcsán álló Nyikolaj Buharin sohasem kérkedett azzal, hogy milyen nagy szerepet játszott az illegális bolsevik mozgalomban. Életrajzában szerényen és röviden írt erről a korszakról. „1908-ban kooptáltak a moszkvai pártbizottságba, 1909-ben pedig már választás útján kerültem be e testületbe. Ekkortájt némi eretnek vonzalmat éreztem az empiriokriticizmus képviselői iránt; mindent elolvastam, ami csak erről oroszul megjelent. 1909. május 23-án letartóztattak a moszkvai pártbizottság tanácskozásán. Hamarosan kiengedtek, de később ismét lefogtak. Végül óvadék ellenében szabadlábra kerültem, 1910-ben, a moszkvai szervezet szétverése idején – ekkoriban legális intézményekben dolgoztam – újra lefogtak... Oroszországi pártmunkám során mindvégig a legorto-

doxálisabb bolsevik nézeteket vallottam, tehát nem lettem se otzovista, se »békülékeny«."

Miért volt olyan fontos ezt aláhúzni 1925-ben? A bolsevik mozgalom története mindig is a pártbeli irányzatok és frakciók csatározásából tevődött össze. Az 1905-ös forradalom felfelé ívelő szakaszában az ellentétek természetesen háttérbe szorultak. Az apály, az illegalitás, a tömeges emigráció éveiben viszont a korábban jelentéktelen súrlódásoknak tetsző ellentétek kibékíthetetlen szembenállásokká mélyültek. Mind az Oroszországban, mind az emigrációban dolgozó bolsevikok között 1907 decemberében szinte vízválasztó lett a harmadik Állami Dumába bejutott néhány szociáldemokrata képviselő „lázadásának" az ügye. A kérdés többek között az volt, van-e joguk a honatyák között a *saját* véleményüknek hangot adni, még ha az esetleg el is tér a párt – pontosabban az annak élén álló Központi Bizottság – álláspontjától. Még nagyobb vitát váltott ki az, hogy a párttagság egy része azt gondolta: a bolsevik képviselőknek demonstratív módon ki kellene vonulniuk az Állami Duma padsoraiból. Ha viszont ezt nem teszik meg, mert nem értenek egyet a javaslattal, akkor *vissza kell őket hívni* (otzivaty = visszahívni, otzovisták = visszahíváspártiak). E dilemma körül hamarosan egy egész irányzat alakult ki. Az otzovisták 1908 tavaszától rövid időre „átvették a hatalmat" a párt moszkvai területi, pétervári, ivanovovoznyeszenszki, uráli stb. bizottságában; az emigrációban is hatottak nézeteik. Az otzovistákhoz

közel álló, de önálló irányzatot alkottak az *ultimatisták,* akik szerint az Állami Duma szociáldemokrata küldötteihez ultimátumot kellett volna intézni, hogy vessék magukat alá a Központi Bizottság utasításának. Számos párttag emellett *primirenyecnek,* békülékenynek tartotta magát. Ezt a kifejezést az 1910-es években kétféle felfogás követőjére is használták. Részben azokra, akik félúton helyezkedtek el, egyfelől az otzovisták meg az ultimatisták, másfelől Lenin tábora között – részben pedig olyan bolsevikokat soroltak ide, akik a saját pártjuk különböző irányzataival, valamint a mensevikekkel, a Bund tagjaival és másokkal akartak egy „széles frontot" alkotni.

Mai szemmel úgy tűnhet, hogy jelentéktelen ügyek miatti civakodás volt ez, amely feleslegesen vonta el az amúgy is nehéz körülmények között dolgozó bolsevik párttagságot a cári önkényuralom elleni küzdelemtől. Ennél azonban lényegesen többről volt szó. Arról, megelégedhet-e a párt a konspiratív módszerekkel, ahogyan azt a magukat ortodox marxistáknak nevező, valójában balos otzovisták és részben az ultimatisták is sugallták – vagy pedig fel kell-e használni a legális társadalmi küzdelem akár parlamentáris lehetőségeit is, amint azt a még két esztendeje, más történelmi körülmények között, az otzovistákhoz hasonló radikalizmussal fogalmazó Lenin maga is gondolta.

A vita végül a szakadás szélére sodorta a bolsevikokat. A későbbiek során – és ez az 1920-as, 1930-as években vált érdekessé – csak az számított

igazi – ahogy akkor mondták, „ortodoxális" –, régi leninistának, aki soha nem volt otzovista, sőt küzdött az irányzat ellen. Talán ezért hangsúlyozta az önéletrajzában és másutt a pályája során a sokféle más „elhajlás" bűnébe eső Buharin, hogy az 1910-es években Lenin következetes híve volt. A politikus egyik közvetlen munkatársa és első életrajzírója, Dmitrij Mareckij pedig a Nagy Szovjet Enciklopédiában 1927-ben már azt is megemlítette, hogy „Buharin kérlelhetetlen harcot folytatott az otzovistákkal".

A háború előtti mozgalmi múlt megítélését az 1920-as években már relativizálta, hogy maguk az érdekeltek minősítették egymás korábbi álláspontját, ebben pedig nagy tere nyílt a szubjektív véleményeknek. Tíz évvel az októberi forradalom után főleg azoknak hánytorgatták fel az egykori otzovizmust és a többi „eretnekséget", a Leninnel való konfliktusokat, akik *az adott pillanatban* szemben álltak az éppen érvényes központi irányvonallal. A hatalomra került régi illegális pártmunkások ráadásul „békeidőben" is az egykor használt terminológiát alkalmazták, és ennek túlzó, bántó címkéit rávetítették a jelenre. Sztálin kihasználta ezt, és amint egyes szövetségesei szakítottak vele, elővette a régi vádakat. Így történt ez Buharin esetében is. Az ellene lefolytatott perben Andrej Visinszkij, a lenini ortodoxia őrének szerepében, a többi között *éppen az otzovizmus vádját* fröcsögte Buharinra. Visinszkij ugyan a felhánytorgatott periódusban éppoly távolt állt az otzovistáktól, mint

a leninistáktól (lévén jobboldali mensevik); sőt 1917 nyarán és őszén, mint a moszkvai Arbat kerület rendőrfőnöke, igyekezett kézre keríteni az illegalitásban rejtőző bolsevik vezetőket, elsősorban éppen Lenint. 1938-ban azonban már Buharin torkán tartotta a kést, s ezért a vádak között még az otzovizmust is a politikus ellen szegezte; Buharin erre csak rövid tagadással reagált, hiszen inkább azzal volt elfoglalva, hogy elhárítsa a fasiszta német, japán, angol kémkedés vádját és a Lenin meggyilkolására szőtt terv gyanúját.

Ha Buharin valóban otzovista lett volna, természetesen azt sem minősíthetnénk árulásnak a sokszínű forradalmi mozgalomban. Idősebb barátai, kortársai közül sokakat vonzott ez a radikális alternatíva. A legtöbbször másoknál baloldalibb Buharin azonban ekkor még nem így gondolkodott: a diákok között folytatott agitáció során végig megpróbálta meggyőzni hallgatóságát az otzovizmus helytelen voltáról. Egy Pjotr Petrovics néven dolgozó rendőrügynök szerint a moszkvai egyetem bolsevik diákjai előtt Buharin éppen azt bizonygatta, hogy nem számolnak a realitással, akik a meglehetősen jobboldali légkörben akut politikai konfrontációra mozgósítják az egyetemistákat. Szerinte az egyetemista ifjúság csak akkor radikalizálódik majd testületileg, ha az oktatási reformért folyó küzdelem összekapcsolódik az általános politikai elégedetlenséggel. A bolsevik diákvezetők többsége azonban elvetette ezt a koncepciót, amely pedig a legális küzdelem eredményeivel is számolt.

Buharin tervezete valamilyen úton kijutott a párizsi emigrációban élő Leninhez, aki a szerző jónéhány gondolatát beépítette a *Proletarij* című bolsevik orgánumban e témáról közölt vezércikkébe.

Tévedés lenne persze azt hinni, hogy az otzovisták vagy akár a leninisták mögött tömegek sorakoztak fel Moszkvában. Az 1905–1907-es forradalom első szakaszában a bolsevikok valóban ezreket vittek magukkal a barikádokra. A vereség, az üldöztetés és a nyomában járó csalódás azonban olyan rombolást vitt végbe a szervezetben, hogy 1908 táján, amikor Buharin az „első vonalba" került, a több mint egymilliós metropolisban a bolsevikok létszáma alig haladta meg a 200 főt. A pétervári bolsevikok mellett még így is a moszkvaiak örvendtek a legnagyobb tekintélynek. Hozzájuk fordultak segítségért a környező kormányzóságokon kívül az Urál vidéki, sőt a szibériai illegálisok is. A sorozatos lebukások, a sikeres rendőri akciók ellenére Moszkvában működött a párt egyik legnagyobb illegális nyomdája, és a formálisan újraegyesült OSZDMP egyik bolsevik központi bizottsági tagja rendszerint innen irányította a mozgalom egész közép-oroszországi tevékenységét.

A „régi főváros" bolsevik vezetésében három nemzedék élt egymás mellett. Az 1860-as évek hagyományait őrző ősz szakállú, komótos Mihail Olminszkij és a sovány, mindig ideges Szergej Mickevics még a narodnyik mozgalomtól számították indulásukat. A harmincévesek a pártalapító bolsevikok közül kerültek ki, akik a század legelső

éveiben, főleg pedig a bolsevikok és a mensevikek közötti pártszakadás idején tűntek fel; az egykori textilmunkás Viktor Nogin és a jogi tanulmányait hamar félbeszakító Alekszej Rikov közülük a legnevesebbek. Nyomukban azonban már ott voltak a tettre kész, lelkes huszonéves fiatalok; köztük az építőmunkás Tyimofej Szapronov, a szovjet közigazgatás egyik irányítója az 1920-as években – ő az elsők között szállt szembe az új állam bürokratikus torzulásaival, s így ugyancsak az elsők között került száműzetésbe, majd börtönbe, az ország nem csak egyedül sztálini, de buharini korszakaként is számon tartott 1928-as évében.

Közelebb volt a huszadik, mint a harmincadik évéhez Filipp Goloscsokin jogász is, aki az 1910-es évek elején az egyik legközelebbi munkatársa lett Buharinnak, és aki Lenin feltétlen híve volt a moszkvai pártszervezetben. 1912-ben Goloscsokin részt vett a bolsevizmus újbóli zászlóbontását jelentő prágai pártkonferencián, ahol a Központi Bizottság tagjává választották. Az októberi forradalmat követően az Urál vidékén mint Kolcsak egyik legyőzőjét ismerték. A későbbi évtizedekben főleg vidéken dolgozott, és nem csak a kor divatjához igazodott, hanem némi nosztalgiával a saját múltját is idézte, amikor katonai egyenruhában jelent meg az emberek között. Életrajza alapján a második világháború tapasztalt hadvezérei között kellett volna lennie, ám 1941 októberében kivégezték azokkal a magas rangú tisztekkel együtt, akik a

Tuhacsevszkij-pert követően a Vörös Hadsereg legfőbb panancsnoki állományát alkották.

Az 1910-es években Buharinnak Moszkvában volt egy szűkebb baráti köre az illegális bolsevikok között. Az egykori huszonéves generáció tagjai végigkísérték egész életét, és a sorsfordító pillanatokban ott voltak mellette. Ezek az egytől egyig moszkvai születésű vagy a régi fővárosban diákoskodó értelmiségiek 1905 táján csatlakoztak a bolsevik mozgalomhoz és – ami nagy ritkaság – valamennyien „kihagyások" nélkül ki is tartottak céljaik mellett. 1917-ben valamennyien a hatalomátvétel hívei, s Lenin felkeléspárti nézeteinek legfőbb moszkvai szószólói voltak. Ennek megfelelően később országos megbizatásokat kaptak, de 1918 februárjában mindnyájan baloldali kommunisták lettek, és makacsul ki is tartottak a kedvezőtlen breszt-litovszki béke megkötését ellenző álláspontjuk mellett. 1923 után Buharin kivételével e moszkvai társaság szinte valamennyi résztvevője huzamosabb időre exponálta magát egy-egy pártellenzéki csoportban. Azt talán már mondani sem kell, hogy az 1930-as években osztoztak a közös végben is.

A kör egyetlen női tagjáról, Varvara Jakovlevá-ról tudjuk, hogy eredetileg csillagásznak és matematikusnak készült. Tanítással és a városi statisztikai hivatalban végzett munkával kereste kenyerét. A törékeny, de fáradhatatlan lány emellett szakított időt a mindennél fontosabbnak tartott mozgalmi munkára. Első letartóztatását követően Jakovleva éveket töltött száműzetésben, többször

megszökött Szibériából. 1917. október 10-én, a bolsevik Központi Bizottság nevezetes ülésén, amely elhatározta a fegyveres felkelést, a táviratilag külön e célból a fővárosba rendelt, megbízható Jakovleva vezette a jegyzőkönyvet. Október 11-én azonban már Moszkvába sietett, ahol két héttel később a barikádharcok egyik irányítója lett. Ezekben a hónapokban nem volt olyan nap, hogy ne tárgyalt volna a nála négy évvel fiatalabb Buharinnal. Kipróbált, régi barátságuk akkor szenvedett először súlyos törést, amikor az 1920-as évek közepén a gerinces asszony szembeszállt a Sztálin – Buharin duumvirátus politikájával. A tragikus véget azonban még ekkor, a szakítás szélén sem láthatták előre: 1938 márciusában Jakovlevát a vád tanújaként vonultatták fel Buharin ellen, annak bizonyítására, hogy húsz évvel korábban, mint a baloldali kommunisták vezetői, mindketten Lenin életére törtek. Roj Medvegyev történész személyesen is találkozott olyan kortárssal, aki ezután látta Jakovlevát a börtönben. A súlyos kínzások látható nyomait viselő fogoly társán keresztül szinte az utókornak üzent: a vallomásokat kikényszerítették belőle, *egyetlen szó sem igaz.*

Az országos lapok 1938 márciusában még javában közölték Jakovlevának a perben elhangzott szavait, amikor számos szibériai városban változatlanul utcák őrizték a Buharinnál két évvel korábban született és 1918-ban a fehérgárdisták kezétől elpusztult Nyikolaj Jakovlev nevét. Varvara öccse a bolsevik mozgalom egyik legnagyobb ígérete

volt. Az 1910-es években Buharinnal egy időben élt emigrációban Nyugat-Európában, ott felkereste Lenint, akivel az első világháború alatt is folytatta a konspiratív levelezést. Jakovlev ekkor már odahaza élt, és politikai tevékenysége miatt büntetésből a tomszki helyőrségben teljesített katonai szolgálatot. Itt tudta meg Krupszkaja leveléből, hogy Lenin és Buharin között nézeteltérések vannak, s igen elkeseredett miatta.

Az októberi forradalom győzelmét követően Nyikolaj Jakovlev gyakorlatilag a szibériai szovjethatalom élén álló *Centroszibir* nevű szervezet vezetője lett; ekkor számoltak le vele a fehérek. Mindmáig megjelennek az életét, tevékenységét feldolgozó írások, antológiák, ám egyikben sem idézik azt a megrendítő nekrológot, amelyet Buharin közölt róla a *Pravdá*ban.

A moszkvai kör következő tagjának, Vlagyimir Szmirnovnak is különösen alakult az útja. Legtöbb társához, így Buharinhoz hasonlóan ő is a jogi pályát választotta, a munkásbiztosításra akarta specializálni magát. 1917 októberében fiatal tüzértisztként a moszkvai barikádharcok egyik szakavatott irányítója volt. 1917 legvégén Buharin magával vitte Pétervárra, ahol Szmirnov azt a feladatot kapta, hogy az Állami Bank és a Legfelső Népgazdasági Tanács nevű gazdasági csúcsszervezet munkáját vezesse.

1918 elején Vlagyimir Szmirnovot sem kerülte el a baloldali kommunizmus hatása. Másokkal együtt úgy döntött, hogy a nézetkülönbségek miatt nem

vállalhatja tovább a rá bízott feladatokat és minden tisztségéről lemondott. Valamilyen oknál fogva napjainkban – a bíróság elé nem is került – Lev Trockij mellett ő az egyetlen az első szovjet kormány tagjai közül, akit nem rehabilitáltak. Tevékenységét semmiféle monográfia, tanulmány, népszerű cikk nem értékeli. Pedig a polgárháború alatt a Kolcsak ellen harcoló keleti front egyik irányítója volt. Radikalizmusa ezen a poszton abban nyert kifejezést, hogy sokakkal szemben ellenezte a cári hadsereg tisztjeinek átvételét a Vörös Hadseregbe. Lenin és Trockij e kérdésben eltérő állásfoglalása miatt Vlagyimir Szmirnov 1919 tavaszán létrehozta velük szemben a *katonai ellenzék* nevű frakciót. Ettől kezdve a pártban jelentkező úgyszólván valamennyi ellenzéki csoportosuláshoz közeledett. Paradox módon éppen Trockij szövetségeseként került börtönbe rövid időre 1927-ben. Tragikus haláláig száműzetés, magánzárka lett életének színtere.

A moszkvai kör tagjai, amint már az eddigiekből is látható, először a cári rendszer börtöneivel ismerkedtek meg. Az 1905–1907-es forradalom után megjárta azt Grigorij Oppokov-Lomov is. Akkor még költői babérokról álmodozott, ám jogász lett, majd az első szovjet kormány igazságügyi népbiztosa. A baloldali kommunisták sorában 1918 elején ő is lemondott tisztségéről. Gazdasági munkára küldték az Urálba, de később mint a Legfelső Népgazdasági Tanács elnökhelyettese, visszakerült a fővárosba. Amint éleződtek az ideológiai ellentétek és a hatalmi harc, Lomov igyeke-

zett a háttérben maradni. Az 1930-as évek vége egy vidéki nagyüzem élén találta. Miközben Moszkvában folytak a nagy perek, ő már-már fellélegzett, hogy megfeledkeztek róla. Egy feljelentő azonban felhívta rá Sztálin figyelmét, aki az ügyet átadta kivizsgálásra Vjacseszlav Molotovnak. A Népbiztosok Tanácsa akkori elnöke, aki a forradalmi Pétervárott valamikor együtt dolgozott Lomovval, most gyorsan és cinikusan intézkedett. Oppokov-Lomovot kivégezték, feleségét és kislányát munkatáborba zárták; az egykori iskoláslány még megérte, hogy e könyv megírásának napjaiban, közel a hetvenedik évéhez, a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága rehabilitálta őt.

Buharin tehát ifjúkorának szereplői közül nem eggyel együtt raboskodott II. Miklós, majd Sztálin börtöneiben. Ilyen volt a Buharinnál egy évvel idősebb Valerian Oszinszkij is, aki az 1905-ös forradalom után, a mozgalom tagjai közé lépve, az ősi nemesi Obolenszkij család leszármazottjaként egy kivégzett narodnyik nevét vette fel. Oszinszkij már közgazdász egyetemi hallgató korában rendszeresen írt a helyi munkássajtóba. E szokásához hű maradt az októberi forradalom után is, amikor mint helyettes földművelési népbiztos és a Központi Bizottság tagja, változatlanul gyakran publikált a *Pravdá*ban, az *Izvesztyijá*ban, nem csupán gazdasági vagy politikai témákról, hanem irodalmi és színházi kérdésekről is. (Nagy visszhangot keltett például, amikor az 1920-as években az apolitikus Anna Ahmatovát egy cikkében kora nagy

költőjének nevezte, amivel a proletárírók szervezetének éles tiltakozását váltotta ki a sajtóban és az irodalompolitika kulisszái mögött egyaránt.)

A gazdasági szakemberek egy egészen más Oszinszkijt ismertek. 1921-ben még a hadikommunizmus legelszántabb védelmezője, sőt ideológusa, röviddel később azonban belátta a változtatás szükségességét, és árnyaltan, okosan érvelve népszerűsítette a lenini új gazdaságpolitikát. Napjaink nem egy modernizációs gazdasági kezdeményezését Oszinszkij már 1927-ben meghirdette. Jellemző például, hogy amikor a sajtó, a politikai fórumok szinte egyöntetűen áradoztak a szovjet gazdasági élet eredményeiről, Valerian Oszinszkij *Amerikai Ford vagy orosz szekér?* címen írt cikket a *Pravdá*ba, hogy felhívja a figyelmet mind a technikai lemaradásra, mind a modern autóipar jelentőségére.

Ebben az időben azonban a politikus már nem tartozott az ország közvetlen vezetői közé. Rendszeres különvéleménye miatt a Központi Statisztikai Hivatal élére tették. Ott viszont maradt ideje, hogy felidézze ifjúsága emlékeit, és ez az írás jónéhány adattal kiegészíti Buharin önéletrajzát. „Az 1907–1908-as esztendő tele – írta Oszonszkij – volt az utolsó tél 1905 után, amikor Moszkvában nagy létszámú illegális szervezet tevékenykedett, éskomoly agitációt folytattunk a városban. Kerületünkben ekkoriban huszonöt kör működött, a gyárakban röplapokat terjesztettünk, nagygyűléseket, tömeges felvonulásokat szerveztünk stb. A követ-

kező télen azonban minden megváltozott, mindenütt előretört a reakció... 1909 tavaszán kezdtem el újra vezetni egy politikai kört... Itt találkoztam először Buharinnal, aki a moszkvai pártbizottság megbízásából eljött hozzánk megnézni, hogyan dolgozunk. Vele szerveztem a forradalmi apály korszakának első diákmegmozdulását, Puriskevicsnek [szélsőjobboldali monarchista képviselő – K. M.] az Állami Dumában elmondott beszéde ellen."

Oszinszkij később így folytatta: „1910 őszén szorosabbá vált a kapcsolatom Buharinnal. Óvadék ellenében éppen szabadlábra helyezték. Tiltakozó megmozdulást szerveztünk újra, ezúttal Jevgenyij Trubeckoj [mérsékelt liberális parlamenti szónok – K. M.] egyik beszéde ellen... Később, Lev Tolsztoj halála előtt pedig azon munkálkodtunk, hogy felrázzuk az egész diákmozgalmat. Moszkvában ebben az időben egy újabb politikai csoportosulás jött létre, a Jakovlev testvérekkel az élen. Az volt a céljuk, hogy újjáélesszék az illegális bolsevik szervezetet. Alighogy kapcsolatba kerültünk velük..., úgy hiszem, már az első összejövetelt követően, lefogták a csoport tagjait, köztük Buharint. Én azonban szabadlábon maradtam, egészen addig, amíg a diákmozgalom kulminált, kitörtek a sztrájkok, amelyeket megtorlások követtek. Ekkor megpróbáltam elrejtőzni, és egy időre Kijevbe mentem. Amikor azonban visszatértem, nyomban lefogtak. A Szuscsovszkij rendőrörs fogdájába kerültem, és hamarosan remekül berendezkedtünk a

közös életre Nyikolaj Buharinnal, akivel egy cellába dugtak."

A börtönbüntetések közötti időben Buharinnak volt rá ideje, hogy több legális intézményben, a többi között a textilmunkások szervezetében dolgozzon, rövid cikkeket is közzétegyen a textilesek lapjában – ezeknek az írásoknak az azonosítása máig sem történt meg. *A népgazdasági fejlesztés elmélete* címen emellett hosszabb tudományos munkába fogott, amely eredetileg egy Pjotr Maszlov nevű marxista közgazdász hasonló című munkája nyomán készült vitairat volt.

A rektor külön rendeletére Buharint 1910-ben eltanácsolták az egyetemről. A fokozódó rendőri zaklatások miatt ekkor már sem az önképzést, sem a politikai munkát nem tudta a korábbi intenzitással folytatni. 1911 nyarán pedig hosszú időre búcsút kellett vennie szülővárosától: az észak-oroszországi Onyegába száműzték. Az intézkedés úgy szólt, hogy ott kell tartózkodnia ügye bírósági tárgyalásáig. A fiatal bolsevik politikusnak választania kellett, vagy megvárja a nyilvánvaló kényszermunka-ítéletet és a Romanov-dinasztia 1913-ban ünnepelt 300 éves fennállása alkalmából ígért amnesztiát, vagy illegalitásba megy. Buharin egy harmadik út mellett döntött: 1911. szeptember 30-án megszökött Onyegából, és hamarosan megérkezett Hannover kikötőjébe. Csak öt és fél év múlva látta viszont a hazáját.

EMIGRÁCIÓBAN

„Már 1912 őszén megismerkedtünk Nyikolaj Ivanovics Buharinnal" – írta Nagyezsda Krupszkaja. „Ekkoriban járt hozzánk egy Czapinski nevű lengyel... Sokat beszélt Zakopanéról, a híres Krakkó környéki nyaralóhelyről. Elmesélte, hogy milyen pazar hegyek vannak arrafelé, és leírhatatlanul szép a táj. Többek között elmondta, hogy él ott egy Orlov nevű szociáldemokrata, aki nagyon szép rajzokat készít a zakopanei hegyekről. Nem sokkal ezután... egyszer kinéztünk az ablakon, és egy fiatal fickót láttunk közeledni, a vállán hatalmas vászontarisznyával. Ő volt Orlov, alias Buharin. Meglehetősen részletes beszélgetést folytattak Iljiccsel. Buharin Bécsben élt, és ettől kezdve szoros kapcsolatunk volt Béccsel... Amikor Nyikolaj Ivanovicsot a rajzokról faggattuk, a tarisznyájából elővette néhány német festő kitűnő albumát. Lelkesen elmélyedtünk a könyvekben..."

Az első találkozást Buharin is megörökítette: „Krakkó egyik piszkos kis utcájában kellett megtalálnom Uljanovék lakását. Csak mentem és meredt szemmel bámultam az ablakokat. Hirtelen megpil-

lantottam egy óriási koponya csúcsát, egy rendkívüli fejet. Biztos, hogy ő az Öreg! Ha jól emlékszem, a krakkói lakás kétszobás volt. A konyha egyben a fogadó szerepét is betöltötte; az egyszerű, fehér, tisztára súrolt konyhaasztalon Iljics kenyeret szelt és teát töltött, majd asztalhoz ültette és ügyesen, szinte észrevétlenül kikérdezte a vendéget... Amikor az ember elmenőben volt tőle, érezte, hogy Lenin teljesen tisztában van vele, de nem érezte magát kínosan, nem nyomasztotta, hogy egy nagy emberrel találkozott. Emlékszem, hogyan mentem haza az Iljicséknél tett látogatás után. Rohantam, mintha szárnyaim nőttek volna, és úgy éreztem, kitárult előttem a világ..."

Ugyancsak a galíciai kirándulás alatt ismerkedett meg Buharin a valamikor hozzá hasonlóan joghallgatónak indult Grigorij Zinovjevvel, aki Lenin *legközelebbi munkatársa és barátja* volt. A göndör hajú, hízásra hajlamos fiatal bolsevik fél szóból megértette az embereket; már az 1905-ös forradalom hónapjaiban a pétervári pártszervezet erősségének számított. Nem volt igaza azoknak az ellenfeleinek, akik rosszindulatúan gyávasággal vádolták. „Grigorij elvtárs" – ez volt a mozgalmi álneve – részt vett 1906-ban a kronstadti matrózfelkelés előkészítésében, majd egy ideig a bolsevik párt katonai tevékenységét irányította Pétervárott és környékén; márpedig a Sztolipin-korszakban ezért halál járt.

Az illegalitás körülményei közepette nemigen derülhetett ki, hogy ki milyen szónoki képességek-

kel rendelkezik. Zinovjevről viszont már 25 éves korától tudták, hogy gyújtó hatású beszédekre képes. „A teremben már mindenki felállt a helyéről és kifelé igyekezett" – emlékezett később az 1907-es londoni pártkongresszus napjaira Lev Trockij. „A szónoknak egy székre kellett állni, hogy megpróbálja magára terelni a figyelmet. A rendkívül kedvezőtlen helyzet ellenére elérte, hogy a küldöttek köré gyűljenek, és a terem elcsendesedett. Ez a beszéd központi bizottsági taggá tette a debütánst."

A kaliforniai Hoover Intézetben fennmaradt néhány családi irat arról tanúskodik, hogy Zinovjev komolyan nélkülözött az emigrációban. Többnyire nem tudott állandó kenyérkereső munkát vállalni, mert az ő feladata volt a mindenkori bolsevik pártorgánumok szerkesztése, az ún. Külföldi Központ iratainak kezelése és a konspiratív oroszországi levelezés egy része. Feleségével, Zinaida Lilinával, az orosz munkásnőmozgalom egyik elindítójával és Sztyopa fiúkkal az emigrációban mindenhová követték Lenint és Krupszkaját: előbb Svájcba, Franciaországba, az Osztrák–Magyar Monarchiába, majd ismét Svájcba költöztek utánuk, míg 1917. április 3-án, ugyancsak együtt, visszatértek Pétervárra, hogy a hazai mozgalom élére álljanak.

Zinovjev és Buharin kapcsolata a múló évek során rendkívül ellentmondásosan alakult. Az emigrációban általában a számos ellentéttel terhelt Buharin–Lenin viszony függvénye volt, noha az

első világháború alatt Zinovjev Leninnél jóval elnézőbben kezelte Buharin gyakori különvéleményét (amiért a dogmatikus történetírás később nem mulasztotta el „békülékenységgel" vádolni). 1918 tavaszán azonban az ő kapcsolatukban is vízválasztónak bizonyult a breszti béke. Igen élesen szembekerültek, minthogy Zinovjev a minden áron történő azonnali békekötés híve, Buharin pedig a „forradalmi háborút" jelszó apostola volt.

Amint azonban az élet meghaladta ezeket a kérdéseket, a két ember roppant kostruktívan együttműködött a bolsevik párt vezetésében és a Komintern, az 1919 márciusában megalakult kommunista világpárt Végrehajtó Bizottságában is. Lenin utoljára egy 1921 júniusi levelében (amely mindeddig nem került be Összes Művei kiadásába) utalt a Zinovjevvel és Buharinnal való barátságára.

1923 szeptemberében, amikor a bolsevik pártban újra a breszti béke körüli válságot felidéző helyzet alakult ki, Buharin *elsősorban Zinovjevben látta* a lenini politika letéteményesét, potenciális folytatóját. Ezért készségesen közvetített Zinovjev és Sztálin között, amivel alaposan hozzájárult a már meglévő, de olykor labilis Trockij-ellenes szövetségük megszilárdításához. A frakcióharcok folyamán azonban a sorok kezdettől gyakran átrendeződtek. 1925 végén Buharin már Sztálin szövetségese és Zinovjev fő ideológiai ellenfele volt. Ettől kezdve a magánéletben is igyekeztek elkerülni egymást.

De ez már egy 13 évvel későbbi történet. 1912-ben Zinovjev a bolsevik párt második embere, Buharin ellenben még csak a Moszkvában félbehagyott tanulóéveket folytatja Németországban. Ott az élet éppen a fordítottja volt az Oroszországban megszokottnak: Buharinnak nem kellett tartania az utcai spiclik tolakodó érdeklődésétől, sem a rendőrök durvaságától. Szabadnak érezte magát, és örült a lehetőségnek, hogy tudománnyal, kultúrával foglalkozhat. Ez akkor csaknem olyan fontos volt számára, mint a szenvedélyes politikai viták az emigránsok kopott hotelszobáiban.

Persze Berlin, a többi német városhoz hasonlóan, nem csak a szabadon látogatható egyetemi előadásokat, a színházakat és a múzeumokat jelentette számára. Elementáris élménynek bizonyultak a találkozások a helyi szociáldemokráciával is. „Ők jelentették számunkra a mintát" – mondta később Alekszandr Sljapnyikov, a franciául és németül kitűnően beszélő esztergályos, aki az első világháború alatt az oroszországi munkásmozgalom élére került. A német szociáldemokrata párt a 20. század első évtizedében már valóban szerteágazó országos hálózattal, nagy példányszámú központi sajtóorgánummal, vidéki lapokkal rendelkezett. Magáénak mondhatta a *Die Neue Zeit*ot, Európa legszínvonalasabb marxista elméleti kiadványát, a vaskos köteteket publikáló Dietz kiadót, főleg pedig egy népes parlamenti frakciót és a mögötte álló több millió választót. Ez a német párt már a századelőtől hathatós segítséget nyújtott az

orosz bolsevikoknak, menseviketeknek, a zsidó Bund szervezeteinek és az oroszországi nemzetiségek szociáldemokrata csoportosulásainak; olykor még az Állami Duma-választások idején is a Berlinből kapott pénzen nyomtatták a plakátokat Pétervárott és Moszkvában... „Ez a párt magabiztosan halad előre" – írta 1913-ban Buharin a *Proszveszcsenyije* c. pétervári folyóiratban, „B" szignóval közölt cikkében –; „minden állását megerősíti és győzni fog, mivel a világon nincs olyan erő, amely meg tudná állítani a növekedését".

A cári politikai rendőrség, az *Ohranka* elől menekülő orosz emigránsok szívesen látott vendégnek számítottak a német szociáldemokrata rendezvényeken. Közülük többen az 1912-ben Chemnitzben tartott országos pártkongresszuson is megjelentek: a vendégek számára fenntartott páholyok egyikében Buharin is ott ült. Ez volt az első munkásmozgalmi kongresszus, amelyen részt vett.

A bolsevik pártot egyébként Chemnitzben hivatalosan nem Buharin képviselte, ahogyan az életrajzaiban olvasható, hanem Lev Kamenyev. Ugyancsak ő üdvözölte német elvtársait az 1912 januárjában Prágában megválasztott bolsevik Központi Bizottság nevében. A fémkeretes szemüveget viselő, vörös hajú Kamenyev jóval idősebbnek látszott a koránál. Tifliszben, a mai Tbilisziben született 1883-ban, és orvos apját szerette volna követni a pályán, de végül a jogi egyetemre ment. Ám azt sem végezte el: 19 évesen a politikai küzdelmekben már a Kaukázuson túli szociálde-

mokraták egyik erősségének tartották. Cikkei, amelyeket rendszerint J. Kamenyev néven írt alá, cáfolni látszanak az életművével foglalkozó tudósok állítását, hogy a hétköznapi életben kedves és simulékony publicista *engedékenyebb* volt politikai ellenfeleivel, mint legjobb barátai, Lenin és Zinovjev. E vélekedés forrása főleg Kamenyev felesége, Olga Davidovna, Lev Trockij testvérhúga, aki aktív mensevik lévén szívesen mondogatta az emigrációban, hogy férje korántsem olyan „vérszomjas jakobinus", mint a bolsevikok általában. Valójában éppen Kamenyevnek – Lenin lelkes előszavával publikált – *A két párt* című könyve bizonyult az egyik döntő mozzanatnak a bolsevizmus és a mensevizmus végérvényes szétválasztásában.

Buharin akkor ismerkedett meg Kamenyevvel, amikor a bolsevik mozgalomban már lezajlott az őrségváltás, és a vezetésből kimaradt Bogdanov, Kraszin és Lunacsarszkij helyett immár a Lenin–Zinovjev–Kamenyev hármasfogat vezette az ügyeket. A „trojka", néhány esetet leszámítva, remek összhangban dolgozott.

A sokban hasonló habitusú Kamenyev és Buharin az emigrációban nem találkozott gyakran. Az előbbi élt a cári dinasztia uralmának 300. évfordulója alkalmából valóban meghirdetett amnesztiával, és hazatért Oroszországba, hogy átvegye a hazai bolsevik mozgalom irányítását. Hetek alatt új lendületet adott a munkának Kamenyev szervezőtehetsége, a mind nagyobb hatású *Pravdá*ban közölt világos helyzetmagyarázatai kétségtelenül

hozzájárultak ahhoz, hogy az első világháborút megelőző hónapokban pattanásig feszültté vált közhangulat a bolsevik céloknak megfelelő irányba fordult. A háború kirobbanása után azonban finnországi nyaralójából Kamenyevet hamarosan fegyveres csendőrök kísérték a Péter-Pál erődbe. Az volt ellene a vád, hogy az Állami Duma bolsevik küldöttei az ő otthonában vitatták meg a kibocsátandó háborúellenes manifesztumukat.

A per alatt Kamenyev az Állami Duma munkásképviselőivel egyetemben tagadott. *Védekezett* és nem *támadott,* amint azt sokan várták tőle. A halálos ítéletet így elkerülte, viszont társai súlyos szavakkal bélyegezték meg magatartását. Buharin például először levélben, majd élőszóban követelte, hogy Kamenyevet zárják ki a bolsevik pártból. Erre azonban a helyzetet józanul mérlegelő Lenin nem volt hajlandó. Amint 1917 áprilisában sem engedte kihagyni őt a Központi Bizottságból, amikor pedig ezt sokan el akarták érni: „Kamenyev jelenléte a Központi Bizottságban igen fontos – mondta Lenin –, mert fontos a vita, amelyet vele folytatunk. Ha az embernek sikerül meggyőzni őt, tudhatja, hogy ezzel sikerült leküzdeni a tömegekben felmerült kételyeket."

A *politikus* Kamenyevvel folytatott viták sem 1917-ben, sem később nem rontották meg szívélyes kapcsolatát Buharinnal a magánszférában. Jelizaveta Drabkina, Szverdlov egykori titkárnője még az 1970-es évek elején mesélte nekem, hogy Olga Kamenyeva gyakran megetette a hozzájuk egy-egy

könyvért betérő Buharint, aki annyira szórakozott – no meg elfoglalt – volt, hogy nemritkán ebéd nélkül indult a *Pravda* szerkesztőségéből egy újabb ülésre. A familiáris viszonynak az sem vetett véget, hogy a két politikus 1925 végén konfrontálódott a XIV. pártkongresszuson. Ezt követően számtalanszor élesen támadták egymást. Mégsem véletlen, hogy 1928 nyarán, amikor Buharin elhatározta a végleges szakítást Sztálinnal, az ellenzékben lévő régi bolsevikok közül *éppen Kamenyevvel* vitatta meg tervét.

★

Chemnitzbe egyébként Buharin a feleségét is magával vitte 1913-ban. A nála egy évvel idősebb Nagyezsda Mihajlovna Lukina az unokatestvére volt, kapcsolatuk még Moszkvában kezdődött, a diákévek alatt. Az asszony fivérét, Nyikolaj Lukint (Antonovot) jól ismerték a forradalmi mozgalomban mint a moszkvai diákmozgalom aktivistáját; a két testvér az orosz polgári forradalom alatt lett bolsevik párttag. A szép, szabályos arcvonású asszony majdnem tíz évet élt Buharinnal. Politikai nézetkülönbségek nem zavarták meg kapcsolatukat: Nagyezsda még 1918-ban is osztotta férje véleményét a breszti békéről, testvérét, Nyikolaj Lukint pedig mint a baloldali kommunisták egyik legelső programtervezetének szerzőjét ismerték.

A házasságot azonban kezdettől beárnyékolta az asszony betegsége. A szívével, izületeivel, csontrendszeri problémákkal, utóbb cukorbeteg-

séggel bajlódó Nagyezsda Lukina az emigrációban és Oroszországban is egyik kórházból a másikba került. Néha hetekig nem tudott járni, s ágyhoz kötötten máskor szívesen végzett fordítói és szerkesztői munkáját sem láthatta el. „Nyikolaj Ivanovics vezette a háztartást" – emlékezett Krupszkaja, aki 1913 júniusában Leninnel meglátogatta őket Bécsben. „Olykor só helyett cukrot tett a levesbe, és közben élénk eszmecserét folytatott férjemmel, mesélt a bécsi közönségről is."

A házaspár még 1912 végén éppen azért költözött Berlinből Bécsbe, mert azt remélték, hogy az osztrák orvosok talpra állítják Lukinát. Az orosz emigránsok nem jósoltak neki hosszú életet, az asszony azonban még több mint egy negyed századot megért, és akkor is csak az öngyilkosság egy korspecifikus formája hozta el számára a halált. 1937-ben, amikor már közel húsz éve nem volt Buharin felesége, a vele való szolidaritásból kilépett a pártból, és elküldte Sztálinnak a párttagkönyvét. A diktátor, Lukina egykor szívesen látott vendége Bécsben, nem habozott a leszámolással.

De 1912-ben Nagyezsda Lukina és Nyikolaj Buharin még fiatalok és boldogok voltak. Anyagi gondok ritkán gyötörték őket: a szülők mindkét részről rendszeres pénzutalványokkal segítették bécsi életüket. Buharinnak megbízható jövedelmet jelentettek a *Proszvescsenyije* című színvonalas bolsevik folyóiratban publikált cikkek. Mindez lehetővé tette, hogy egy tágas lakást béreljenek az osztrák fővárosban, megvásárolják a tanulmánya-

ikhoz szükséges könyveket és szerény ellátásukat is biztosítsák. Amikor az orvosi költségek már túlságosan nagy terhet jelentettek, Nagyezsda Lukina a bolsevik párt emigráns központjához fordult segítségért. Ehhez az szolgált erkölcsi alapul, hogy férje rendszeres tudósításokat írt a szervezet pétervári napilapjának, a *Pravdá*nak (ebből négyet az Osztrák–Magyar Monarchia munkásmozgalmáról), és hozzájárult a IV. Állami Duma hat bolsevik munkásképviselőjének munkájához. Egyike volt ugyanis azoknak a publicistáknak, jogászoknak, újságíróknak, akiket a bolsevik párt mozgósított, hogy statisztikai adatokkal, közigazgatási argumentáció kidolgozásával részt vegyenek a még tapasztalatlan delegátusok beszédeinek megformálásában.

Ezt a munkát, éppúgy, mint a *Pravdá*nak küldött tudósításokat, Buharin a szívügyének tekintette. Lenin is elismerően méltatta tevékenységét, többek között Grigorij Sklovszkijnak, a Svájcban élő emigráns vegyésznek 1912 végén írt levelében: „Most az a legfontosabb, hogy a Pravdát kihúzzuk a csávából. Rosszul segítik a munkáját. Csak a bécsi emberünk (Buharin) igyekszik. A többi városból: semmi! Nem küldenek rendszeres tudósításokat, nem indítanak gyűjtéseket."

A legagilisabb *Pravda*-tudósító idejének nagy részét pedig ekkoriban az elméleti stúdiumok töltötték ki. 1912 és 1914 között Buharin összesen nyolc terjedelmes tanulmányt vetett papírra, amelyek többségükben a *Proszvescsenyijé*ben láttak napvilágot: *Az olasz szocialista párt 13. kongresz-*

szusa; Az általános választójogért folyó küzdelem Magyarországon; Sztruve úr hókuszpókuszai; Marx Károly és a burzsoázia mai politikai gazdaságtana; Az ausztriai német szociáldemokrácia pártkongresszusa; valamint *A szubjektív értékelmélet Böhm-Bawerk munkáiban* című írásai ezek. Ezen kívül a *Proszvescsenyijé*ben több „B." szignóval jelölt cikket találtam, amelyek stilárisan és okfejtésükben Buharin szerzőségére vallanak, de nem szerepelnek a politikus műveit tartalmazó, mindmáig legteljesebb, ún. Heitman-bibliográfiában.

Az elméleti tanulmányok közül a legfontosabbat, a *Politikai gazdaságtan – érték nélkül* címűt, a *Die Neue Zeit* fogadta el, még 1913 elején; egy évvel később közölték, két részletben. Ebben – akárcsak több más tanulmányában – Buharin az osztrák polgári közgazdásziskola fellegvárában élve, a saját későbbi szavai szerint az „ortodoxális" (értsd: hamisítatlan, igazi) marxizmus pozíciójából polemizál az irányzat képviselőivel. Valószínűleg ő volt az egyetlen orosz szociáldemokrata, aki ebben az időben másfél éven keresztül módszeresen tanulmányozta a modern polgári közgazdaságtan és szociológia eredményeit. A vita hevében nemegyszer ugyan gunyoros szavakba öntött állásfoglalásokkal kerülte meg a mélyebb elemzést, legtöbb ellenérve mégiscsak logikus és bizonyos fokig megalapozott volt. Gondolatait a bécsi könyvtárakban töltött hónapok mellett az egyetemi előadótermek falai között is formálta: két szemesztert hallgatott az osztrák fővárosban,

többek között éppen Böhm-Bawerk és bírálatának másik tárgya, Frederick von Wieser előadásait.

Ugyancsak a bécsi évek alatt Buharin állandó olvasmánya volt még Rudolf Hilferding és Otto Bauer számos műve. A kor e két meghatározó európai marxista teoretikusának munkáit általában jól ismerték az orosz szociáldemokraták, írásaik egy része orosz fordításban is megjelent. Buharin volt viszont alighanem az egyedüli orosz szociáldemokrata emigráns, aki Max Weber munkásságát ugyancsak tanulmányozta, sőt az elsők között szállt vitába vele.

Ami a többi cikket illeti: egy részük kevésbé elméleti, viszont annál több információt nyújtó írás volt. Buharin főleg német és francia, esetenként olasz napilapok, folyóiratok, pamfletek alapján összefoglalta egy-egy közép-európai régió munkásmozgalmának aktuális helyzetét. A magyar témával foglalkozó cikkének jegyzetei között még Bolgár Elek, Garami Ernő és Varga Jenő nevét is megtaláljuk, éppúgy, mint a híres magyarellenes Seaton-Watson könyvének címét. Az általános választójogért folytatott kampányról, valamint a Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt tevékenységéről szólván ugyan sommásan fogalmazott, amikor a magyar gazdasági szerkezetet, nyilvánvalóan éppen a forrásai alapján „félig ázsiainak", a kormányt pedig csupa „csalóból" állónak nevezte. Saját következtetése viszont az, hogy elhibázott lépés volt a függetlenségpárti ellenzék és a szociáldemokrácia szövetsége az általános választójog

megszerzéséért folytatott harcban. Írása végén Buharin kifejezte azt a reményét, hogy „a további küzdelemben a magyar szociáldemokrácia nem kerül majd függő helyzetbe hamis barátaitól".

Ezeket a cikkeket Buharin a bolsevik párt hivatalos csatornáin továbbította Pétervárra, a *Proszvescsenyije* szerkesztőségébe. Olyan út volt ez, amely elkerülhetetlenül bizonyos kontrollt jelentett. Amint Lenin egyik levele tanúsítja, nem is formálisat. A bolsevik vezető 1913 decemberében írta Krakkóból Buharinnak: „Kedves elvtárs! A Sztruve könyvéről írt cikkét készségesen igyekszünk elhelyezni. A második olvasásra azonban észrevettük, hogy a jobbágygazdaságról szóló sorait pártkörökben elkerülhetetlenül úgy értelmezik majd, mint olyan tanácsot, hogy programunkból ki kell hagyni a földesúri földek *elkobzását*. Itt vitára van szükség. Nem lenne jobb, ha egyelőre kihagyná ezt a helyet? Mintha *most nem akarna* vitát kezdeményezni.

Ha tévedtünk, és maga *akarja* ezt a vitát, írjon néhány sort: amennyiben ragaszkodik hozzá, közzétesszük a cikkét..."

★

Bécs azonban nem csak az elméleti munkát jelentette a huszonéves emigráns számára. Többek között új barátságokat, ismeretségeket adott, már csak azért is, mert az évek múlásával a határokkal súlyosbított földrajzi távolság mindinkább megne-

hezítette a kapcsolattartást a régi moszkvai körrel. A bécsi barátságok élménye később ugyancsak hatott, nemegyszer egészen sajátos módon. Közvetett tanúja ennek egy Boriszov nevű moszkvai bolsevik, aki az 1920-as években így emlékezett 1917 októberének egyik epizódjára: „Buharin felesége egy kis papírszeletet varrt a sapkámba, ez volt a mandátumom. Buharin elvtárs pedig, minden eshetőségre számítva, közölt velem néhány dolgot, amelyek ismeretében valóban mint a Moszkva folyón túli kerület forradalmi bizottsága küldöttét fogadnak majd Pétervárott. El kellett mondjam például, hogy Buharin és Rjazanov melyik évben tanulmányozták együtt a bécsi könyvtárban Marx műveit és egy bizonyos esztendőben miről vitatkoztak Leninnel..."

1917 őszén David Rjazanov másokkal együtt a pétervári szovjet és egyben az országos szakszervezeti mozgalom élén állt, Buharin ezért küldte éppen hozzá az emberét Moszkvából. A hosszú, ősz szakállával professzorokra emlékeztető besszarábiai születésű politikus már a 19. század végén az odesszai munkásmozgalom egyik elindítója volt. Négy évet töltött egy várbörtön magánzárkájában, majd újabb három esztendőt rendőri felügyelet alatt. Ezután – egészen 1917-ig – számára is a tudományos munka meg a politikai küzdelem évei következtek, idegen földön. Rjazanov Jurij Sztyeklovval, az *Izvesztyija* majdani főszerkesztőjével még a század első éveiben Borba néven egy önálló politikai csoportosulást hozott létre Párizs-

ban, majd csatlakozott a mensevikekhez, és epésen támadta a bolsevikokat. Ezzel Lenint annyira megharagította, hogy annak írott emlékeit még idézni sem túlságosan ildomos; igaz, később a mensevik vezetők sem mentek a szomszédba a Rjazanov-ellenes kirohanásokért. A politikus előbb-utóbb minden irányzattal szembekerült: az 1905-ös forradalom után nemigen rendeztek olyan tanácskozást, amelyen az orosz munkásmozgalom e legszellemesebb debattere nem állt volna elő provokatív ellenvéleményével.

Ezt a szokását Rjazanov 1917 után, egy merőben más történelmi helyzetben is megtartotta: a fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Központi Bizottsági ülések visszatérő programpontja volt a renitenskedő politikus „megzabolázása". Amint például a legelső szovjet kormány tagja lett, tüstént le is mondott, így tiltakozván az ellen, hogy a többi szocialista párt vezetői kimaradtak a testületből. Elégedetlen volt a halálbüntetés újbóli bevezetése miatt is, hiszen azt röviddel korábban törölte el az új rendszer. Tiltakozott a sajtószabadság megnyirbálása, a szociáldemokrata párt nevének kommunista pártra történő megváltoztatása, a breszti béke ellen stb. Ez utóbbi kérdésben még Buharinnál is radikálisabbnak bizonyult, a békeszerződés ratifikálása előtt összehívott VII. (rendkívüli) pártkongresszuson bejelentette, hogy különvéleménye miatt kilép a bolsevik pártból, amelyhez pedig csak röviddel korábban, 1917 augusztusában csatlakozott; igaz, hamarosan újra a párt tagja lett.

Az első világháború előtti években, a közös bécsi emigrációban Buharinra láthatóan pezsdítően hatott a már akkor sem csupán szocialista körökben híres Marx-kutató Rjazanov társasága. Vele volt a legtöbbet, annak ellenére, hogy a bolsevikok támadásainak állandó céltáblájául szolgáló Rjazanov bizonyos értelemben politikai ellenfélnek számított, s ahogyan Buharin írta Leninnek: „Olykor fent hordta az orrát."

Kettejük viszonyát illusztrálandó, hadd hivatkozzam ismét egy későbbi dokumentumra: 1930-ban, a Rjazanov 60. születésnapjára kiadott cikkgyűjteményben Buharin így írt idősebb barátjáról, bécsi éveinek társáról: „...az egyik legrokonszenvesebb tulajdonsága a rettenthetetlen és férfias forradalmiság. Olyan körülmények között találkoztam vele, amikor ügyünk – legalábbis sokak szemében így tűnt – csak egy hajszálon függött. Emlékszem első találkozásunkra az emigrációt követően, ahol nagyon jól megismertük egymást. 1917 júliusi napjaiban [a bolsevikok súlyos vereségével végződő fegyveres munkás- és katonatüntetések után – K. M.] láttam viszont, amikor a máskor hősködő nagyszájúak közül sokan meglapultak a fű alatt. /.../ Rjazanov nagyszerűen vizsgázott bátorságból: félelmet nem ismerő emberként viselkedett a júliusi napokban, és a bolsevikok közé állt, noha még nem volt párttagkönyv a zsebében. Amikor pedig Jugyenics fehér tábornok Pétervár ellen indult [1918 végén – K. M.] és számos vezető arra készült, hogy elhagyja a várost,

Rjazanov elvtárs a pétervári proletariátussal együtt a helyén akart maradni. Kész volt meghalni, de a munkásokat nem hagyta el..."

Az már történetünk későbbi fejezeteihez tartozik, hogy ezt a jubileumi kiadványt megjelenése után néhány hónappal bevonták, és ma könyvészeti ritkaságnak számít.

Az 1912-ben véglegessé vált pártszakadás ellenére az orosz szociáldemokraták bécsi kolóniája egyébként nem lett egymásra acsarkodó frakciók, csoportok gyülekezete. Így a bolsevik Buharin körében más orosz emigránsok is feltűntek, akik a legkevésbé sem voltak Lenin hívei ebben az időszakban: valamennyien inkább Lev Trockij köré tömörültek.

Pontosabban az ukrán szocialisták szervezete, a *Spilka* által finanszírozott orosz nyelvű *bécsi Pravda* jelentette számukra először a központot. A társaság motorja Szemjon Szemkovszkij volt, a mensevikek szószólója Trockij környezetében. Az 1920-as években Buharin Ukrajnában találkozott ismét a politikától már visszavonult, közgazdász szakíróként ismert egykori emigránstársával. A bécsi években az ő köréhez tartozott Adolf Joffe, a későbbi neves diplomata, a breszti béke aláírója és Matvej Szkobelev, egy gazdag orosz gyáros fia, aki 1917-ben Kerenszkij kormányában megkapta a munkaügyi tárcát, ám egy évtizeddel később Sztálin közvetlen környezetében tűnt fel, és magas posztokat töltött be a szovjet gazdasági életben.

Eltérő utak ezek, hasonló végállomással: először Adolf Joffe távozott az élők sorából. 1927-ben öngyilkos lett. A mensevik párt Központi Bizottságából még 1920-ban kilépett Szemkovszkijt néhány évvel később mint mensevik kártevőt hurcolták meg. Nem kerülhette el a kivégzést Szkobelev sem, pedig sok mindent megtett, hogy bizonyítsa lojalitását fiatal kora óta ismert földije, Sztálin iránt – a Buharin-perrel közel egy időben mégis letartóztatták és kivégezték.

Szintén Buharin bécsi ismerősei közé tartozott egy Budapesten élő orosz munkás, Vlagyimir Jusztusz. A régi szociáldemokrata, a Kommunisták Magyarországi Pártja 1918. november 24-i alakuló ülésének majdani résztvevője, a tízes évek elején olykor ellátogatott az osztrák fővárosba, többek között azért, hogy emigráns honfitársaival találkozzon. Nem sokkal az 1912-es prágai konferencia után Jusztusznak már komoly bolsevik kapcsolatai voltak. Az emigrációban folytatott politizálás nem elégítette ki: a Hoover Intézet archívumában őrzött egyik levelének tanúsága szerint az 1913-as amnesztiával élve haza akart menni, hogy orosz talajra ültesse át a Nyugat progresszív eszméit.

A kis létszámú magyarországi orosz kolónia tagjai közül nemcsak őt foglalkoztatta a II. Miklós által meghirdetett amnesztia. Jusztusz nemrégiben elhunyt kisebbik fia, Artur, Budapesten elmesélte nekem, hogy 1913 táján apja Bécsbe utazott. Meg akart hívni valakit az ottani szociáldemokraták közül, hogy tartson előadást a kialakult helyzetről

a magyar fővárosban. Először David Rjazanovot kereste meg. Ő azonban nem ért rá, és maga helyett a nálánál mobilisabb Buharint ajánlotta. Jusztusz szerint Buharin el is jött Budapestre, de nem időzött soká: megtartotta az előadását, és visszament Bécsbe. Más forrás erről nem szól ugyan, ami érthető, hiszen ez akkor úgyszólván hétköznapi eset volt, s csupán a későbbiek fényében válhatott volna megörökítésre méltó eseménynyé. (Hasonlóképpen egyetlen forrás utal csupán arra, hogy Lenin megfordult a történelmi Magyarország területén. Grigorij Zinovjev 1922-ben a *Pravdá*ban kiadott emlékezéseiben említette: Lenin társaságában hosszú kerékpártúrákat tettek, és Zakopanéból kiindulva nemegyszer átkarikáztak magyar területre.)

Az idegen földön élő szociáldemokraták körében elterjedt szokás volt, hogy amiben csak lehetett, segítették egymást. Erre különösen rászorult egy olyan ember, aki nem beszélt idegen nyelveket, és ezért szorongásokkal küzdve lépte át az orosz határt, mint 1913 elején Joszif Sztálin tette. Lenin tanácsára utazott az osztrák fővárosba, azzal a céllal, hogy anyagot gyűjtsön a *Proszvescsenyije* számára tervezett tanulmányához. *A marxizmus és a nemzeti kérdés* című írás, amelyet ugyancsak Lenin tanácsára (sőt, alighanem az ő közreműködésével) írt, később mint százezrek kötelező olvasmánya került be a munkásmozgalom történetébe. Maga Sztálin azonban a megírása idején nem értékelte túlságosan nagyra ezt a dolgozatát. 1913.

február 22-én így írt Roman Malinovszkijnak Pétervárra: „Még mindig Bécsben veszteglek, és mindenféle jelentéktelen dolgokat írok."

Az orosz forradalmi mozgalomban korábban Beszosvili, Ivanovics, Szolin, Csizsikov, majd Koba álnéven ismert grúz Dzsugasvilit, vagyis Sztálint nem sokkal azelőtt kooptálták a bolsevik Központi Bizottságba. Igaz, addig se műveltségével, se szónoki tehetségével, se országos át- és betekintésével nem tűnt ki társai közül. Mellette szólt viszont, hogy még az 1905-ös forradalom előtt csatlakozott a mozgalomhoz, számtalan alkalommal – egyes források szerint hat, mások úgy tudják, nyolc ízben – megszökött a száműzetésből, és 1912-re már megtanult annyira oroszul írni, hogy egy-egy röplapot, felhívást jól megfogalmazott. 1917 előtti írásos produktumából mindazonáltal csak a nemzeti kérdésről elkészült munkája emelkedik ki – ha ugyan ennek ő az egyedüli szerzője.

Sztálin egyik legjobb életrajzírója, Lev Trockij, akinél természetesen mindig figyelembe kell venni a legyőzött politikai ellenfél személyes indulatát, így emlékszik a későbbi zsarnokra: „1913-ban Bécsben, a régi Habsburg-fővárosban Szkobelev lakásán üldögéltem a szamovár mellett... Ittuk az illatos orosz teát, és közben természetesen a cárizmus megdöntéséről elmélkedtünk. Az ajtó – kopogás nélkül – hirtelen kinyílt, és a küszöbön megjelent egy számomra ismeretlen ember. Alacsony volt, sovány; kreol arcbőrének szürkés árnyalatán jól látszott, hogy valaha himlője volt. A jövevény

egy üres poharat tartott a kezében. Bizonyára nem várta vagy nem gondolta, hogy találkozik velem – a pillantása mindenesetre a legkevésbé sem volt barátságosnak mondható. Torokhangon morgott valamit, amit kis jóindulattal köszönésnek tekintettünk, majd a szamovárhoz lépve egy pohár teát öntött magának, és nesztelenül távozott. Kérdőn pillantottam Szkobelevre, aki azt mondta:

– Ez Dzsugasvili. Kaukázusi, hogy úgy mondjam, a földim. Most lett a bolsevik Központi Bizottság tagja, úgy látszik, afféle felmenő csillag.

Csak homályos benyomás maradt bennem, de éreztem, hogy nem hétköznapi ember. Vagy csak a későbbi események vetültek vissza erre a találkozásra? Nem hiszem, hiszen akkor nem is emlékeztem volna rá. Hirtelen megjelenése és eltűnése, *a priori* ellenségessége, odavetett köszönése, és főleg az a mogorva koncentráltság, nyugtalanságot váltottak ki belőlem... Néhány hónap múlva egy bolsevik folyóiratban a nemzeti kérdésről olvastam. A szerző számomra ismeretlen volt: J. Sztálin [valójában: K. Sztálin – K. M.]. Főleg azért figyeltem fel a cikkre, mert a szöveg általában szürke közegéből néha váratlanul eredeti gondolatok és világos kifejezések csillantak fel. Jóval később megtudtam, hogy Lenin sugallta ezt a cikket, és keze végig is futott az iskolás szövegen."

A jelek szerint azonban nem csak Leniné. Teljesen bizonyos, hogy Buharin is részt vett a munkában azzal, hogy szóban, talán írásban is kivonatolta a szerző számára az orosz nyelven akkor még

hozzáférhetetlen műveket, főleg Otto Bauer és Karl Renner munkáit a marxizmus és a nemzeti kérdés szerteágazó tematikájából; Lenin özvegye később szintén célzott erre: „Sztálin körülbelül két hónapig lakott Bécsben, ahol a nemzeti kérdést tanulmányozta, és jó ismerőse lett a mi bécsi embereinknek, Buharinnak meg a Trojanovszkij házaspárnak." Ugyanebben a memoárban pár sorral lejjebb ezt olvashatjuk: „Emlékszem, hogyan dolgozott Lenin a tapasztalatlan szerzőkkel. A lényeget, a legfontosabb magot figyelembe véve igyekezett javítani a szövegeken. De óvatosan csinálta, úgyhogy nem egy szerző észre se vette a javításait." Amikor Krupszkaja ezt írta, már nem fogalmazhatott nyíltan. Annyi mindenesetre tény: Sztálin korai munkásságában ez volt az egyetlen értékes írás, de legeredetibb gondolatai sem előtte, sem utána nem tértek vissza életművében.

További részletekről informál Trockij: „Német nyelvtudás híján Sztálin képtelennek bizonyult egyedül megbirkózni a forrásokkal. Buharin ellenben, aki kétségtelenül elméleti koponya volt, jól ismerte a szakirodalmat, tudott nyelveket és tudott bánni is a szakirodalommal. Lenin megbízta őt és Trojanovszkijt, hogy segítsék a »nagyszerű«, ám pallérozatlan grúzt. Valószínűleg ők gyűjtötték össze számára a legfontosabb idézeteket. A cikk logikus, pedantériát sem nélkülöző felépítésében kétségtelenül Buharin hatása érvényesült. Ő ugyanis mindig vonzódott a »professzori stílus« eszköztárához, Leninnel ellentétben, aki művei

szerkezetét mindig a politikai érdeklődésének vagy polemizáló hevületének rendelte alá. Ennél jobban azonban nem érvényesülhetett Sztálin cikkében Buharin hatása; ő ugyanis a nemzeti kérdésben közelebb állt Rosa Luxemburghoz, mint Leninhez." Trockij érvelése egy ponton sántít. 1915 előtt Buharin semmi olyat nem írt a nemzeti kérdésről, ami emlékeztetett volna a német forradalmárnő felfogására, sőt egyik publikálatlan levelében tudatta Leninnel: *nem ért a nemzeti kérdéshez.*

Annyi azonban bizonyos, hogy Buharin és Sztálin kapcsolata jónak mondható ismeretségük első szakaszában, jóllehet a szemtanú Olga Vejland, a lett emigránsnő szerint egy alkalommal csúnyán összekaptak. Buharin azonban nem volt haragtartó ember...

Mi köthette össze Bécsben a két emigráns politikust? Hiszen az egyik egy, a szellemi fejlődését serkentő, alkotni vágyó értelmiségi volt, a másik, Joszif Sztálin, 1917 előtt összesen öt hónapot töltött állásban: bútorokat tologatott és a szuhumi csillagászati obszervatóriumban az udvart söpörte – tartósan arra rendezkedvén be, hogy a helyi pártszervezetek és a gazdagabb szimpatizánsok eltartják.

Buharin aligha segítette volna Sztálin munkáját, ha tudja róla, hogy 1909-ben az akkor még közös szociáldemokrata párt bakui bizottsága fegyelmi eljárást indított ellene, mert merényletet készített elő egy elvtársa, egy bizonyos Zsarikov nevű munkás ellen, minthogy az felfedte a kulisszák mögötti

intrikáit. A mindig borostás, elhanyagolt, de önmagát már akkor is mindenki fölé helyező Koba kénytelen volt megjelenni a fegyelmi bizottság előtt, amelynek élén a mensevik Iszidor Gukovszkij, a szovjet kormány leendő pénzügyi népbiztosa állt. 1918 tavaszán, amikor Julij Martov, a mensevik párt ideológusa egy terjedelmes cikkben a nyilvánosság elé vitte az esetet, és az időközben bolsevikká lett Gukovszkijt másokkal – az ugyancsak szemtanú Vorosilovval, Saumjannal, Zsordanijával – együtt tanúságtételre szólította fel, Sztálin pánikba esett. Pedig a nemtelen eszközök felhasználásának vádja közvetlenül az 1917 októberében lezajlott hatalomátvétel után *nem annyira személy szerint őt,* mint a bolsevikokat érintette, és ezért biztos lehetett benne, hogy a párt kiáll érte. Az ügy a sajtóetikai bíróság elé került, amely nem ítélte el Martovot; erre Sztálin elérte, hogy megszüntessék a bizottságot. A mensevik vezető további terhelő bizonyítékok közzétételére készült, amire Sztálin úgy reagált, hogy – noha nemzetiségi népbiztosként a fővárosban kellett volna tartózkodnia – a caricini frontra kérte magát, és mint élelmezésügyi megbízott, szabályosan elmenekült Moszkvából.

Ilyen epizódokat Buharin változatos politikai életrajzában még nagyítóval sem találunk. Az orosz értelmiséginek az alulról jött emberrel szembeni, hagyományos bűntudata azonban sokban megmagyarázza Sztálin iránti jóhiszeműségét. Másrészt pedig a grúz politikus külföldön sokkal inkább visszafogta, kontrollálta magát, mint a

megszokott hazai talajon. Nem csupán társainak intellektuális fölénye miatt, hanem mert mélységesen idegen volt számára a nyugati emigráns világ. Egyszerre tartott tőle és megvetette. Bécsben és négy rövid külföldi tartózkodásának többi színhelyén alakult ki benne a gyűlölet mind az ismeretlen, bizonytalan és ezért veszélyes Nyugat, mind emigrációban élő elvtársai iránt. Uralma idején ez az érzés az állami politika rangjára emelkedett, és nemcsak a szovjet és a nemzetközi kommunista mozgalom számos nagyjának életét követelte, hanem a második világháború után a német hadifogságból hazatért szovjet katonákat is százezerszámra juttatta koncentrációs táborba, sőt, elvi alapja lett a nép körében szított idegengyűlöletnek.

„Sokkal nagyobb számban vannak pártunkban és pártunk vezetésében azok az elvtársak – nyilatkozta Sztálin Emil Ludwig német írónak 1931 decemberében –, akik Oroszországban maradtak, és nem jártak külföldön, mint a volt emigránsok. A hazaiak természetesen több hasznot tudtak hajtani a forradalomnak, mint a külföldi emigránsok. Pártunkban egyébként kevés emigráns maradt, a kétmillió párttagból nem lehet több, mint száz vagy kétszáz. A Központi Bizottság hetven tagjából alig három-négy élt emigrációban." Ez nem volt újkeletű gondolata a pártfőtitkárnak, aki már 1911 januárjában így minősítette Lenin és társai emigrációs vitáit: *vihar egy pohár vízben.* 1913-ban azon-

ban Sztálin rászorult Buharinra. Ami ezen kívül összekötötte őket: a közös párthoz tartozás.

És itt nem kerülhető meg egy egybecsengő mozzanat a majdani hóhér és az áldozat biográfiájában. Mindkettőjüket az Ohranka egyik legsikeresebb ügynöke, Roman Malinovszij juttatta rendőrkézre, Buharint 1910-ben, Sztálint három évvel később.

Mindmáig nem teljesen világos, milyen szerepet játszott a lengyel származású munkás a századelőn az orosz munkásmozgalomban. A bolsevizmus végleges konstituálódása szempontjából meghatározó 1910-es években *az orosz Bebel* akart lenni. Kétségtelenül remek szervező volt; néhány társával ő hívta létre Pétervárott és Moszkvában a fémmunkás szakszervezetet. 1912 végén, öt munkatársával, Petrovszkijjal, Badejevvel, Sagovval, Muranovval és Szamojlovval együtt a bolsevik párt képviseletében bekerült a IV. Állami Dumába. Malinovszkij azonban nagyobb formátumú, főleg pedig igen ambiciózus politikusnak és jó szónoknak bizonyult. Olyannyira, hogy amikor – nem utolsósorban az ő kezdeményezésére – a szociáldemokrata képviselők csoportja bolsevik és mensevik frakcióra vált szét, a választékosan öltöző vasmunkás, akiről társai nem tudták, hogy korábban betörésért ült, a bolsevik képviselőcsoport élére került.

Sztálinnal ellentétben – aki egyébként jó barátja volt –, Malinovszkij szívesen járt Nyugat-Európába. Útjai során mindig felkereste Lenint, és gondo-

san beszámolt az 1905 után most már ismét fellendülő oroszországi munkásmozgalom helyzetéről. A bolsevik vezető nagyra becsülte őt, s mint Gorkijnak írt egyik leveléből kiderül, komoly jövőt jósolt neki. Mások már nem bíztak ennyire Malinovszkijban, és ez csaknem konfliktust okozott az 1912-es prágai pártkonferencia utolsó óráiban, amikor a küldöttek megválasztották az új Központi Bizottság tagjait. A többség előre megbeszélte, hogy Malinovszkijt kibuktatják a jelöltek közül; Lenin azonban úgy irányította a szavazást, hogy pártfogoltja mégis bekerült a testületbe.

A leleplezéstől szüntelenül rettegő Malinovszkij önmaga védelmében szerette kideríteni másokról, hogy kapcsolatban állnak az Ohrankával. Ezzel az ürüggyel még Vlagyimir Burcevet, a számos titkos ügynök nyomára bukkanó Legnagyobb Leleplezőt is felkereste Párizsban. Burcev nem volt bolsevik, de már hosszú évek óta fanatikusan harcolt az egész orosz forradalmi mozgalom tisztaságáért. Ezért Lenin 1912 áprilisában külön megbízólevelet állított ki számára, amelyet most sikerült megtalálnom: „E dokumentum tanúsítja, hogy az OSZDMP Központi Bizottsága Burcev elvtárssal egyetértésben bizottságot hozott létre a párt soraiban lehetséges provokáció kivizsgálására. A bizottság tagjai: Burcev elvtárs, valamint Nyikolaj Vasziljevics [egy Párizsban élő, Vlagyimirszkij nevű bolsevik emigráns – K. M.], valamint Jurij [Kamenyev – K. M.]. Az OSZDMP Központi Bizottsága megbízásából – Lenin."

Bármennyire is óvatosan viselkedett Malinovszkij, idővel gyanússá vált néhány társa előtt. Az elsők között Nyikolaj Buharinnak tűnt fel a magatartása, majd a Rozmirovics–Trojanovszkij házaspár kezdett nyomozni utána. Támadhatatlan bizonyítékot egyiküknek sem sikerült szerezni ellene. Már úgy tűnt, az Ohranka továbbra is háborítatlanul, első kézből kaphatja az információkat a bolsevik vezetők tevékenységéről, amikor váratlanul robbant a bomba. Lenin és Zinovjev Galíciában kapta a megdöbbentő hírt: Roman Malinovszkij bolsevik képviselő lemondott mandátumáról, súlyos hisztériás rohamokat rendezett, majd elhagyta az orosz fővárost.

Mint később – 1917-ben – kiderült, az Állami Duma monarchista érzelmű házelnöke, Mihail Rodzjanko a magát parlamentté kinőni igyekvő testület védelemében nem hozta nyilvánosságra (ezt Lenin 1917-ben súlyosan fel is rótta neki), hogy a bolsevik képviselőről kiderült a rendőrséggel való kapcsolata. Így Malinovszkij 1914 májusában akadálytalanul és gyorsan eljutott Krakkóba, ismét találkozott a még mit sem sejtő Leninnel, aki a képviselői testület elhagyása miatt pártbíróság elé állította őt. Az ad hoc fegyelmi bizottság tagjai Zinovjev és Lenin, elnöke Jakub Hanecki, az orosz és a lengyel munkásmozgalom militánsa volt. Június elején Jelena Rozmirovicsot, Makszimilian Szaveljevet és Nyikolaj Buharint feleségével együtt néhány napra Poroninba, Krakkó közelébe hívták, hogy tanúskodjanak a Malinovszkij-ügyben.

„Az első éjszaka – emlékezett később Buharin – nagyon rosszul aludtam, percenkét felriadtam – hát hogyne, amikor arról volt szó, hogy az Állami Duma-beli bolsevik frakció vezetője esetleg provokátor! Tisztán hallottam, ahogy odalent Iljics is fel-alá sétált. Ő sem aludt. Kiment a teraszra, főzött egy (tudom, pontosabban sejtem: nagyon erős) teát, és a terasz egyik sarkából a másikba járkált. Egymás után koppantak a léptei, majd megállt, és újra elindult. Így telt el az éjszaka. Fáradt fejemet időnként ködös, erőtlen félálom kerítette hatalmába, de amint kitisztult a tudatom, a fülemben nyomban ott visszhangoztak azok az egyenletes koppanások odalentről.

Reggel kimentem. Iljics gondosan felöltözve, szeme alatt sárga táskák. Egy beteg ember benyomását keltette, de vidáman kacagott, mozdulatai a megszokottak, magabiztosak voltak: »Nos, kialudta magát? Haha-haha. Na igen... Kér teát? Kenyeret kér? Elmegyünk sétálni?« Mintha semmi nem történt volna. Mintha nem lett volna mögötte a kínzó éjszaka, az önmarcangolás, a kételyek, az újra és újra végigondolt mozzanatok, a megfeszített agymunka. Igen, Iljics vasakaratának vértjébe öltözött. Meg lehet-e törni egyáltalán valamivel?"

A bíróság Malinovszkijt gyávaságáért, a Pétervárról való elmenekülése miatt kizárta a bolsevik pártból. Lenin még ekkor sem akarta elhinni, hogy munkatársa fizetett rendőrügynök; egyébként ezt a lehetőséget Burcev egy külön „szakértői" nyilatkozatában ki is zárta. Így Leninnek ebben az

ügyben konfliktusa támadt Buharinnal, amely kihatott személyes kapcsolatukra.

A háború kitörése után a Németországban élő Malinovszkijt, mint külföldi állampolgárt, a hatóságok internálták. A volt Állami Duma-képviselő a szögesdrót mögött internacionalista, vagyis háborúellenes propagandát folytatott a vele raboskodó orosz hadifoglyok között. E tárgyban olykor levelet váltott a már Svájcban élő Uljanov-házaspárral, akiktől csomagot kapott. Hosszú hónapok elteltével, a cárizmus megdöntését követően értesült csak Lenin a rendőrügynökök névsorát egymás után nyilvánosságra hozó orosz lapokból, hogy milyen szörnyű szerepet játszott Malinovszkij a munkásmozgalomban.

Hazatérése után az ellenséges polgári sajtó nemegyszer szemére vetette a bolsevik vezetőnek, hogy „kígyót melengetett a keblén". Ekkor éppen a Malinovszkij árulását régen sejtő Buharin sietett Lenin segítségére. 1917. július 6-án így írt a moszkvai *Szocialgyemokrat* című lapban: „Ha kiderülne is, hogy egy Malinovszkij-féle mocskos alak a párt vezető köreinek bizalmába férkőzött, még akkor is csak egy alávaló csirkefogó próbálkozhat meg azzal, hogy ezért Lenin elvtársat dobja meg sárral."

Amikor pedig Malinovszkij 1918-ban a megbocsátás reményében hazatért Oroszországba, ebben a kérdésben már teljes volt az egyetértés Buharin és Lenin között. A Buharin szerkesztette *Pravda* tudósított a forradalmi bíróság előtt lezajlott kihallgatásokról – többek között Lenin tanúvallomá-

sáról és a számos társát eláruló Malinovszkij kivégzéséről.

★

Buharin bécsi stúdiumait az első világháború kitörése szakította félbe. Az osztrák hatóságok, mint az ellenséges cári birodalom alattvalóját, ráadásul gyanús elemet, Melk várába internálták. Poroninban hasonlóan megalázó procedúrának vetették alá ezekben a hetekben Lenint, aki közel két hétig a Nowy Targ-i börtönben raboskodott. Nem kerülhette el a kiutasítást az osztrák fővárosban már őslakosnak számító Trockij sem.

A bebörtönzött orosz munkásvezetőknek az osztrák szociáldemokrata mozgalom patriarchája, Victor Adler sietett segítségére. Erre mind Lenin, mind pedig Buharin esetében, Rjazanov kérte fel. Az intervenció eredményeképpen 1914 szeptemberében a két fogoly elhagyhatta a börtönt, sőt, az országot is, és Svájcban telepedett le. Lenin Bernbe, Buharin a Lausanne környéki Baugy sur Clarens-ba került.

Svájcban Buharin eleinte folytatta a Bécsben megszokott életstílust, azzal a különbséggel, hogy otthonából elmaradtak a megszokott vendégek, s bizony hiányzott a nagy könyvtár és az egyetem közelsége is. Másrészt viszont a kis országban olajozottan működő könyvtárközi kölcsönzés révén bármilyen laphoz vagy könyvhöz hozzájuthatott. Tanulmányainak voltaképpen nem is ártott a

magány: az imperializmusról, az államiságról szóló legterjedelmesebb kéziratainak többnyire Svájcban készült el az első változata. Buharin emellett matematikai tanulmányokat folytatott, és itt kezdett el angolul olvasni.

A műemléképületekkel teli, csöndes városkában az emigráns házaspár először az egykori bécsi barátokkal újította fel a kapcsolatot, akiket szintén ide vetett a világháború forgószele. Köztük volt Trojanovszkij, Rozmirovics, valamint Jelena Rozmirovics barátja és későbbi férje, az ideges és szuggesztív Nyikolaj Krilenko, egy ukrajnai nemes fia, akit a mozgalomban *Abram elvtárs* néven ismertek. Trojanovszkijék házassága ekkor már felbomlóban volt, de nem csak a „harmadik" megjelenése miatt: a bolsevik pártban korábban nagy szerepet játszó férj – egy ideig a Központi Bizottságnak is tagja volt – a háború kitörésétől szenvedélyes orosz patrióta lett, a korabeli szóhasználattal élve *oboronyec* (honvédő). A feleség viszont *porazsenyec* (vereségpárti) maradt, vagyis azt tartotta, hogy a szocialistáknak minden eszközzel a saját kormányuk vereségét kell előmozdítaniuk.

E tipikusan orosz és nem kevésbé jellegzetesen századeleji háromszög szereplőinek sorsa később regénybe illően alakult. A magas, szép, elegáns asszony 1917 őszén a pétervári Forradalmi Katonai Bizottság egyetlen női tagja, majd a Csekának, az ország belbiztonsági testületének egyik vezetője lett. Krilenkót az orosz hadsereg első vörös főpa-

rancsnokává, ezt követően Szovjet-Oroszország fővádbiztosává (főügyészévé) nevezték ki. Trojanovszkijt ellenben, ugyancsak 1917-ben, a mensevik Központi Bizottság választotta tagjai sorába. Mint a szovjethatalom ellensége, hamarosan hosszú hónapokra a moszkvai Butirki börtönbe került, ahol igyekezett rávenni vele raboskodó elvbarátait, többek között az Amszterdam mellett ma is élő Borisz Szapirt, hogy ne hódoljanak be a bolsevikoknak. Ő maga azonban feltehetőleg nem bizonyult elég állhatatosnak, mert 1922-ben úgyszólván egyenesen a börtönből nevezték ki nagykövetnek. Évtizedeken át diplomáciai pályán dolgozott, az 1930-as évek második felében, egészen a háborúig, Washingtonban képviselte hazáját. Ebben a minőségében nemegyszer nyilatkozott az amerikai sajtóban, „a nép ellenségeiként" szidalmazva egykori emigránstársait, Trockijt, Zinovjevet, Kamenyevet és személyes jóbarátját, Buharint. Miután elvégezte a rá rótt feladatokat, Sztálin tőle is éppúgy megszabadult, mint a régi idők többi tanújától. Trojanovszkij életben maradt ugyan, de a TASZSZ egyik osztályvezetője lett, távol a hatalom berkeitől.

Ami Nyikolaj Krilenko további sorsát illeti, ötvenedik születésnapján Buharin így írt az *Izvesztyija* hasábjain: „...mindannyian emlékszünk dörgedelmes vádbeszédeire az eszerek perén, a bányaügy kártevői ellen, harcos és félelmet keltő vádbeszédeire, amelyek mindig megalapozottak és éppen ezért megsemmisítőek voltak. Egyszóval ő a

bolsevik forradalmár igazi, teljes értékű típúsa, LENIN–SZTÁLIN pártjának fia, hű katonája...”

Ezek a patetikus szavak az első konstruált perek, az első törvénytelenségek egyik főszereplőjét és szervezőjét dicsőítik. A „kártevő” bányamérnökök, a vezető közgazdászok, műszaki szakemberek, történészek, az egykori mensevik politikusok elleni pereket Sztálin még Nyikolaj Krilenkóra bízta. A Lenin-tanítványokkal és az októberi forradalom többi vezetőivel való leszámolást azonban Andrej Visinszkij intézte. Az ő megtorló szenvedélyét, szolgálatkészségét szította egyrészt a volt jobboldali mensevik bizonyítási vágya, másrészt a nagyra nőtt egykori ellenfelek fölé kerekedés lehetősége. Az időközben igazságügyi népbiztossá kinevezett, s így fölfelé buktatott Krilenko erre a szerepre feltehetőleg már nem lett volna alkalmas.

Hozzátartozik még a képhez, hogy három olyan kortársat is találtam, akik hálával említették Nyikolaj Krilenko nevét. A világhírű leningrádi kultúrtörténész, Dmitrij Lihacsov, a *peresztrojka* egyik oszlopos tekintélye, az 1930-as évek elején, a szolovki várbörtönben letöltött büntetése után, a főügyész segítségével szabadult meg a rendőri felügyelet alól. A szintén ma is élő, neves moszkvai irodalomtudós, Szergej Makasin pedig, aki a mensevik per hónapjaiban véletlenül került börtönbe, egy kihallgatáson meg tudta győzni Krilenkót, hogy fiatalságára és ártatlanságára való tekintettel engedjék szabadon. Visinszkij ezt soha nem tette volna meg. A harmadik tanúságtevő a politikai

harcok tanúja, Jelizaveta Drabkina, akinek trockista férjét Nyikolaj Krilenko hozatta ki a börtönből; igaz, újbóli letartóztatása után már nem vállalta a közbenjárást.

Krilenko bukása sem váratott magára sokáig. 1937 nyarán leváltották, azzal az indokkal, hogy túl sokat foglalkozik az alpinista sporttal, és nem marad elég ereje a fokozódó osztályharcra. Hamarosan letartóztatták, a börtönben olyan vallomást kényszerítettek ki belőle, hogy *részt vett a Buharin vezette párt- és államellenes összeesküvésben.* A peren azonban már nem jelent meg, és a vádlottaktól függetlenül végezték ki.

A bécsi, majd Baugy sur Clarens-i barátok közül a harmadik, Jelena Rozmirovics további sorsa alig keresztezte Buharin későbbi pályáját. Az asszony viszonylag békés körülmények között, a politikából fokozatosan kiszorulva öregedett meg. A második világháború után a Lenin Könyvtárban dolgozott. A könyvtári olvasóterem vezetését bízták rá, és ő ezt a feladatot éppoly lelkesen és keményen végezte, mint évtizedekkel korábban az illegális pártmunkát.

A bécsi társaságból ezek az emberek maradtak Buharin személyes ismerősei Svájcban. Velük szemben még egy ideig az osztrák fővárosban maradt David Rjazanov és Szemjon Szemkovszkij, akik csak később tették át székhelyüket a semleges országba. A kaliforniai Hoover Intézetben található archívum megőrzött az utókor számára egy 1914. november 8-án az utóbbinak íródott érdekes

Buharin-levelet, amely itt először kerül az olvasók elé: „Kedves Natalja Grigorjevna és Szemjon Juljevics! Végre felhagytak a hallgatással, és rászánták magukat, hogy írnak. Már azt hittük, nem kapunk többé maguktól levelet. Nagy szó, hogy végre válaszoltak, méghozzá egyszerre három levélre. Kedves Szemjon Juljevics, az egyik levelemben megkértem, közölje velem egy bizonyos Szokolovszkij doktor címét (a *Russzkij Korreszpongyent* című lap levelezője). Egy itteni lakos szeretné tudni a címét, és megígértem, hogy megszerzem, arra számítva, hogy magától megtudom. Ami a gyakorlati ajánlatát illeti, aligha vonatkozik ránk, hiszen viszonylagos jólétben élünk. Nagyon jó lenne viszont, ha Lev Boriszovics Szunyicának segíteni tudna. Állítólag beteg, de kénytelen segédmunkásként dolgozni. Azt hiszem, Rjazanov révén tud pénzt küldeni neki. Ez roppant kívánatos lenne, hiszen Szunyica senkitől nem kap pénzt, és alkalmi keresetekből, így iratmásolásból manapság aligha lehet megélni.

Itt jól berendezkedtünk, eltekintve házigazdáink egyes szokásaitól. Natalja Mihajlovna kicsit rendbe jött, nem fekszik annyit, ám még messze van attól, hogy hosszútávfutó váljon belőle. Ennek ellenére vágyik *nach Russland,* én viszont szóval, tettel és törődéssel igyekszem megakadályozni. Lényegében még egy-két hónapot kellene itt eltöltenie. Hát így állnak a dolgaink.

Ami pedig a »társadalmi tevékenységet« illeti, véleményem szerint az Internacionáléban elkerül-

hetetlen, sőt, kívánatos a szakadás. A revizionistákkal nem szabad belemenni semmiféle egyezségbe. Ha ők ragaszkodnak a maguk imperialista álláspontjához, akkor nagyon kevéssé különböznek a *canaille bourgeoise*-tól [polgári csőcseléktől, – K. M.] és nem haladhatunk velük közös úton.

Várjuk Natalja Grigorjevna levelét. Meleg kézszorítással:

az ön Nyikolaj Buharinja

P. S.: Vannak-e kapcsolatai a német elvtársakkal? Nagy szükségünk lenne ezekre!"

E levél két mozzanata is fontos adalék Buharin további politikai fejlődése szempontjából. Szembetűnő, hogy egyáltalán nem táplál ellenszenvet „a" németek iránt, pedig az antantországok szocialista sajtójában éppen ezekben a napokban igen sok germanofóbiától áthatott nyilatkozatot olvashatott. Ami pedig az orosz munkásmozgalmat illeti, a világégés kezdetén számos mensevik, főleg Plehanov-követő, sőt jó néhány bolsevik emigráns is követelte a „teuton veszedelem" elleni közös fellépést. Egyedül Franciaországban 9000 orosz emigráns állt be önkéntesnek a németek ellen a hadseregbe, köztük Ilja Ehrenburg, Buharin régi barátja. Még a bolsevikok párizsi szekciójának 94 tagjából is 11 ember jelentkezett a Szocialista Légió néven megalakuló csapategységbe. Buharin ezzel szemben egészen hazatéréséig, 1917 tavaszáig és később is következetes internacionalista maradt.

A levél másik érdekessége, hogy az emigráns politikus már ekkor, 1914 novemberében a háború-

ellenes erők különválásának híve a II. Internacionáléban, enélkül nem tekinti életképesnek a szervezetet. Véleménye közel állt Lenináéhez, aki Svájcba érkezését követően, 1914. szeptember 6. és 8. között bolsevik tanácskozást hívott össze Bernben, hogy megvitassa a mozgalom viszonyát a háborúhoz. Grigorij Sklovszkij lakásán, majd egy Bern környéki erdőben rögtönzött tanácskozáson került sor Lenin téziseinek megbeszélésére. Ott volt Zinovjev, Georgij Szafarov (Krupszkaja unokaöccse, a nemzeti kérdés marxista teoretikusa) és Fjodor Szamojlov, a IV. Állami Duma ivanovovoznyeszenszki munkásképviselője, aki súlyos tüdőbaját gyógyíttatta Svájcban, de a háború kitörése miatt éppen hazafelé készülődött. Késhegyig menő vita után valamennyi résztvevő elfogadta Lenin álláspontját, amelyet ő az akkor hozzá közel álló Sljapnyikovnak írt levelében foglalt össze a legszemléletesebben 1914. október 17-én: „Kautsky ... most *mindenkinél veszélyesebb*. ... Az opportunisták a nyilvánvaló rosszat képviselik... A mi feladatunk most a feltétel nélküli, nyílt küzdelem a nemzetközi opportunizmussal."

A levél megírásával nagyjából egy időben Lenin ebben a szellemben öt előadást tartott Svájc különböző városaiban: Bernben, Lausanne-ban, Zürichben, Genfben és Clarens-ban, szinte kizárólag orosz szociáldemokrata hallgatóság előtt. Három további alkalommal pedig hozzászólt Plehanov, Martov, valamint Vlagyimir Koszovszkij – a zsidó Bund Központi Bizottságának tagja – e témakör-

ben tartott előadásához. Vagyis a máskor nem túlságosan mozgékony Lenin ezúttal minden fórumot, minden lehetőséget megragadott, hogy felrázza a háborúnak a szociáldemokrata mozgalomra gyakorolt hatása miatt keserű vitákba menekülő emigránsokat, akik az új helyzetben érthetően nehezen találtak rá adekvát történelmi szerepükre.

Az előadások hallgatói közül sokan megírták emlékeiket. Minthogy azonban ezek a memoárok Buharin végleges politikai vereségét követően születtek, a háborúellenes bolsevik álláspont formálódásáról szólván őt konzekvensen kihagyták. Az egyetlen kivételt Fjodor Iljin, az 1905-os rosztovi fegyveres felkelés egykori vezetője jelentette. Ő a háború alatt Lausanne-ban élt, s így megörökíthette Lenin és Buharin 1914. október 11-i találkozását. Az először és utoljára 1963-ban, a hruscsovi olvadás fénykorában megjelent memoár szerint: „... megtudtuk, hogy az OSZDMP lausanne-i mensevik csoportja felkérte Plehanovot, tartson előadást a háborúról elvbarátai előtt. Ebbe Plehanov belement, de nem jelölte meg a pontos dátumot. Buharin levélben értesítette erről Lenint. [Ez a levél eddig még nem került elő. – K. M.] A válaszában Lenin kérte: érjük el, hogy a bolsevikok is jelen lehessenek az előadáson, de hangsúlyozta, hogy róla ne essék szó. A lausanne-i bolsevik csoport egyik tagja, Movsovics, akinek Vologya volt a pártbeli fedőneve, megszerezte a mensevikek beleegyezését. Megtudtuk, hogy október 11-én este 6 órakor lesz az előadás, és 10-én megtáviratoztuk ezt Leninnek.

Vasárnap délután három óra körül Jekatyerina Rivlina címére érkezett a választávirat: »4.20-kor érkezünk. Lenin«. Rivlin, Buharin és én – a három lausanne-i – a pályaudvarra siettünk. Éppen akkor futott be a berni szerelvény, amikor a peronra értünk. Elsőként Vlagyimir Iljics szállt le a vonatról, kezében kis útitáska. Utána sorra feltűnt Grigorij Zinovjev, Inessza Armand, Grigorij Sklovszkij, Jelena Rozmirovics és Nyikolaj Krilenko. (Ők ketten Baugyban laktak, de éppen Bernben időztek, ezért a »berniekkel« utaztak.) Lenin körülnézett, és megpillantván bennünket, gyors léptekkel odajött. Válla közé húzott nyakkal, a köszönésről is megfeledkezve, odasúgta:

– Miért jöttek ki valamennyien? Hiszen a mensevikek észrevehetnek bennünket. Ha pedig Plehanov tudomására jut, hogy megérkeztünk, képes lemondani a referátumot!

Lenin igen gondterhelten közölte ezt az aggályát. De megbizonyosodtunk róla, hogy egyetlen mensevik sem tartózkodik a pályaudvaron. Gyalog a városba indultunk. Lausanne központjából azután, Lenin javaslatára, egyenként folytattuk utunkat."

Leninnek tehát láthatóan fontos volt – és a történelem igazolta ebben –, hogy a háborúpárti Plehanovval szemben bizonyítsa a „vereségpárti" alternatíva helyességét. Buharint ebben feltétel nélkül a szövetségesének tudhatta, amit értékelt is.

Buharin mégsem lett tagja „a belső körnek", és nem is a földrajzi távolság miatt, amely Svájcban

igazán nem áthidalhatatlan. Az ok az volt, hogy 1915 februárjától egészen a fiatal emigráns amerikai útjáig előtérbe kerültek a mozgalom eszmei és szervezeti kérdései körül támadt nézeteltérései Leninnel. Erről ugyancsak kevés okfeltáró, jó forrás maradt az utókorra, de egyet s mást megvilágít a 35 publikálatlan Buharin-levél, amelyet 1988 augusztusában, a nyilvánosság szellemében elolvashattam a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézetben. Ezek alapján és a háború alatt Svájcban élő publicista és kiadó Vlagyimir Karpinszkij emlékiratai szerint megállapítható: az anyagi nehézségekkel, egyszersmind – Oroszországtól elvágva – szervezeti gondokkal küzdő bolsevik Központi Bizottság, amely 1915 elején *csupán Leninből és Zinovjevből állt,* úgy akarta visszaszerezni elveszített pozícióit, hogy újraindította a *Szocialgyemokrat* című időszaki kiadványt. A csak ritkán megjelenő, kis formátumú, vékony papírra nyomott orgánum azonban nem bizonyult elég vonzónak a literátori hajlandóságú bolsevik emigránsok számára, és ezért nem publikáltak rendszeresen benne. Karpinszkij, aki a lap nyomdai előállítása körüli ügyeket intézte, keserűen jegyezte fel, hogy a reménybeli szerzők inkább önálló folyóirat megalapítását vették fontolóra. Márpedig ez azt jelentette volna, hogy a bonyolult ideológiai kérdésekben még jobban polarizálódik és atomizálódik a bolsevik álláspont.

A párizsiak körében is felvetődött egy külön lap kibocsátásának gondolata, ők azonban hamarosan rájöttek, hogy ez helytelen lépés lenne, és pénzük

sem volt hozzá elég – emlékezett Karpinszkij. „A Baugyban működő csoportocskával viszont meggyűlt a bajunk. Ez a kör három elvtársból állt: Nyikolaj Buharin, Nyikolaj Krilenko és Jelena Rozmirovics voltak a tagjai. Igaz, Buharin elvtárssal Lenin ... a háború kitöréséig csupán két ízben találkozott [valójában három találkozásuk volt és intenzív levelezést folytattak – K. M.], és még össze kellett szokniuk ... Ez a trojka most egy önálló szerkesztőséget alapított, pénzt is szerzett, majd Inessza Armandhoz fordult, hogy dolgozzon a lapnak, és, minthogy az asszony tartotta a kapcsolatot a többi csoporttal, őket ugyancsak vegye rá az együttműködésre.

Már ki is tűzték a napot, amikor a *Zvezdá*nak elnevezett orgánum első száma napvilágot lát majd. Lenin minderről csak Inessza (Armand) elvtársnő leveléből értesült, és természetesen azon nyomban tiltakozott... Hogyan indulhatnak mindenféle kis lapok, amikor központi orgánumra, illegális oroszországi utazásokra sincs pénz?!

A Baugy-beliek erre azt felelték, hogy minden pártszervezetnek jogában áll önálló sajtóterméket kiadni, és a Központi Bizottság ezt nem tilthatja meg, ha az új lap hangvétele összhangban áll a pártprogrammal... Az összeütközés elkerülhetetlennek látszott. Hosszú tárgyalások után végül mégis sikerült rávenni a Baugy-belieket, hogy elálljanak tervüktől. A baugyi Zvezda* így azután nem

* A szójatek alapja hogy a zvezda jelentése csillag

tűnt fel a bolsevik égbolton. Ez azonban sok izgalomba került, a pártkasszának pedig 15 frank »egyéb kiadásba«. Ennyit kellett ugyanis kifizetnünk a Baugyval folytatott, rendkívül hosszú telefonbeszélgetésekért."

1915-ben a *Zvezda* létrehozására tett kísérletet külön határozatban utasította el a külföldi bolsevik szervezetek berni konferenciája. Az eredetileg január 23-ra tervezett tanácskozás február 27. és március 5. között ült össze a Schweizerbund kávéház különtermében. A két és fél év múlva egy kontinensnyi birodalom élére kerülő bolsevik párt külföldi szekciói még csak néhány tucat embert jelentettek ekkor. Az anyagi nehézségek miatt az Angliában és Skandináviában élő emigránsok nem is tudtak küldötteket delegálni, ezért Svájcban élő elvtársaikra ruházták rá mandátumukat. A 18 küldött és meghívott között ott volt Lenin, Krupszkaja, Zinovjev, Lilina, Inessza Armand, Olga Ravics, Grigorij Sklovszkij, Mojszej Haritonov, Grigorij Belenkij és Fjodor Iljin – csupa olyan bolsevik politikus, aki nemsokára kulcsszerepet kapott Oroszország életében. Lenin és a polgárháború dúlta Kaukázus egyik szanatóriumában 1920-ban tífuszban elhunyt Inessza Armand kivételével 1925 őszén *valamennyien* a „leningrádi ellenzék" tagjai lettek. Több mint egy évtizeddel később pedig a legtöbben a szó fizikai értelmében is Sztálin áldozatává váltak.

Lenin többek között azért halasztotta el a berni tanácskozás megnyitását, hogy azon megjelenhes-

sen Buharin – az egyetlen bolsevik politikus, aki ebben az időben több fontos kérdésben tőle eltérő, markáns felfogást képviselt –, és nyílt vitában tisztázzák az álláspontokat. A máskor szelíd Buharin, aki pedig még február 13-án is információkkal zsúfolt, tettre kész levélben adta Lenin tudtára, hogy a szövetségest keresi benne, rendkívül ingerülten érkezett Bernbe, ráadásul a tanácskozásnak csak a legutolsó napjára. Közben ugyanis kiderült, hogy két barátja, Krilenko és Rozmirovics másképpen (sőt, *egymástól is eltérően)* értelmezik az internacionalista programot; a háborúpártivá vált Trojanovszkijra pedig végképp nem számíthatott. Buharin ily módon csupán önmagát képviselte, amikor mindenkinél radikálisabban felszólalt az értekezlet zárónapján.

Hideg zuhanyként érte Buharint az is, hogy a megérkezését követő órákban szálláshelyükön, a berni Népházban megtudta: Grigorij Zinovjev az egybegyűltek nevében már a zárónyilatkozaton dolgozik, amelyben többek között ez áll: „A tanácskozás sajnálkozását fejezi ki, mert a Baugybeli elvtársak, akik tőlünk eltérően ítélik meg a háborút, és egy önálló lap kiadását tervezik, nem jelentek meg, hogy megvitassák ezeket a kérdéseket. Megállapítjuk, hogy a szervezők a maguk részéről mindent megtettek az említettek megjelenéséért. A tanácskozás ismételten felszólítja őket, jöjjenek el, vagy küldjék el képviselőjüket. Ezért a résztvevők hajlandók egy nappal meghosszabbítani a tanácskozást."

Ezek után érthető, hogy március 5-én fokozott figyelem előzte meg Buharin felszólalását. Szövege nem maradt fenn, de a szórványos forrásokból, többnyire memoárrészletekből azért jól kirajzolódnak a nézetkülönbségek főbb kristályosodási pontjai. Leninnek, Zinovjevnek és a többieknek az volt az álláspontjuk, hogy a békét csak egy forradalmi fordulat – az ő szóhasználatuk szerint egy polgárháborús helyzet – kényszerítheti ki a hadviselő felekből. Buharin viszont meggyőződéssel vallotta: a kialakult helyzetben, a még mindig nacionalista közhangulatban mind a hadseregben, mind a hátországban süket fülekre találnának a haza vereségét népszerűsítő jelszavak.

Másrészt viszont, az iménti elképzelésnek némiképp ellentmondóan, Buharin elvetette a „minimális programot", vagyis azt a felfogást, hogy a proletárforradalmat egy polgári demokratikus fordulatnak kell megelőznie. Úgy vélte, Oroszországban a háború befejezése azonnal teret nyit a radikálisabb társadalmi változások számára. Az államiság elvi fontosságú kérdésében pedig közel állt az anarchistákhoz, minthogy már akkor is meggyőződése volt: a szocialista forradalom győzelmét követően az állam erőszakszervezete gyorsan felszámolja önmagát.

A kisebb nézeteltérések szintén tehertételt jelentettek Lenin és Buharin kapcsolatában. Nem ültek még el teljesen a Malinovszkij-ügy hullámai. Azonkívül Buharin számottevően szélesebb politikai szövetséget javasolt a bolsevikok számára,

mint Lenin. Elképzelhetőnek tartotta például a szorosabb kapcsolatot a *Nase szlovo* című Párizsban megjelenő internacionalista orgánum köré csoportosult erőkkel. Ebben a körben pedig, amelyhez később az ország élére került politikusok tartoztak (Antonov-Ovszejenko, Manuilszkij, Lozovszkij és mások), *Lev Trockij volt a hangadó.*

Lenin egy évvel később, 1916 márciusában így foglalta össze a Buharinnal való ellentéteket: „Nyikolaj Ivanovics olyan közgazdász, aki állandóan képezi magát. *Ebben* mi mindig támogattuk őt. De 1. túlságosan hisz a pletykáknak [célzás a Malinovszkij-ügyre – K. M.] és 2. a politikában pokolian *állhatatlan.* A háború félig-meddig anarchista eszmék felé taszította őt. A berni határozatokat elfogadó tanácskozáson, 1915 tavaszán, elképesztően ostoba, szégyenteljes, félanarchista *téziseket* nyújtott be."

Az emigráció fojtott, felfokozottan érzékeny légkörében ezek a nézetkülönbségek békeidőben nyilvánvalóan egy külön politikai csoportosulás létrehozásához vezettek volna. Buharin azonban rájött, hogy nem áll mögötte számottevő erő, és beadta a derekát. A Leninből, Zinovjevből és Buharinból alakított bizottság, amelynek az volt a feladata, hogy megszövegezze a berni tanácskozás végleges határozatait, többnyire megtalálta a kompromisszumos megoldásokat. Szinte minden kérdésben Lenin véleménye kerekedett ugyan felül, de helyenként Buharin számára is elfogadha-

több formát öltve. Azokat a pontokat viszont, amelyekben az egyezség végképp nem jöhetett létre, mint az Európai Egyesült Államok programjának meghirdetésében (Lenin egy ilyen konföderáció létrejöttét feltételezte a háború utánra, míg a Baugyaiak ezt elvetették), kihagyták a zárókommünikéből.

De vajon a baugyi küldöttek miért utaztak olyan későn a berni tanácskozásra? Nem bojkottról volt szó: Buharin érezte, hogy kisebbségbe kerül, és ezért meg akarta várni két feltételezett elvbarátja megérkezését. Grigorij (Jurij) Pjatakov és Jevgenyija Bos (Jelena Rozmirovics testvére), a kijevi pártszervezet egykori vezetői, Japánon és az Észak-Amerikai Egyesült Államokon át menekültek Svájcba.

Az energikus Pjatakovnak és kedvesének, a nála több mint egy évtizeddel idősebb Bosnak a neve ezekben a hónapokban sokszor szerepelt Lenin levelezésében. A berni konferencia előestéjén Lenin, akárcsak Buharin, erősen számított a jövevényekre, mint az oroszországi mozgalom képviselőire, akiknek szava másokénál súlyosabban nyom a latba.

A két új emigráns először csakugyan Baugyba utazott, s Buharinékkal együtt, kimerülten érkezett Bernbe. Ott azután, számításaival ellentétben, nem Buharin, hanem Lenin talált bennük – igaz, rövid időre – híveket.

A jómódú kijevi orvoscsaládban született Pjatakov két évvel fiatalabb volt Buharinnál. Sokáig az

anarchistákkal rokonszenvezett, és csak 1910-ben lépett be a bolsevik pártba. A német származású, határozott, férfias Jevgenyija Bos viszont már 1901-től minden idejét a szociáldemokrata mozgalomnak szentelte. Buharin 1915 márciusában ismerkedett meg velük, és a berni konferenciát követően hosszú hónapokat töltöttek együtt Svájcban, Svédországban, majd Norvégiában. Amerikába nem követték Buharint, útjuk azonban újra összefutott 1917 novemberétől, amikor a két férfi közös lakást bérelt Pétervárott. Az új hatalom irányítási rendszerében egymással összefüggő feladatokat láttak el: Lenin őket bízta meg az Összoroszországi Legfelső Népgazdasági Tanács létrehozásával; nekik kellett beindítaniuk e testület kiadványait, sajtóorgánumait is. Ebben a periódusban a két politikus, a Pjatakovtól addigra már különvált, de a barátságot vele változatlanul fenntartó Jevgenyija Bossal egyetemben, a baloldali kommunisták mozgalmának élén szembeszállt a breszti béke gondolatával. Miután pedig a békét mégis megkötötték, ők válaszul életre hívták a Kommunisták Ukrajnai Pártjának baloldali frakcióját, amely célul tűzte ki a németek elleni partizánharc megszervezését – tehát a fegyveres összetűzések folytatását.

A három politikus 1923 őszén került először szembe egymással. Pjatakov és Bos – a Központi Bizottság néhány döntése elleni tiltakozásul – Lev Trockij mellé állt, akinek Pjatakov Preobrazsenszkijjel együtt az egyik fő gazdasági tanácsadója lett.

Az életét illegális küzdelmekben, kényszermunkában leélt, a polgárháborút egyenruhában végigküzdő Jevgenyija Bos most hirtelen ereje végére ért. Nem bírván elviselni, hogy régi barátai, harcostársai megveszekedett ellenségekként fordulnak egymás ellen, tiltakozásul a pártvezetésben elmérgesedett légkör ellen, 1925-ben öngyilkos lett. Temetésén még megrendülten egymás mellett lépdeltek Buharin és Pjatakov, a nemrégi testi-lelki jóbarátok, akik 1921-ben közös cikket írtak a kor első rangos irodalmi orgánumába, az Alekszandr Voronszkij szerkesztette *Krasznaja Nov*ba. Útjaik azonban már végérvényesen szétváltak.

Pjatakov az 1920-as évek legvégén visszakerült a vezetésbe, igaz, csak gazdasági területre. 1927-ben Trockijjal együtt kizárták a pártból, száműzték, később azonban a szokásos nyilvános önkritikát követően rábízták a szovjet bankélet irányítását. Egy idő múlva Szergo Ordzsonikidze nehézipari népbiztos általános helyettesévé nevezték ki, és az ő nevéhez fűződik az első ötéves terv legfontosabb szovjet ipari létesítményeinek beindítása. Az 1930-as évek elején ezen a poszton Pjatakov egy ideig még Buharin munkaadója is lett. Politikai veresége után Buharin akadémikusi minőségében ugyanis két olyan folyóirat szerkesztője lett, amely a Nehézipari Népbiztosság felügyelete alá tartozott. Az egyik a *Szo-Re-Na* (Szocialisztyicseszkaja Rekonsztrukcija i Nauka), a másik a *Tyehnyicseszkaja Propaganda* volt. Később, az 1937-es harmadik nagy koncepciós perben, amelynek a forgatókönyv

értelmében Pjatakov lett a főszereplője, neki kellett kimondania a hamis vádakat Buharinról.

1988 júliusában, amikor ezeket a sorokat írom, Jurij Pjatakovot még mindig nem rehabilitálták teljesen.* Neve elvétve fordul elő a hazájában publikált művekben, többnyire a desztálinizáció jegyében született szépirodalmi alkotásokban, mint amilyen Anatolij Ribakov *Az Arbat gyermekei* című regénye.

Térjünk vissza azonban Bernbe, az 1915-ös esztendő tavaszához, amikor Lenin megállapodott a „japánokkal": a *Zvezdát* ugyan nem adják ki, ám a *Szocialgyemokrat*tal, a bolsevik párt központi orgánumával párhuzamosan egy új elméleti folyóiratot indítanak, *Kommunyiszt* címmel. A szerkesztőbizottság paritásos alapon jött létre: Lenin és Zinovjev mellett Pjatakov és Bos, majd az utóbbiak követelésére Nyikolaj Buharin is a tagja lett.

A berni határozatok és a *Kommunyiszt* megalapítása új, békés perspektívát látszott nyitni a svájci bolsevik emigráció tevékenységében. Lenin felvetette, Buharin költözzön át Bernbe, és kapcsolódjon be a *Szocialgyemokrat* szerkesztésének mindennapos munkájába, s megígérte, hogy magántanítványokat is szerez a városban. Arra is vállalkozott Lenin, hogy folyamatosan olvassa és értékelje fiatalabb elvbarátja színvonalas kéziratait. *A világgazdaság és az imperializmus* című terjedelmes tanulmányhoz méltató előszót is írt. „Buharin

* 1988 augusztusában megtörtént

munkájának tudományos jelentőségét főleg az adja – olvashatjuk ebben többek között –, hogy a világgazdaság azon alapvető tényeit vizsgálja, amelyek az imperializmust mint a kapitalizmus legfejlettebb fokát interpretálják. Volt a kapitalizmusnak egy viszonylag »békés« kora, amikor Európa fejlettebb országaiban teljesen legyőzte a feudalizmust, és *viszonylag* a legnyugodtabban és legsimábban fejlődött, háborítatlanul kiterjeszkedhetett a még el nem foglalt földek és a kapitalista forgásba végleg még bele nem rántott országok óriási területeire... Ez a kor visszahozhatatlanul a múlté, viszonylag sokkal viharosabb, ugrásszerűen fejlődő, katasztrófákban és konfliktusokban bővelkedő periódus váltotta fel ..." E sorokból meglehetősen nyilvánvaló, milyen komoly impulzust adott a 27 esztendős Buharin műve Leninnek, akiben már javában érlelődtek *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című könyvének alapgondolatai. Ezt azonban mindmáig nem illik észrevenni...

A Buharin-házaspár Lenin ajánlata ellenére nem költözött Bernbe. 1915 nyarán egy másik terv foglalkoztatta őket: Nagyezsda Oroszországban szerette volna folytatni gyógykezelését, férje pedig Skandináviába készült, hogy ha már haza nem mehet, legalább közel legyen Oroszországhoz, a hazai munkásmozgalomhoz. Svájcból azonban csak úgy tudott Stockholmba utazni, hogy Krupszkaja megszerezte számára Mose Dolgolevszkij zsidó kézművesnek, a Bund tagjának útlevelét. A

„Dolgolevszkij-házaspár" vasúton lépte át a francia határt, majd Angliába hajózott, és ott ismét vonatra szállt. Érkezésükről hiteles beszámolót találtam egy 1923-as kiadványban: „A nyár közepén értesítettek bennünket, hogy Svájcból nemsokára megérkezik Buharin a feleségével. Londonba érkezésük napján Litvinovval kimentünk eléjük az állomásra. Korábban még nem találkoztam Buharinnal, személyesen nem ismertem. Litvinov sem, mégis bíztunk benne, hogy majd valahogy felismerjük. Az állomáson nagy tömeg tolongott, tele volt a frontra utazó katonákkal és családtagjaikkal, ismerőseikkel. Megérkezett a vonat, több százan szálltak le róla. De az oroszokat még mindig nem láttuk. Végre feltűnt egy bizonytalanul tébláboló, tétován nézelődő, tősgyökeres orosz pár. Úgy gondoltuk, ők Buharinék. Odamentünk hozzájuk, köszöntünk – és valóban ők voltak azok. Elvtársaink később fölöttébb csodálkoztak, hogy ismertünk rájuk a több ezer utas közül. A titok nagyon egyszerű volt. Fürkésző tekintetük, tanácstalanságuk és a hónuk alatt vitt csomag árulta el. Wembleybe vittük és Martens elvtársnál helyeztük el őket. Buharinnak a hamis útlevele miatt sok megaláztatást kellett elszenvednie a francia és az angol antiszemitáktól."

E sorok szerzője, Alekszandr Sljapnyikov sem érdektelen szereplője a 20. századi orosz történelemnek. Ószertartású (szakadár) családban született egy észak-oroszországi falucskában. Huszonévesen Pétervár egyik legjobban képzett vaseszter-

gályosa volt, magas fizetése számottevő részét könyvekre, önművelésre költötte. 16 éves korában, 1901-ben lépett a szociáldemokrata párt tagjai közé, éveket töltött illegalitásban, majd emigrációban, ahol kitűnően megtanult franciául és németül; az első világháború alatt a bolsevik mozgalom oroszországi szárnyának elismert vezetője lett. Londonban 1915 nyarán valóban jó viszonyban voltak Buharinnal, akinek svédországi vízumát életének egy további szereplője, Makszim Litvinov intézte. A londoni őslakosnak számító egykori szabósegéd, aki valamikor egészen kalandos körülmények között szökött meg a kijevi börtönből, a bolsevik emigráció egyik központi embere volt, ő intézte a párt pénzügyeit. Hithű bolsevik lévén igen hűvösen bánt a mensevik emigráció képviselőivel, főleg az ősi nemesi családból származó Georgij Csicserinnel, akivel pedig később közel egy évtizeden át kénytelenek voltak együtt irányítani a szovjet külügyi népbiztosság munkáját. Igaz, Buharin szerint nemigen zavarták egymás vizeit, minthogy az előbbi nappal, az utóbbi általában éjszaka dolgozott...

Makszim Litvinov végül megszerezte a szükséges vízumokat a Buharin-házaspár utazásához. „Tegnap láttam Buharint. Bizonyára helyes fickó, de ami a gyakorlati dolgokat illeti – tehetetlen kisgyerek" – írta Litvinov Krupszkajának 1915. szeptember 19-én. A világháborúval együtt kirobbant, s Angliában különösen magasra csapó kémhisztériában azonban az utazók gyanússá váltak a brit

hatóságok szemében, és rövid időre Newcastle börtönében kötöttek ki. Miután – hamis útlevéllel a zsebükben! – tisztázták magukat, végre elindultak Stockholmba, ahonnan Nagyezsda – férje számos megbízásával – folytatta útját Moszkvába.

A nyitott és jóhiszemű Buharin gyorsan beilleszkedett a stockholmi orosz kolónia életébe. Ahogy korábban Bécsben sem, itt sem limitálta baráti körét. Előadásaira éppúgy meghívta a mensevikeket, mint az eszereket, a Bund tagjait és az anarchistákat. Sőt, nagy lendülettel bekapcsolódott a svéd munkásmozgalom tevékenységébe, de nem Brantinggal, a Svéd Szociáldemokrata Munkáspárt nagy öregjével, a jobbszárny vezetőjével alakított ki komolyabb munkakapcsolatot, hanem az ifjúszocialisták *Stormklockan* nevű kiadványában kezdett publikálni.

Ez volt a közvetlen oka annak, hogy 1916 áprilisában Buharin és az időközben ugyancsak a svéd fővárosban Ljalin néven letelepedett Jurij Pjatakov börtönbe került. A svéd hatóságok ugyanis keményen felléptek az ifjúszocialisták, és főleg vezetőjük, Höglund antimilitarista akciói ellen, és a dolog lényegéből fakadóan mindenekelőtt nemzetközi kapcsolataikat igyekeztek felszámolni. A stockholmi rendőrség archívumában fennmaradt Buharin-dossziéban magam is láttam azokat az ostoba jelentéseket, amelyek szerint a fiatal orosz emigráns „Lenin ügynöke", sőt, „dinamitos terrorista". (A sors iróniája: 1924-ben éppen Buharinra bízzák Höglund kizárását a III. Internacionáléból.)

Közel másfél hónapot töltött a két orosz emigráns börtönben. A helyi szokások szerint már a vizsgálat alatt is kénytelenek voltak fizikai munkát végezni, noha politikai foglyok voltak, akik ellen sokáig nem is emeltek vádat. Branting közben egymás után kapta a „Dolgolevszkij" és „Ljalin" elvtársak kiszabadítását sürgető leveleket; a közbenjárást éppen az nehezítette meg számára, hogy mind Buharin, mind Pjatakov álnéven tartózkodott a svéd fővárosban. A hatóságok ezt pontosan tudták, és fel is hozták ellenük. Végül Branting engedett a rá nehezedő nyomásnak, és bármilyen kínos volt ez számára, eljárt a rendőrség vezetőjénél, minthogy válaszolnia kellett Zinovjevnek, Kollontajnak, Sljapnyikovnak és az őt levelekkel bombázó többi neves orosz szocialistának.

A közben Zürichbe költözött Lenin maga is aggódott a két bajba került bolsevikért. „Dolgolevszkij részére természetesen *haladéktalanul* küldeni kell száz frankot" – írta izgatottan Zinovjevnek 1916. április 10-én. „Tegye meg, kérem. Rjazanov már megígérte, hogy ír róla Kautskynak." Még aznap Rjazanovhoz fordult ugyanebben az ügyben. „Werter Genosse! Ma kaptam a hírt, hogy Ljalin kiszabadult, de Dolgolevszkij (NB: Moses Dolgolewsky!) változatlanul a stockholmi börtönben ül. Kedves elvtárs! *Levelet írt nekünk,* segítséget kért. *Nagyon kérem,* menjen el Greulichhoz [a svájci szociáldemokrata párt egyik alapítójához, Engels, Bakunyin egykori ismerőséhez – K. M.] és

vegye rá, hogy ott helyben, írásban járjon közben a fiatal közgazdász Dolgolevszkij érdekében..."

Buharin hamarosan szabadlábra került, ám Leninnel való jó viszonyát a sikeres kiszabadítási akció ellenére olykor további elvi nézeteltérések akadályozták. „Buharinra ... olyan dühös vagyok, hogy nem tudok neki írni" – olvassuk 1916. július 4-én a Zinovjevnek küldött Lenin-levélben. Az ok változatlanul a fiatal politikus ideológiai „másként gondolkozása" és túlzottnak ítélt szuverenitása volt. Növelte az ellentéteket Buharin mind szorosabbá váló szövetsége a „japánokkal", akiket Lenin végképp nem tudott maga mellé állítani. Ez az újfajta konfliktus még arra vezethető vissza, amikor 1915 szeptemberében végre megjelent a *Kommunyiszt* című folyóirat első (pontosabban összevont első és második) száma. Illegális csatornákon eljutott Oroszországba, és az első visszajelzések szerint élénk visszhangra talált az ilyen irodalomtól a háború alatt elvágott baloldali olvasók körében. A sikeren felbátorodva Buharin, Pjatakov és Bos már azt latolgatták, hogy önálló kiadóvállalatot hoznak létre Skandináviában. Felajánlották Sljapnyikovnak, mint a bolsevik párt Oroszországi Bizottsága vezetőjének, hogy ezentúl még rendszeresebben háborúellenes röplapokat fognak készíteni Pétervár számára. Hetek múltával pedig megérlelődött a javaslat, hogy a különböző illegális oroszországi szervezetekkel *közvetlen* kapcsolatot építsenek ki.

Lenin számára mindez külön-külön és együttvéve is elfogadhatatlan volt. A *Kommunyiszt*ot

nem tudta közösen szerkeszteni Pjatakovékkal, akik unos-untalan arra hivatkoztak, hogy ők szerezték a pénzt a laphoz, ezért döntő szavuk kell legyen a vitás kérdésekben. Többszöri éles hangú levélváltást követően Lenin és Zinovjev ki is vált a szerkesztőségből. Mivel pedig központi bizottsági tagok határolták el így magukat, ez a gesztus a *Kommunyiszt* megszűntét jelentette. „Az ideiglenes szövetséget *feltétlenül* fel kell számolni" – írta Lenin Sljapnyikovnak 1916 tavaszán. „Csak így tudjuk elkerülni, hogy az *ügy* kárt szenvedjen. És *ők is* csak ebből fognak tanulni. Hiszen mi nem ellenezzük a *vitákat*. Mi azt ellenezzük, hogy *szerkesztői* jogokkal rendelkezzenek olyan emberek, akik megbocsáthatatlanul ingadoznak (talán csak a fiatalságuk miatt? Akkor várjunk egy kicsit: 5 év múlva remélhetőleg megjavulnak)."

Leninnek nem a röplapok írása ellen volt kifogása. Sljapnyikovtól azonban nyomatékosan kérte, hogy vagy ő, vagy Buharin még a sokszorosítás előtt küldjön el neki egy példányt ellenőrzésre, „hiszen a röplapírás *nagyon* felelősségteljes és valamennyi műfaj közül a *legnehezebb*". Abba pedig sem Lenin, sem a „trojka" iránt nála jóval elnézőbb Zinovjev nem ment bele, hogy a Központi Bizottság megkerülésével rendszeres kapcsolatot létesítsenek a párt oroszországi hálózatával. Válaszul Buharin, Pjatakov és Bos demonstratív módon feloszlatták a csoportjukat.

A szervezeti kérdéseken kívül a „svájciak" és a „skandinávok" egy sor ideológiai kérdésben sem

értettek egyet. A legfontosabb ezek közül a nemzetek önrendelkezési jogának megítélése volt. Buharin és Pjatakov ugyanis – Leninnel ellentétben, de Karl Radekkel és Rosa Luxemburggal egyetértve – a *proletárok* és nem a *nemzetek* önrendelkezési jogát ismerték el. Akkoriban ez nem „száraz" elméletnek, hanem húsba vágó kérdésnek, a napi feladatokat alapvetően meghatározó mozzanatnak számított, amelynek eldöntésétől nagyon sok minden függött. Ugyanez elmondható az *imperialista állam* megítéléséről is: Lenin és Zinovjev 1916 őszén nem voltak hajlandók közzétenni a *Kommunyiszt* utódjaként (de már a skandináviai „trojka" nélkül) megindított *Szbornyik Szocialgyemokrata* című kiadványban *Az imperialista állam elméletéhez* című Buharin-cikket. Azzal érveltek, hogy „igen kevés a hely az illegális kiadványokban. Már nem tudunk minden orosz anyagot elhelyezni. Nagyon kevés a pénz. Teljesen biztosak vagyunk benne, hogy a cikk ... legális kiadónál is napvilágot láthat. Döntse el, hová akarja küldeni, [a Gorkij szerkesztésében Pétervárott megjelenő – K. M.] *Letopisz*nak, vagy a mi gyűjteményeinknek (úgy hírlik, három is megjelenik Oroszországban). Közölje, hol akarja elhelyezni, és mi minden tőlünk telhetőt meg fogunk tenni annak érdekében, hogy közöljék. Ha akarja, az átdolgozás után küldje el ezt a részt nekünk, mi majd továbbítjuk".

Ezt a levelet a Központi Bizottság két tagja eredetileg együtt szövegezte meg. Nagy fontosságot tulajdonítottak neki, ezért Lenin külön kérte a

végső változatot megfogalmazó Zinovjevet: nagyon gondolja végig a levelet, és egy másolatot őrizzen meg belőle. Ő nem is írta alá, sőt, később tagadta, hogy valaha is látta volna a szöveget. Ez a taktikai lépés meghozta a kívánt eredményt: Buharin dühe a vele szemben ezúttal is jóval békülékenyebb Zinovjev ellen irányult, s így nem került sor végleges szakításra Leninnel.

„Kedves Grigorij! Visszakaptam a kéziratot és dazu* a levelét. Sajnos, nem tudom komolyan venni az ellenvetéseit. Azt írja például: A marxizmus szociológiai (???) államelmélet. Ilyen hülyeséget én nem írtam. Nálam ez így hangzik: A marxizmus szociológiai államelméletet *nyújt.* (Még az is tudja, aki csak a gimnáziumban tunult jogi ismeretekkel rendelkezik, hogy minden államelmélet szociológiai és jogi egyszerre.) Vagy »a hatalom állami szervezete« szavak után csodálkozva jelzi a margón: »?!«. Persze, a hatalomnak más kategóriái is vannak (például patria potestas**). Nem fér kétség hozzá, hogy a marxisták a proletariátus diktatúráját mind ez ideig a *proletariátus* államhatalmi szervezetének tekintették. Maga egy sor ellenvetést tesz hasonló szellemben. Világos, hogy egyszerűen nem akar a lap munkatársai között látni. Ne nyugtalankodjék: nem fogok tolakodni. Nagyon köszönöm megható gondoskodását, hogy cikkemet elhelyezze a legális sajtóban.

* hozzá
** atyai hatalom

Azt írja, lehet, hogy a cikkek, amelyeket a skandinávok küldtek, szintén nem fognak menni. Ez nagy bárdolatlanság volna velük szemben. Kilbom [svéd baloldali munkásvezető – K. M.] például éjszakánként írta a cikket... Legalább a külföldiekkel szemben ne járjon el úgy, ahogyan az oroszokkal szokott... Hát igen. Nem ezt vártam magától és Iljicstől. Jó lecke ez nekem. Igyekeztem mindent elsimítani. Minden jót, Buharin.

P. s.: Ha a skandináv cikkek nem jelennek meg, legyen szíves *rajtam* keresztül (mivel a maga kérésére én közvetítettem) küldjön választ, amelyben megindokolja a dolgot."

Lenin vitairatban készült cáfolni Buharin tévesnek ítélt nézeteit, mert attól tartott, hogy azok helytelen útra terelhetik a bolsevik pártot; máris aggódott, hogy Sljapnyikov is a hatása alá kerül. A konfliktust azonban elnapolta Buharin döntése. A 28 éves emigráns – részben e viták miatt – váratlanul úgy határozott, hogy Amerikába utazik, és ott folytatja közgazdasági tanulmányait.

Erre a hírre Lenin taktikát változtatott. Annál is inkább, mert már létrejött a háborúellenes zimmerwaldi szocialista mozgalom, és benne a Lenin vezetésével önálló erőként fellépő baloldal. Hídfőállásokra volt szükség, Lenin pedig bízott benne, hogy Buharin kiépít néhányat az Újvilágban. „Írja meg *nyíltan,* milyen hangulatban utazik el Buharin?" – kérdezte ismét csak Sljapnyikovot 1916 októberében. „Fog-e nekünk írni vagy sem? Teljesíti-e majd a kéréseinket vagy sem?"

Feltehetőleg ezekben a napokban kapta meg Lenin azt a hosszú levelet, amelyet Buharin a politikai búcsújának szánt. Íme néhány részlet, amely a szavakon túl is sok mindent elmond írójáról: „...Sem Zinovjev, sem Ön még csak meg sem próbálják megmondani nekem, mi az eretnekség a cikkemben. Grigorij pedig – ne haragudjon – valósággal megbocsáthatatlan zagyvaságot írt nekem (ezt meg is írtam neki), sőt egy sor sületlen, kiagyalt állítással vádolt... Megkérdezheti, ugyan miért vitatkozunk egy ilyen akadémikus kérdésen? Szerintem viszont ez igen fontos és igen aktuális téma... Mert most minden az állam kérdése körül összpontosul, amelyről a tömegek nem is tudják igazán, micsoda. Ezért általános formában kell tárgyalni. (Mulatságos, hogy a norvég sajtóban egy cikkem miatt megtámadtak az anarchisták, akiknek aztán hosszú glosszában válaszoltam. Itt én az anarchistaellenes társaság fejének számítok, maga pedig anarchistának szid.)

A cikket sokáig magánál tartotta. Korábban volt ideje arra, hogy levélben megbeszéljük a dolgokat. Most sem Grigorij, sem Ön nem írtak egy sort sem, noha számtalanszor kértem. Hogy értsem ezt, Vlagyimir Iljics?

A dolog másik oldala: maga pontosan tudja, hogy az orosz csoportok és a külföldi elvtársak az egyik legaktívabb bolseviknak tartanak. A sajtóban, mindenhol úgy szerepeltem, mint Lenin munkatársa. Ami a *Szbornyik Szocialgyemokratát* illeti, én is képviseltem az ügyet, mint az egyik

résztvevő, cikkeket rendeltem stb. Az orosz közvéleményben támadt szóbeszédekre (mert a világ tele kósza hírekkel), hogy engem végül kiebrudalnak majd, mert »a maguk Leninje úgysem tűr meg maga mellett egyetlen okos embert sem«, vagy hasonló badarságokra mindig a megfelelő módon válaszoltam. Most (elutazom, és a *Szbornyik* lehetett volna hosszú időre az utolsó közös szereplésünk a sajtóban) a szemét népség legnagyobb örömére egyedül maradok. Hát ezért váltott ki belőlem ez az egész együttvéve ilyen reakciót.

Ami az idegességemet illeti, lehet, hogy belebetegedtem a dologba. Miért titkoljam ezt el, ha már őszintén beszélünk? El akarok menekülni valahova a civakodások, ügyek, egyebek elől. Lehet, hogy ez kishitűség, de így van. Nincs annyi erőm, hogy ilyen értelmetlenségekkel foglalkozzam.

Bármi is történjék, egyet kérek Öntől: ha polemizálni fog velem, olyan hangnemet üssön meg, amely nem vezet majd szakadáshoz. Nagyon nehéz lenne nekem, erőmet meghaladóan nehéz, ha a közös munka, akár csak a jövőbeli is, lehetetlenné válna. A legnagyobb tiszteletet tanúsítom Ön iránt, úgy tekintek Önre, mint forradalmi tanítómesteremre, szeretem Önt."

Talán e levél is közrejátszott abban, hogy Lenin 1916. október 14-i válaszában, az előző hetek éles hangvételétől eltérően, visszakozott. Biztosította Buharint, hogy változatlanul nagyra tartja, a levélváltással pedig éppen a nyilvánosság előtti konfrontációt akarta elkerülni. Utalt arra is, hogy őt

másként ítéli meg, mint Pjatakovot, akivel feltett szándéka folytatni a vitát. A levélhez Lenin mellékelt két angol, illetve francia nyelvű megbízólevelet (Nyikolaj Buharin, valamint Mose Dolgolevszkij nevére), majd pontokba szedve felsorolta az Amerikában legfontosabbnak tartott feladatokat. Az ötödik pontból például egy új kommunista világpárt körvonalai bontakoztak ki: „Orosz és lett bolsevikokból jó volna toborozni egy kis csoportot, amely képes követni, hozzánk eljuttatni, ismertetni az érdekes szakirodalmat, *lefordítani* és *kinyomtatni* azt, amit mi küldünk innen odaátra; azután képes közösen megvitatni és előremozdítani a III. Internacionálé és a nemzetközi szocialista mozgalom balszárnyának különböző kérdéseit."

Buharin két órával a hajó indulása előtt kapta meg Lenin levelét Christianiában, a mai Oslóban. Meghatottan fogadta a bolsevik vezető jóindulatát és készségét a további konstruktív kapcsolatra, de újból megerősítette, hogy szolidáris Pjatakov álláspontjával, nem ért egyet Lenin ellene készülő támadásával. Buharin nem tagadta meg már-már legendás kedvességét, amikor így zárta rövid válaszlevelét: „Szívélyes üdvözletem Nagyezsda Konsztantyinovnának, Önnek, Grigorijnak és a családjának. Legyenek boldogok, tartsanak meg jó emlékezetükben. Sajnálom, hogy mégiscsak maradtak közöttünk nézeteltérések. Ölelem mindannyiukat. Híve, Nyikolaj Buharin."

Azért alakult ki a terv, hogy a politikus még távolabb telepszik le a hazájától, mert Skandináviában nem sikerült igazán gyökereket eresztenie. 1916 tavaszán, a börtönből kikerülve kénytelen volt elhagyni Stockholmot. Először Christianiában telepedett le, ahol Jurij Pjatakov, Jevgenyija Bos és az orosz emigráció „bolygó hollandija", Alekszandra Kollontaj is csatlakozott hozzá. Buharin változatlanul elemében érezte magát közöttük, német nyelvtudása pedig lehetővé tette, hogy jó kapcsolatokat építsen ki a kis létszámú norvég szociáldemokrata párt baloldali frakciójával, „a fiatalok" vezetőivel, sőt cikkeket közöljön *Klassenkampen* című lapjukban, s végül, amint publikálatlan levelezése tanúsítja, átvegye annak külpolitikai rovatát.

Ám Norvégia sem nyújthatott sokáig biztos menedéket, mert a rendőrség rossz szemmel nézte a szerveződő orosz kolónia háborúellenes agitációját. Ezt érezve, Buharin a Dán Királyság fővárosába tette át székhelyét, amely a háború alatt hangsúlyozottan semleges politikát folytatott, s így valóságos tranzit terület lett az antantállamok és a központi hatalmak között. Koppenhágában – átutazóban vagy rövidebb-hosszabb időre le is telepedve – sűrűn megfordultak a különböző irányzatokhoz tartozó orosz politikai emigránsok. A társaságukat mindig szívesen kereső Buharin, élve az alkalommal, afféle magánnyomozásba fogott, hogy felgöngyölítse a mozgalomba befurakodott provokátorok tevékenységét. Eközben, akaratán

kívül, maga is majdnem belekeveredett egy kellemetlen históriába.

A Malinovszkij-ügyben olyan előrelátónak bizonyult politikus, aki időközben több német ügynök beszivárgását is meghiúsította a szociáldemokrata körökbe, Koppenhágában nem vette észre, hogy egy nagystílű provokátor is megkísérli befolyásolni az orosz emigrációt. A dán fővárosban Buharin érkezése idején már javában működött egy úgynevezett kutatóintézet, amely a háború, a béke és a nemzetközi munkásmozgalom aktuális kérdéseinek tanulmányozását tűzte ki célul, ezen belül pedig főleg a világégés kiváltotta gazdasági folyamatokkal foglalkozott. Az intézet alapító igazgatója Alexander Helphand, ismertebb álnevén Parvus volt, akiről akkoriban még kevesen tudták, hogy nem csak kereskedelmi spekulációkkal szerzett saját pénzt, hanem *a német vezérkartól és a külügyminisztériumtól* kapott közel egymillió márkát költötte az épületre, az alkalmazottak fizetésére, a szükséges könyvek beszerzésére (amelyek egy részét az 1920-as éves közepén Parvus első házasságából származó fia, Jevgenyij Gnyegyin megszerezte és átadta a moszkvai Lenin Intézetnek). A kétes forrásból, kétes célokra kapott tekintélyes summából Parvusnak még arra is telt, hogy *Die Glocke* címmel folyóiratot adjon ki, utánozva az általa annyira tisztelt Alekszandr Herzen 19. századi *Kolokol*ját, a szabad orosz sajtó jelképét. Ebben óvatos formában ugyan, de igyekezett népszerűsíteni a központi hatalmak háborús céljait.

A háttérről, az őt mozgató szálakról Parvus természetesen nem számolt be a nemzetközi intézet alkalmazottainak, köztük a frakciókon kívüli szociáldemokrataként ismert Grigorij Csudnovszkijnak (1917. október 25-ét követően a pétervári Téli Palota bolsevik parancsnokának), valamint a Lenin köréhez tartozó baloldali örmény mensevik Zurabovnak. Ők Parvust egészen más oldaláról, az orosz és a nemzetközi munkásmozgalom markáns egyéniségeként ismerték, aki Jevgenyij fia születésekor, 1898. december elsején hirdetésben adta tudtára az általa szerkesztett *Sachsische Arbeiterzeitung* olvasóinak: „Ezúton közöljük elvtársainkkal, hogy erős, életképes ellensége született az államnak... Noha német földön látta meg a napvilágot, nincs hazája. Velünk együtt száműzettetésre ítéltetett... A kisfiút a társadalmi forradalom hadseregének harcos katonájaként fogjuk nevelni. Hazát talál majd a maga számára is a harcban, amely a munkásosztálynak a tőke rabságából történő fölszabadításáért folyik. Parvus és neje."

Az 1905-ös forradalomban Parvus fiatal barátjával, Lev Trockijjal együtt a pétervári munkásmozgalom kulcsfigurája volt, a bolsevik pártban az 1920-as években annyi vihart kavart *permanens forradalom* gondolatának egyik szülőatyja. Eredetileg egy könyv megírásának szándékával érkezett Oroszországba, ahol a pétervári szovjet más vezetőivel együtt bebörtönözték. Kalandos úton megszökött, és élményeit rövidesen egy fiktív útinaplóban örökítette meg.

Már ekkortájt sem voltak azonban idegenek Parvustól a kétes üzelmek. 1905 után egyszerűen eltulajdonította például az *Éjjeli menedékhely* német nyelvű előadásaiért járó jogdíjakat Gorkijtól, aki azzal bízta rá a pénz begyűjtését, hogy egy részét továbbítsa az orosz szociáldemokrata mozgalom kasszájába. (Az 1920-as években többnyire külföldön élő írónak viszont anyagilag nagy segítséget jelentett, hogy barátja és kiadója, Grzsebin, kierőszakolta az időközben milliomossá lett Parvustól a *több százezer márka* egy részének visszafizetését.)

A koppenhágai intézet igazgatójának ellentmondásos egyénisége abban is megmutatkozott, hogy az első világháború előtt csillagászati profitot hozó gazdasági ügyletekbe, panamákba bonyolódott Konstantinápolyban. A nagy bankszámlák azonban nem jelentettek gyógyírt Parvus lelkére, aki nem tudott megbékélni vele, hogy kizárták a német szociáldemokrata pártból. Hiszen igazi ambíciója a munkásmozgalom volt; az első világháború kitörése után pedig megszállottja lett annak a gondolatnak, hogy kapcsolatai révén képes lesz kirobbantani *az újabb orosz forradalmat*, amivel egyúttal győzelemre segíti Vilmos császár Németországát...

Több ukrán, grúz, örmény emigráns szocialista csoporttal lépett kapcsolatba ennek érdekében. A bolsevikok, az eszerek és a mensevikek azonban többnyire nem fogadták be. Lenint háromszor is megpróbálta felkeresni, utoljára 1917 áprilisában, amikor a bolsevik vezetők csoportja a később

sokat emlegetett „leplombált vagonban", útban Oroszországba, Stockholmba érkezett. Karl Radek emlékezései szerint azonban Lenin a leghatározottabban elzárkózott attól, hogy tárgyalásokba bocsátkozzon a vagonhoz tolakodó Parvusszal.

Lenin volt egyébként az, aki egy későbbi levele tanúsága szerint *lebeszélte* Buharint, hogy beálljon dolgozni Parvus koppenhágai intézetébe. Ha Buharin akkor elköveti ezt a baklövést, a barikád túlsó oldalán aligha hagyták volna ki az alkalmat, hogy a forradalom győzelme után felhánytorgassák neki kapcsolatát a német vezérkar ügynökével; 1938-ban a Buharin-per vérbírósága is a legsúlyosabb vádak között hozta volna fel ezt ellene.

1916 szeptemberében Buharin szerencsére nem hagyta annyiban az ügyet, és a Svájcból kapott figyelmeztetés nyomán maga látott hozzá, hogy felgöngyölítse a Parvus kapcsolataihoz vezető szálakat. A svéd baloldali szociáldemokrata Frederik Strömmel egy időben rájött, mi áll a háttérben; novemberből ránk maradt egy – igaz, még csak elméleti – elmarasztalása Parvus írásaival szemben.

A történetnek ezúttal is van egy sajátos utóirata. 1924. december 12-én a moszkvai lapok közölték, hogy az előző napon agyvérzés következtében elhunyt Parvus, aki „az első világháború alatt csatlakozott a szociálpatrióták táborához, és a német imperializmus ügynöke lett". A lapokból tudta meg a hírt Jevgenyij Gnyegyin is. A fiatal

szovjet diplomata nyomban felajánlotta a Külügyi Népbiztosság vezetőinek, hogy Berlinbe utazik, és apja hatalmas vagyonát, mint örökségét, megszerzi a Szovjetunió számára. Nyikolaj Buharinnak kellett engedélyeznie az akciót. Gnyegyin így emlékszik erre: „...azt mondták, hívjam fel Buharint a Kremlben, közvetlen vonalon. Akkor még szokatlan volt ez az út, Buharint ráadásul nem is ismertem személyesen, de valószínűleg a Politikai Bizottságban ő döntött az ügyben. Nyikolaj Ivanovics megkérdezte, miért akarok Berlinbe utazni, amire azt feleltem, hogy örökösi jogaimat szeretném érvényesíttetni, a hazám javára. A telefonon adott válasz elegendőnek bizonyult a hozzájárulásához. Bíztak bennem: még aznap indultam Berlinbe, szolgálati útlevéllel a zsebemben."

Az örökösödési eljárás hosszú hónapokat vett igénybe. Jevgenyij Gnyegyin végül a Parvus család többi tagjának ellenállása miatt nem tudta érvényesíteni kétségtelen jogait. Így visszatért Moszkvába, munkahelyére, a Külügyi Népbiztosság sajtóosztályára. Munkája révén olykor személyesen is találkozott Buharinnal. Majd újabb fordulat: a Buharin-per idejére Jevgenyij Gnyegyin vezette a külföldi újságírók részére létesített sajtóközpontot. 1939-ben azonban őt is letartóztatták, tíz év szigorított munkatáborra ítélték, amelyet még hat év száműzetés követett. Ekkor már persze Gnyegyin is másképp szemlélte a világot. Az 1960-as években ennek szellemében megrázó emlékiratot fogalmazott, s a resztálinizációs folyamatok láttán, 1979-

ben, ősz fejjel visszaadta a párttagkönyvét. Voltak olyan bolsevik politikusok, akiket ezután is tisztelt, s Buharin közéjük tartozott. „Nyikolaj Ivanovics – írta – mindig romantikus forradalmár volt."

★

A dán fővárosban 1916 őszén azonban Buharinnak nem csak kellemetlen kapcsolatai voltak. Nagy örömet jelentett számára, hogy egy hosszabb amerikai előadókörútról megérkezett barátja, Alekszandr Sljapnyikov. Éjszakába nyúló beszélgetéseik során arra a véleményre jutottak, hogy Buharin számára Dánia nem jelent komoly perspektívát, és jobban teszi, ha New Yorkba költözik. „Nyikolaj Ivanovics egyetértett, sőt Csudnovszkij személyében már útitársat is talált magának" – emlékezett Sljapnyikov 1923-ban. „Meghánytukvetettük az áttelepülés feltételeit. Nem látszott egyszerű ügynek, mivel egyre nyomasztóbbá vált az angolok tengeri blokádja. Buharin ráadásul az orosz értelmiségiek kevéssé praktikus fajtájához tartozott, ezért utazásának minden részletét nekem kellett végiggondolnom."

A Dolgolevszkij néven élő Buharin úgy hitte, jobb, ha most már „elveszíti" hamis útlevelét, és mint Nyikolaj Buharin jelentkezik a dán rendőrségen, hogy így utazhasson be az Egyesült Államokba. Még mielőtt igazán végiggondolta volna a meglehetősen átlátszó akciót, megvásárolta a hajójegyet a saját nevére. A dán rendőrség azonban

nem volt hajlandó új iratokat kiállítani az „elveszettek" helyett, ehhez a szocialista miniszter Stauning közbenjárása sem bizonyult elég hatékonynak.

Ismét a gyakorlatiasabb Sljapnyikov sietett Buharin segítségére. „A hajótársaságnak már kifizettük a jegyet, de ott emlékeztek rá, hogy Buharin ezen a néven rendelte meg. Ki kellett találnunk, hogyan keveredhetünk ki a kínos helyzetből. Kár lett volna elveszíteni a pénzt, ezért a jegyről nem mondhattunk le, de a hajón már nem is lett volna szabad hely. Buharint ezért Christianiába küldtük, hogy ott Mose Dolgolevszkij néven hajózzon be. Közben megkértem a hajótársaságot, hogy Buharin jegyét küldjék el a norvég fővárosba, egy bizonyos Dolgolevszkijnak; ehhez megadtam az ottani címét. Tervünk sikerült: Csudnovszkij Koppenhágából elindult, az állítólagos Mose pedig Christianiában csatlakozott hozzá az ott rövid időre megálló hajón. Útközben érintettük Svédországot is, ahová Buharin nem tehette be a lábát, mert hat havi elzárás fenyegette."

1916 novemberének elejét írták már, amikor az orosz emigránsok a sok könyvvel és kézirattal teli bőröndökkel partra szálltak New Yorkban. Buharin több mint öt hónapot töltött az Észak-Amerikai Egyesült Államokban. Nyugat-európai emigrációja korábbi stációin szellemi tevékenysége, gyakorlati munkája annál jobban kibontakozott, minél szabadabb közegbe, minél nyitottabb társadalomba került. Azt hihetnők, ez a folyamat még

csak kiteljesedett az amerikai társadalom feltételei közepette. Nem így történt. Buharinból nem lett „amerikai orosz", ahogyan John Reed és Albert Rhys Williams nevezték az új világban jól akklimatizálódó egykori cári alattvalókat. Azokkal ellentétben ugyanis Buharin alig került kapcsolatba az angolszász lakossággal. New York azon negyedei jelentették számára az életteret, ahol akkor még, a londoni East End egyes részeihez hasonlóan, gyakrabban lehetett német, jiddis, orosz vagy ukrán beszédet, mint angol szavakat hallani. A közel fél év alatt nem is tanulta meg beszélni a nyelvet.

Politikai pályája során később az *amerikanizálás* a pozitív értelemben vett *modernizálást* jelentette szótárában. Egyébként nem hatott rá különösebben a felhőkarcolók, a számozott utcák labirintusa, a hatalmas város lüktetése. „A tulajdon szememmel láttam – hangzott az 1920-as évek közepén a Buharintól szokatlanul színvonaltalan okfejtés –, ahogyan a munkából villamoson hazatérő emberek csak ültek, mint az idióták, és majszolták a rágógumijukat." Ez, a munkaerőt gyorsan kiszipolyozó amerikai tőke jellemzése közben feltolult emlék Buharinnak a *Novij Mir* szerkesztőségébe vezető útjairól származhatott. A szálláshelyétől távol eső szerkesztőség, amely periodikusan munkát biztosított a számára, rendkívül intenzíven dolgozott. Néhány vonatkozásban amerikanizálódott már: nem egy száma majdnem fele részben hirdetésekből és „kis színes hírekből" állt. Eredetileg egy Ingerman nevű oroszországi emigráns indította a csak

oroszul olvasó szocialisták számára. A 19. század vége óta az Egyesült Államokban élő szerkesztő személye végig meghatározta a kiadvány politikai irányvonalát: általában a munkásmozgalom mérsékelt szárnyának nézeteit képviselte, a háború alatt pedig pacifista gondolatokat igyekezett nepszerűsíteni. Néhány mindmáig publikálatlan levelének tanúsága szerint Ingerman már az 1905-ös forradalom alatt kapcsolatban állt Leninnel, de főleg a mensevik Plehanovval, Akszelroddal, Martovval.

A betűvetésben jártas szociáldemokratáknak nem volt nehéz publikációs lehetőséghez jutniuk az orosz napilapnál, amelyet egy omladozó ház pincéjében szerkesztettek. 1916 végén Csudnovszkij, Melnyicsanszkij, a moszkvai szakszervezet leendő vezetője, Urickij, a Cseka 1918-as pétervári főnöke és Berzin, az 1917-es bolsevik Központi Bizottság egyik tagja alkotta a szerkesztőség erős baloldali magját, amely Buharin köré tömörült.

A nagy alakú, fotókkal és rajzokkal színesített lapszámokat forgatva, 1916 végétől, nem egészen egy év alatt, közel negyven nagyobb írás alatt találjuk meg Buharin nevét. Emellett számos szignóval jelzett cikket publikált. Bármilyen meglepő, még 1917 őszén, *Moszkvából is elküldte cikkeit a Hudson partjára.*

Legelső írásai még az Európából hozott témákat, gondolatokat tükrözik, a hadigazdaság feltételeiről, a drágaságról, a világháborúról, a kis nemzetek sorsáról. A karácsonyi és szilveszteri írások harcos ateizmust hirdetnek. Az új év elején a *Novij*

Mir Buharin-anyagaiba már beszüremkedik a helyi tematika, többek között az amerikai munkásmozgalom értékelése.

A *Novij Mir*be írt cikkeken kívül Buharin az Amerikában töltött hónapok alatt Csudnovszkijjal együtt sajtó alá rendezte Karl Kautsky az *Út a hatalomhoz* című munkájának általuk készített orosz fordítását. Ebben a gesztusban nem nehéz fefedezni a Leninnel való szembenállás bizonyos fokú deklarálását. Itt ugyan még távolról sem a „renegát Kautskyról" van szó, de tény, hogy Lenin a háború kitörése óta a német szocialistát tartotta a bolsevik mozgalom egyik legfőbb „belső" ellenfelének.

Buharin elméleti tanulmányokat is végzett amerikai tartózkodása alatt. Rendszeresen csiszolta *Az imperialista állam elméletéhez* című munkáját, amelynek egy-egy részét hollandul, illetve oroszul publikálta, a *De Tribune* és a *Novij Mir* hasábjain, sőt németül az *Arbeiterpolitik*ban. (A német nyelvű publikációknál, mint ellenséges állam alattvalója, álnéven jegyezte írásait. A *Jugend-Internationale*ban például a *Nota Bene* aláírást olvashatjuk; a kezdőbetűk megegyeztek a szerző valódi monogramjával.)

Az imperialista állam elméletéhez különböző változataira az elsők között Lenin reagált. Változatlanul az volt a véleménye, hogy Buharin antietatizmusa közel áll az anarchista államfelfogáshoz. Érdekes azonban, hogy akárcsak korábban, a *Világgazdaság és imperializmus* című Buharin-írással

folytatott vitájában, Leninnek igen komoly impulzust adott a tanítványával folytatott polémia a *saját* további munkásságához. Ezúttal a később híressé vált kék füzetbe jegyezte fel nap nap után a marxizmus klasszikusainak az államról és az államiságról alkotott véleményét a saját gondolataival elegyítve, amelyek így, együtt, az *Állam és forradalom* koncepcióját adták. Munkája során Lenin végül is megváltoztatta korábban egyértelműen negatív véleményét Buharin államiság-felfogásáról.

A bolsevik párt vezetőjének mindmáig csupán hiátusokkal publikált életművében nem maradtak autentikus sorok arról, hogy milyen konklúziókkal zárta le a Buharinnal folytatott, mindkettejük számára idegölő vitát. Buharin 1925-ben, amikor a *Revoljucija Prava* című folyóiratban közreadta *Az imperialista állam elméletéhez* teljes orosz nyelvű szövegét, így emlékezett: „Miután Amerikából visszatértem Oroszországba, és találkoztam Krupszkajával (ez az illegális VI. pártkongresszuson történt, amikor Lenin rejtőzködött), első szavai ezek voltak: »Vlagyimir Iljics megkért, mondjam meg magának, hogy az állam kérdésében most nincsenek nézeteltéréseik«." Hozzá kell tenni, hogy e szavak elhangzásának időpontjában Krupszkaja és Buharin politikai ellenfelek voltak.

Buharin 1925-ben leírt szavait nem cáfolta meg egyetlen érdekelt kortárs sem, az államisággal foglalkozó elméleti cikkét pedig szinte a hivatalos tanítás rangjára emelték. Dmitrij Mareckij, a párt

egyik fiatal ideológusa, a Nagy Szovjet Enciklopédia 1927-ben megjelent kötetének Buharin-címszavában külön kiemelte, hogy az *Állam és forradalom* sok tekintetben *Az imperialista állam elméletéhez* című tanulmány hatására született. Ezt egyébként nem cáfolta Sztálin sem, Buharin akkori politikai szövetségese.

Ezután eltelt egy év, amely a két pártvezetőt egymás ellenfeleivé tette. Sztálin titkársága gyűjtögetni kezdte Lenin írásaiból a Buharinnal polemizáló részeket. A párt főtitkára immár maga tartott igényt a meghatározó teoretikus rangjára, ezért 1929-ben, a Buharin-ellenes kampány csúcspontján megszólalt az államiság körül mind nagyobb hullámokat verő vitában. „Teljesen elképzelhető – mondta –, hogy Krupszkaja csakugyan megemlítette ezt [Lenin megváltozott véleményét – K. M.]. De mi következik ebből? Ebből csakis az következik, hogy Leninnek volt némi oka azt hinni: Buharin lemondott vagy kész volt lemondani hibás elképzeléseiről. Csupán erről van szó. Buharin azonban másképp számított. Úgy gondolta, ezentúl nem Lenint, hanem őt, Buharint kell a marxista államelmélet megteremtőjének vagy legalábbis sugalmazójának tekinteni. Eddig mi leninistáknak tartottuk, s ezentúl is leninistáknak tartjuk magunkat. Most azonban kiderült, hogy Lenin és mi, a tanítványai is buharinisták vagyunk. Kicsit nevetséges ez, elvtársak. De mit tehet az ember, amikor Buharin felfuvalkodott nagyzolásával áll szemben?" Ezt az az ember mondta, aki szerint az állam

annál gyorsabban elhal majd, minél jobban megerősíti erőszakszervezetét a szocialista építés.

★

A forradalmas 1917. év januárjában a következő korszak orosz történelmének még egy főszereplője érkezett New Yorkba feleségével, Natalja Szedovával, valamint két kamaszfiával, Ljovával és Szerjózsával. Lev Davidovics Trockij, a korszak egyik legmarkánsabb forradalmára, a kitűnő marxista teoretikus, hatásos szónok és publicista még Bécsből ismerte Buharint. Életének Buharin pályájával érintkező szakasza Trockij számára üldöztetések között telt el: a háború kitörésétől Európa szinte minden rendőrsége üldözte – akárcsak 1929 után, a Szovjetunióból való kiutasítását követően –, családjával együtt országról országra hajszolták. Németországban egy háborúellenes brosúrájáért távollétében börtönbüntetésre ítélték, Franciaországból a köztársasági kormány utasította ki. A cári hatóságok nyomására Trockij sem Angliától, sem Olaszországtól, de még a semleges Svájctól sem kapott be- vagy átutazási vízumot. 1916-ban Spanyolországban házi őrizetben töltött két hónapot, majd Cádizból hajón elindulhatott New York felé; az 1920-as évek elején egy remek novellában elevenítette fel útját, bebizonyítván, hogy szépírónak sem lett volna utolsó.

Az 1917-et követő két évtizedben Trockij igen komoly, időnként meghatározó szerepet játszott

Buharin életében: mint szövetségese, ellenfele, ellensége, végül akaratán kívül mint állítólagos összeesküvő-, valójában sorstársa. Ha meggondoljuk, Sztálin diktátorrá válását részben éppen az tette lehetővé, hogy a két felkészült, komoly intellektuális erőt képviselő bolsevik politikus 1923 után sohasem fogott össze ellene a pártvezetésben.

A megismerkedést és a közös bécsi éveket követően Buharin és Trockij New Yorkban találkozott újra. A közel tíz évvel fiatalabb Buharin szinte rajongással tekintett idősebb társára, néha úgy, ahogy Trockij fiai, Ljova és Szerjózsa szerették az őket cirkuszba és hosszú Central Park-i sétákra invitáló „Kolja bácsit". Minthogy egyetlen érdekeltnek sem alakult úgy az élete, hogy megörökíthette volna ezeket a hónapokat, csak Trockij emlékirataiban található néhány sor a kapcsolat e szakaszáról. „New Yorkban az elsők között Buharin várt bennünket" – írta 1929-ben törökországi száműzetésében. „Még a bécsi időkből ismerte családunkat, s a rá mindig is jellemző gyermeki lelkesedéssel üdvözölt bennünket. Noha fáradtak voltunk, és későre járt az idő, Buharin már az első nap elvitt a feleségemmel, hogy megnézzük a Public Libraryt. Közös New York-i munkánkkal vette kezdetét Buharin egyre fokozódó ragaszkodása irántam, amely 1923-ban önmaga ellentétébe csapott át. Ennek az embernek mindig támaszkodnia kell valakire. Ilyenkor Buharin egyszerűen médiummá válik, valaki más beszél és cselekszik rajta keresztül. De nem szabad az embernek róla

mint médiumról levenni tekintetét, mert akkor észrevétlenül ellentétes erők hatása alá kerülhet... Sohasem vettem Buharint túlságosan komolyan, és ezért magára – vagyis az adott esetben: másokra hagytam őt. Lenin halála után először Zinovjev, később Sztálin médiuma lett. Most, amikor e sorokat írom, újabb válságot él meg, s újabb, számomra még ismeretlen fluidumok hatják át."

Trockij persze elfogult akkor éppen ádáz politikai ellenfelével szemben. De tény, hogy 1921 elején, a szakszervezeti vitában Lenin is emlegette, méghozzá nagy nyilvánosság előtt, Buharin „viasztermészetét", vagyis befolyásolhatóságát. Akaratlan ember azonban sem akkor, sem máskor nem volt. Akármennyire ragaszkodott például a magánszférában 1923 előtt a lenyűgöző egyéniségű Torckijhoz, még legszorosabb politikai szövetségük idején, a X. pártkongresszus körül sem rendelődött alá neki. Még Lenint, emberi és politikai példaképét sem szemlélte kritikátlanul Buharin; nem akadt év, amikor egy-egy elméleti vagy aktuálpolitikai kérdésben ne került volna vele szembe.

Trockij emlékiratai egy másik helyén is felidézte a kettejük számára közös orosz emigráns miliőt: „A *Novij Mir* a forradalmi és internacionalista erők központja lett... A hivatalos szocializmus bürokratái pánikba estek, amikor ezt látták. Elkeseredett klikkharcba kezdtek az európai bevándorlóval [Trockijjal – K. M.] szemben, aki, úgymond, csak tegnap lépett amerikai földre, nem ismeri az itteniek lélektanát, és közben a tengeren túli mun-

kásokra rá akarja erőszakolni a saját fantasztikus harci módszereit. Ezért rendkívül éles formákat öltött a küzdelem. Az orosz föderációban sikerült háttérbe szorítani a »kipróbált« és »kiérdemesült« vezetőket... A lettek teljes mellel velünk tartottak. A finn föderáció is hozzánk húzott, és egyre inkább meghódítottuk a zsidó föderációt is. Benyomultunk tizennégy emeletes palotájába, amely naponta több mint kétszázezer példányt okádott ki a mindig árulásra kész *Vorwärts*ból...

A tisztán amerikai munkástömeg körében általában a szocialista párt, ezen belül pedig a forradalmi szárny kevés kapcsolattal és befolyással rendelkezett. A *The Call* című angol nyelvű lapjuk tartalmatlan, pacifista semlegességet árasztott. Úgy döntöttünk, azzal kezdjük a munkánkat, hogy egy harcos marxista hetilapot jelentetünk meg. Már teljes gőzzel folyt az előkészítő munka, az oroszországi forradalom azonban véget vetett ennek a folyamatnak."

Trockij rendkívül pontosan emlékezett itt a részletekre, a dolog *lényegét* illetően azonban fordítva állt a helyzet: amint Buharin és Kollontaj Leninhez írt, még közlésre váró leveleiből tudjuk, éppen Lev Trockij akadályozta meg, hogy az amerikai szocialista párt baloldali erőiből egy új szervezet jöjjön létre, s csatlakozzék a zimmerwaldi baloldalhoz.

Az emigráns politikusok közötti ideológiai és gyakorlati vitákba, a *Novij Mir* szerkesztősége körüli csatározásokba ellentmondást nem tűrő erő-

vel dördültek bele az oroszországi polgári forradalomról érkező hírek. Buharin éppen Chicagóban, az amerikai nagyipar fellegvárában tartózkodott, amikor megtudta, hogy Pétervár lakossága az átállt katonaság segítségével megdöntötte a cárizmust, a háromszáz éves Romanov-ház uralmát; a hatalmas birodalom pedig láthatólag elfogadta az alig valamivel korábban elképzelhetetlen fordulatot.

Az évtizedek óta annyi áldozattal várt, remélt – és végül távollétükben bekövetkezett – forradalom hírére az orosz emigránsok közül sokan lázasan csomagolni kezdtek. Trockij és családja, valamint Melnyicsanszkij és Csudnovszkij türelmetlenségükben a legrövidebbnek látszó utat választották: Londonon át hajóval Murmanszk felé indultak. Ám nem jutottak messzire. A Forradalmi Ideiglenes Kormány külügyminisztere, a kadet Pavel Miljukov kifejezett kérésére a brit hatóságok a kanadai Halifaxban leszállították őket a hajóról, és egy internálótáborba zárták, német hadifoglyok közé. Csupán az 1905-ös forradalom alatt Trockij által vezetett, s most újjáalakult pétervári szovjet nyomására szabadultak ki, hogy több hetes késéssel megérkezzenek a Néva partjára, ahol egy rögtönzött tömeggyűlésen Grigorij Fjodorov bolsevik vasmunkás köszöntötte őket.

Így eshetett meg, hogy Buharin, aki kamaszkori olvasmányainak útját követve, előbb a nyugati partra utazott, és San Franciscóban hajózott be Oroszország felé, nem veszített sok időt emigráns társaihoz képest. Az ő hazatérése sem volt azonban

békésebb, mert a Csendes-óceánon többször viharba kerültek, és alaposan meggyötörte őket a tengeri betegség. Japánban, útjának utolsó állomásán Buharin csupán rövid ideig élvezhette az ottani szocialisták vendégszeretetét, ugyanis börtönbe került. Ő maga ezt annak tulajdonította, hogy Japánban sem rejtette véka alá háborúellenes nézeteit. Nem elképzelhetetlen azonban, hogy itt is legalább ilyen súllyal esett latba Miljukov külügyminiszter titkos körlevele, amelyben Oroszország szövetségeseit nem is túlságosan finom formában felkérte, hogy amennyire lehetséges, akadályozzák meg az internacionalista emigránsok hazatérését.

Buharin tehát megismerte a japán börtönviszonyokat is, sőt, tízegynéhány napot magánzárkában töltött, mielőtt hazatért Oroszországba.

Útban szülővárosa felé, Buharin háborúellenes agitációt folytatott útitársai, kivált a szabadságolt és a lábadozó katonák között. Cseljabinszk vasútállomásán ezért rövid időre le is tartóztatták. Ezúttal nem a cár atyuska fogdmegjei, hanem Kerenszkij igazságügyminiszter egyik helyi megbízottja, történetesen *egy szociáldemokrata vetette börtönbe.* A mensevik politikus komisszári minőségben a rend fenntartásáért felelt az Európa és Ázsia földrajzi határához közeli városban. Nyikolaj Buharin lázító beszédei véleménye szerint akadályozták az Ideiglenes Kormány háborúra hangoló jelszavainak térhódítását.

De Oroszországban már nem olyan világ volt, hogy egy Buharin formátumú politikai emigráns-

nak sokáig kellett volna börtönben sínylődnie. Hamarosan szabadlábra került, azzal a feltétellel, hogy azonnal elhagyja Cseljabinszkot. Május elején Buharin már szülővárosa utcáit rótta. Mivel eleinte nem volt lakása, özvegy édesapjához költözött. Ma ebben a házban él 88 éves unokatestvére, akit hajlott kora miatt nem tudtam kikérdezni a család egykori életéről.

★

Buharin éppen akkor kapcsolódott be a moszkvai pártéletbe, amikor a bolsevikok egyre inkább kézbe vették a „második főváros" kavargó politikai életének irányítását. Beszéljenek a puszta számok: a cárizmus megdöntésének napjaiban alig ötszáz moszkvai bolsevik párttag vett részt a tüntetéseken, tavasszal azonban már több ezren vallották magukat a párt tagjainak.

Szóba került e fontos tény a bolsevik párt áprilisi országos konferenciáján, amelyen a Svájcból hazatért Lenin és Zinovjev, valamint emigránstársaik, a pétervári külvárosi delegátusokkal szövetségben, végképp radikális irányba fordították a párt politikáját. A moszkvai küldöttek egy része, köztük Viktor Nogin és a sokévi börtönbüntetéséből betegen szabadult lengyel forradalmár, Felix Dzerzsinszkij a fontolva haladás taktikája mellett kardoskodott. A moszkvai „fiatalok" – Obolenszkij, Lomov, Varvara Jakovleva – viszont szinte kivétel nélkül a lenini radikalizmust fogadták el, és balol-

dali kommunistává válásukig leninistáknak tartották magukat. Nyikolaj Buharin megérkezése csak megerősítette pozícióikat a helyi pártvezetésben. Buharin szinte rögtön tagja lett – a Központi Kormányzóságok párttagjait, azaz az oroszországi bolsevikok több mint húsz százalékát irányító – moszkvai területi és városi pártbizottságnak, valamint a helyi elöljáróság, a Városi Duma bolsevik frakciójának. Részt vett az internacionalista mensevikekkel együtt kiadott *Szocialgyemokrat* című, lepedőnyi napilap szerkesztésében és a teljesen bolsevik kézbe került *Szpartak* című kisebb formátumú, elméleti kiadvány sajtó alá rendezésében. Több tucat, főleg rövid írása jelent meg ekkor N. Buharin aláírással, N. B. szignóval, vagy a csupán rövid ideig használt Konsztantyin Tverdovszkij álnévvel. Írásai sokkal jobbak az akkori bolsevik publicisztika átlagánál, mégis túlzó Sztálin kijelentése, aki a saját, 1917-es cikkgyűjteménye előszavában Lenin korabeli műveivel hasonlította össze őket. (Természetesen Sztálin Összes Műveiből később ezek a sorok is kimaradtak.)

Buharin legtöbb érdekes publicisztikai írása 1917 júliusában készült, amikor a bolsevik párt defenzívába vonult a sikertelen pétervári fegyveres tüntetés (egyes értelmezések szerint: forradalmi kísérlet) után. Ezt az időszakot Buharin felidézte egy 1922 októberében napvilágot látott emlékezésében: „...összetalálkoztam Logasinnal, az egyik elvtárssal a párt katonai szevezetéből, aki a kezét dörzsölve, örömmel újságolta: »Úgy látszik, Péter-

várott megkezdődött.« Amikor így végre megtudtam, mi történt, úgy véltem, nekünk is cselekedni kell.

Rohantam a moszkvai városi pártbizottságba. Megkezdődött a lótás-futás, szaladgálás. Úgy tudtuk, hogy akcióba kezdünk. Összeült a moszkvai szovjet végrehajtó bizottsága, ahol akkor mi még kisebbségben voltunk, bár már megalakult a testület munkás szekciója és bolsevik csoportunk rendkívül gyorsan nőtt. A mensevikek pedig, ha nyíltan nem is mondták ki, még mindig úgy viselkedtek, mintha le akartak volna bennünket tartóztatni. Az eszerek közül Rudnyev és Iszuv szólalt fel. Világos lett számunkra, hogy fellángolt a reakció szelleme. A *Szocialgyemokrat* szekesztőségében levők egymást akarták lecsukni...

Szétkürtöltük a megfelelő felhívásokat, és elindítottuk a fegyveres tüntetést. Erős befolyásunk volt a Hodinka téri kaszárnyákban állomásozó helyőrségben és a munkások körében. Miután megkezdtük a fegyveres tüntetést, a *Szocialgyemokrat* szerkesztőségében maradtunk, ahová egymás után futottak be a telefonok, hogy a csőcselék a szerkesztőség felé tart és szét akarja azt verni. Ezzel egy időben reakciós hangulatú gyűléseket tartottak, amelyeket részben az eszerek és a mensevikek is támogattak. Munkatársnőink az ajtóhoz szaladtak. Eltökéltük, hogy amennyire erőnkből telik, megvédjük a bolsevik mundér és a zászlónk becsületét. Őrséget hagytunk a szerkesztőségben és kimentünk a térre... Zászlóinkat magasba emelve álltunk

a tömeg közepén. A helyzet egyre feszültebbé vált. Érezni lehetett, hogy nagy összecsapásra kerül sor. Egyszercsak, szinte vezényszóra, az ácsorgók elkezdtek hujjogni, fütyülni, pfujolni. Még soha életemben nem hallottam ehhez hasonló állati üvöltést és füttykoncertet. Aztán megkezdődött a közelharc. Nagyjából ugyanebben az időben a Szerpuhovi kapunál egy polgár arról kezdett szónokolni, hogy Lenin kém. Erre Alekszej Rikov odament hozzá és a maga dadogós módján megkérdezte tőle: »Megtudhatnám, polgártárs, hogy hívják magát?« Rikovot letaszigálták az emelvényről, elszakították az ingét és ütötték-verték, ahol érték. Csak a véletlennek köszönhette, hogy megmenekült ebből a szorult helyzetből. Ha az események csak egy hajszálnyira is másképp alakulnak, Rikov ma nem ülhetne ott a Legfelső Népgazdasági Tanács elnökségében."

A júliusi napok után a moszkvai pártvezetőknek, Lenintől és Zinovjevtől eltérően, mégsem kellett illegalitásba vonulniuk. A letartóztatási hullám sem nehezítette annyira munkájukat, mint Kerenszkij Orosz Köztársaságának néhány más nagyvárosában. Így a moszkvaiak népes és aktív küldöttséggel képviseltethették magukat azon a tanácskozáson, amelyet július és augusztus fordulóján, félig illegalitásban rendeztek Pétervárott, VI. (egyesülési) pártkongresszus néven.

Lenin és Zinovjev mellett a pártkongresszusról hiányzott az akkor bebörtönzött Kamenyev, Lunacsarszkij, a kronstadti matrózok körében rendkívül

népszerű Fjodor Raszkolnyikov, Alekszandra Kollontaj, Antonov-Ovszejenko és a bolsevik párthoz éppen csatlakozó Lev Trockij – csupa olyan személyiség, aki a mozgalom erőssége volt a korábbi hónapokban. Távollétükben a huszonkilencedik életévé küszöbén álló Buharin játszotta a legfontosabb szerepet. Nagy erudíciója és politikai radikalizmusa egyaránt predesztinálta erre. A jelenlevők között már nem annyira a fiatalokhoz, inkább a küldöttek középnemzedékéhez tartozott. Több évi illegális pártmunkával és hosszú emigrációval a háta mögött most kitűnő szónoknak és debatternek is bizonyult.

Az egyesülési tanácskozáson – amelyen nem Sztálin márciusi óhaja valósult meg a mensevikekkel való egyesülésről, csupán néhány ezer internacionalista szociáldemokrata párttag olvadt be testületileg a bolsevik pártba – Buharin a július 28-i ülésen kapott először szót. A fuzionáló *kerületközieket* közül sokan jelen voltak a kongresszuson. Eljött Konsztantyin Jurenyev, a pétervári Vörös Gárda leendő parancsnoka, Mojszej Urickij, Buharin bécsi emigránstársa, Adolf Joffe és mások. Megjelent az egyesülést szintén latolgató régi jobboldali mensevik politikus, Jurij Larin is, aki a Martov vezette internacionalista mensevikeket képviselte. Buharin végig ünnepélyesen ránézve mondta:

„Az elnökség megbízásából, a kongresszus nevében örömmel köszöntöm Larin elvtársat, és személyében a mensevizmus internacionalista szárnyát.

Különösen melegen üdvözlöm nyilatkozatát, hogy szakít a honvédőkkel, a pártnak és az ország demokráciájának egyaránt kárt okozó fekéllyel, amely ellen minden internacionalista szociáldemokratát egyesíteni kell. Egyetlen ember sincs ebben a teremben, aki ne tartaná szükségesnek a szociáldemokrácia eleven erőinek egyesítését. Elvtársak! Nem akarok kitérni a Larin elvtárs által említett ellentétekre. Remélem, az ellentétek megszűnnek, és az internacionalista szociáldemokraták közös pártba egyesülnek majd."

Az internacionalista mensevikek ezen a kongresszuson végül nem léptek be testületileg a bolsevik pártba. Martov hamarosan éppen olyan keményen harcolt a bolsevik „hatalombitorlókkal", amilyen hevesen védelmezte 1917 nyarán Lenint, ifjúkori barátját a „németbérencség" vádjától.

A mai napig sem világos, mi késztette viszont éppen a már félig béna, fáradékony, különc Larint, hogy csatlakozzék a bolsevikokhoz. Régi-új elvtársai között állandó nézeteltéréseket, vitákat okozott a jelenléte. Egyedül a vele végig jó viszonyban levő David Rjazonov szárnyalta túl Larint az állandó különvélemény-alkotásban. Az egyébként kitűnően iskolázott, sokoldalúan művelt Larin 1917 után utópista kommunistának tartotta magát. Az 1920-as években véresen komoly vitát folytatott Szovjet-Oroszország vezetőivel, köztük Nyikolaj Buharinnal. A hivatali helyiségekben vagy az országos tanácskozások auditóriumaiban kezdődő disputák olykor Larin kitűnő könyvtárral ellátott,

tágas lakásában folytatódtak. Részvevői, köztük Gleb Krzsizsanovszkij, a régi párttag, a híres GOELRO-terv szülőatyja és a kitűnő agrárszakember, Vlagyimir Miljutyin, nem is sejtették, hogy Nyuszja (Anna), a házigazda akkor tizenéves nevelt lánya, egyszer majd Nyikolaj Buharin felesége lesz.

A VI. pártkongresszus idején Larin és Buharin olyan régi vitapartnerekként találkoztak egymással, akiket a pragmatikus megfontolások mellett tisztán elméleti szempontok is vezéreltek az oroszországi forradalomról folytatott beszélgetésekben. Buharint talán mindennél jobban foglalkoztatták az orosz és – a jelenlevők túlnyomó többsége szerint már a közeljövőben várható – világforradalom kölcsönös összefüggései. A konkrét hazai helyzetet, a forradalom mozgatóerőit reálisan és pontosan felmérő Buharin csak akkor bizonytalanodott el, amikor a munkás-paraszt szövetség távlatairól kellett szólnia. Nem látta egészen világosan, hogyan lehet hozzáfogni a szocializmus felépítéséhez a magántulajdonukhoz ragaszkodó *muzsikmilliók akarata ellenére.* Ezt a bizonytalanságot megérezte Sztálin, aki titokban már akkor vágyott a párt ideológusának tisztére. Kijelentette: „Buharin elvtárs azt állítja, hogy az imperialista nézeteket valló polgárság szövetséget kötött a muzsikkal. De milyen muzsikkal? Nálunk a parasztok nem egyformák. A polgárság a jobboldali muzsikokkal szövetkezett, nálunk azonban vannak a parasztságnak

alsóbb rétegei is, a legszegényebb csoportok. S éppen velük nem jöhetett létre ez a szövetség."

Buharin és Sztálin egy másik kérdésben is konfrontálódott a pártkongresszuson. Eltérő álláspontjuk volt arról, hogy Lenin és Zinovjev – akik a színfalak mögül, egy Pétervár környéki tóparti kunyhóból irányították a bolsevik tanácskozást – jelentkezzen-e az őket németbérencnek minősítő hatóságoknál. Sztálin úgy vélte, csak a bíróság előtt tudják lemosni ezt a rágalmat magukról és az egész bolsevik mozgalomról. De nem számolt azzal, hogy a tárgyalást megelőzően, a börtönben sem az Ideiglenes Kormány, sem a jobboldali eszerek és mensevikek irányította Összoroszországi Szovjet Központi Végrehajtó Bizottság nem garantálta a bolsevik vezetők életét. Reális volt a veszély, hogy monarchista különítményesek egyszerűen felkoncolják Lenint és Zinovjevet. Sztálin javaslatát több kongresszusi küldött támogatta. Buharinnak mégis sikerült rávenni a többséget, hogy vessék el az önfeladás gondolatát. Később azonban az egész vita úgy került be a párttörténetbe, mintha Sztálin ellenezte volna, hogy Lenin jelentkezzék a bíróságon...

A tanácskozás utolsó napján megválasztották a bolsevik párt Központi Bizottságát. A konspiráció érdekében erről akkor nem készült részletes jegyzőkönyv. Csupán jóval az októberi forradalmat követően derült ki a bolsevik párt egykori titkárának, Jelena Sztaszovának a feljegyzéseiből, hogy – életében először – Buharint is beválasztották a

testületbe, amelynek egészen 1937 februárjáig tagja maradt. (Igaz, 1934 januárjában póttaggá minősítették vissza.) Jelölését a kongresszusi szereplésének köszönhette, no meg annak, hogy a moszkvai delegáció ragaszkodott hozzá.

Olyan hónapok következtek ezután Buharin életében, amelyekről alig maradt részletes feljegyzés. Változatlanul a moszkvai területi és városi pártszervezet egyik vezetője volt, s csak ritkán utazott el a Központi Bizottság üléseire, Pétervárra. Ha azonban jelen volt a tanácskozásokon, akkor Lenin radikális álláspontját képviselte; a fontolva haladás híveivel, Kamenyevvel, Rikovval, Noginnal és másokkal szemben.

Az 1917 október végén és november elején Moszkvában kirobbant barikádharcok idején Buharin is jelentkezett a Moszkva folyón túli kerület vörösgárdistáinál. Fegyvert kért, hogy részt vegyen a felkelésben. De nem a katonák között volt rá szükség: szerkesztőségek füstös irodáiban kellett töltenie az időt. A kutatók ma már kimondják, ami évtizedeken át hétpecsétes titok volt: a moszkvai felkelés idején Nyikolaj Buharin írta vagy szerkesztette a bolsevik párt szinte valamennyi fontosabb felhívását. Ugyancsak ő fordította meg a hangulatot, amikor egykori mozgalmi példaképei, Viktor Nogin és Alekszej Rikov szót emeltek a „szocialista nagykoalíció", vagyis a mensevikek és jobboldali eszerek részvételével megalakuló új Népbiztosok Tanácsa mellett. A politikai csatározások közben, 1917. november kilencedike táján

Buharin Pétervárra utazott. Ott értesült arról, hogy több mint félezer ember elesett a moszkvai barikádharcokban. Innokentyij Sztukov moszkvai pártvezető hozta a hírt a Szmolnijba. Később így emlékezett a pillanatra: „Amikor az áldozatok számáról kezdtem beszélni, valami megakadt a torkomon, s megálltam. Látom, hogy Nyikolaj Ivanovics Buharin egy szakállas munkás vállára borul. Mindketten felsírnak, néhány ember pedig zokogásba tör ki." Buharin személyében az októberi forradalom és a polgárháború legradikálisabb ideológusainak egyike siratta az áldozatokat.

A HATALOM CSÚCSAIN

A fegyveres felkelés napjaiban a moszkvai bolsevik sajtó ilyen szalagcímekkel látott napvilágot: *Győztek a dolgozók! Rövidesen megnyílik az Alkotmányozó Nemzetgyűlés!*

Az orosz parlament összehívásának ténye felbukkant a szovjethatalom első dekrétumaiban is, amelyeket Lenin fogalmazott meg. A Délnyugati Front katonáinak és tisztjeinek tanácskozásán az orosz hadsereg új főparancsnoka, Nyikolaj Krilenko *zászlós* pedig így beszélt az általános választójog alapján összehívott demokratikus intézményről: „Minden erőnkkel az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívására törekszünk, mivel csak ez a testület nyugtathatja meg az imperialista háború által feldúlt országot. Igen, megdöntöttük az Ideiglenes Kormányt. Azért tettük, mert nem akarta összehívni az Alkotmányozó Nemzetgyűlést... Azt akarjuk, hogy a szovjetek csak addig a napig irányítsák az országot, amíg az Alkotmányozó Nemzetgyűlés hatalmas hangja fel nem harsan. Katona elvtársak, támogassanak bennünket s a jelszót: Minden hatalmat a szovjeteknek, az

Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívásának napjáig!"

A nemzetgyűlési választás 1917 novemberében és decemberében nagyobb incidensek nélkül, számottevő érdeklődés mellett zajlott le. Az adatok eleinte megnyugtatták az októberi fordulattal hatalomra került bolsevikokat és akkor legerősebb szövetségeseiket, a baloldali eszereket. Moszkvában és Pétervárott a lakosságnak közel ötven százaléka szavazott rájuk, a balti tartományokban pedig ez a szám a 60, sőt a 70 százalékot is elérte. A Donyec-medencében, Ukrajna iparilag fejlett körzeteiben, az Urál vidéken, főleg pedig a frontokon és a hátországi helyőrségek falai között a társadalmilag legmobilisabb rétegek szintén többnyire Lenin pártjára szavaztak. Oroszország nyolcvan legnagyobb városában a bolsevikokra leadott szavazatok aránya megközelítette a negyven százalékot. Ezért írhatta Nyikolaj Mescserjakov, Buharin egykori mentora az illegális szocialista mozgalomban: „A választások egyelőre általában igen kedvezően folynak a szociáldemokrácia számára. Van rá alapunk, hogy úgy gondoljuk: a majdani Alkotmányozó Nemzetgyűlésben a bolsevikok a hozzájuk csatlakozó baloldali eszerekkel és internacionalista mensevikekkel szövetségben megszerzik a baloldali többséget."

Papíron ez józan számításnak tűnt, főleg ha tekintetbe vesszük, viszonylag milyen vértelenül zajlott le a bolsevik hatalomátvétel. Ám a több mint százötven milliós egykori cári birodalom szociális összetétele végül is nem kedvezett a radikális

baloldal parlamentáris győzelmének. A hatalom új birtokosai ugyanis nem építettek ki erős állásokat a kisvárosokban, különösen pedig a falvak muzsikmilliói között. Lev Trockij emlékezése szerint Lenin már a kezdet kezdetén felismerte ezt: „A fordulat utáni első napokban, vagy talán inkább az első órákban Lenin felvetette az Alkotmányozó Nemzetgyűlés kérdését.

– El kell napolni a választásokat. Ki kell szélesíteni a választójogot, kiterjesztve az egész 18 éven felüli lakosságra. Új választói névjegyzékekre van szükség. A tulajdon jegyzékeink fabatkát sem érnek... Az alkotmányos demokrata pártot helyezzük törvényen kívül.

Erre azt vetették Lenin ellen, hogy kínos lenne most elhalasztani a választásokat. Ezt úgy fogják értelmezni, hogy leszámoltunk az Alkotmányozó Nemzetgyűlés gondolatával. Hiszen mi magunk azzal vádoltuk az Ideiglenes Kormányt, hogy halogatja a testület összehívását.

– Ennek semmi jelentősége – válaszolta Lenin. – Az talán nem lenne kínos, ha az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben kadetokból, mensevikekből és eszerekből többség alakulna majd?

Lenin akkor még magára maradt ezzel az álláspontal. Elégedetlenül rázta a fejét, és egyre hajtogatta:

– Hibát, nagy hibát követünk el, és ez még sokba fog kerülni nekünk. Csak nehogy belebukjon a forradalom..."

A bolsevik párt számos vezetője azonban – éppen akiknek a feladata volt az Alkotmányozó

Nemzetgyűlés körüli teendők koordinálása –, Lev Kamenyevvel az élen, ragaszkodott hozzá, hogy *a többségi akarat döntsön.* Ahogyan múltak a napok, velük szemben Lenin mögött sorakoztak fel a párt balszárnyához tartozó politikusok, köztük Nyikolaj Buharin. A Központi Bizottság november 29-i ülésén ő így vetette fel a kérdést: „Vajon össze kell-e hívni az Alkotmányozó Nemzetgyűlést vagy sem? Mi az előnyösebb számunkra, ha részenként zúzzuk szét az alkotmányos demokrata pártot, vagy ha összehívjuk az Alkományozó Nemzetgyűlést, és utána űzzük ki onnan az összes alkotmányos demokrata párti képviselőt? Én a második megoldást tartom jobbnak, mert a néptömegekben még élnek alkotmányos illúziók. Ezért javaslom, szervezzük meg a tanácskozás baloldali szárnyát, és űzzük ki az alkotmányos demokratákat, majd nyilvánítsuk az Alkományozó Nemzetgyűlés balszárnyát forradalmi konventté. Ez azért is könnyű lesz, mert a bolsevikok a baloldali eszerekkel együtt hatalmas túlsúlyban lesznek a tanácskozáson."

Buharin véleményével ezúttal is Sztálin szállt vitába. Szerinte ez a javaslat 24 órával elkésett, mivel az alkotmányos demokrata – kadet – párt már önhatalmúlag meg akarja nyitni az Alkotmányozó Nemzetgyűlést. És ha a bolsevikok is összehívják a testületet, ott a baloldali pártok szövetsége kevés lesz a kadet kezdeményezés ellensúlyozására. A továbbiakban a nemzetiségi népbiztos egy gyakorlatias megoldással állt elő: „Jelenleg az a legfontosabb, hogy megsemmisítsük a kadetokat,

különben ők semmisítenek meg bennünket." Az ismét szólásra emelkedő Buharin azonban, szokásához híven, a leggyakorlatiasabb kérdést is elméletileg igyekezett megközelíteni. A szűkszavú jegyzőkönyv szerint „Buharin elvtárs felhívja a figyelmet, hogy ő elméletileg két utat fejtett ki, mert csak így határozhatjuk meg politikai irányvonalunkat. Természetesen létre kell hoznunk a forradalmi konventet, ám a tömegeknek ezt meg kell magyaráznunk, hiszen másfél hónapig munkálkodtunk az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívásán, és ezt szét is kürtöltük".

Néhány nap múlva újabb fordulat állt be a pártvezetés véleményében. Egyre inkább világossá vált ugyanis, hogy a bolsevik csoport a baloldali eszerekkel együtt is kevés ahhoz, hogy többségben legyen az orosz parlamentben; és ez az alkotmányos demokrata párt részvétele *nélkül* is igaz volt. A Központi Bizottság 1917. december 11-i ülésén ezért Buharint és Szokolnyikovot bízta meg a bolsevik küldöttek tevékenységének megszervezésével. Két olyan politikusra esett a választás tehát, akik eleve egy *forradalmi konvent,* nem pedig a hagyományos értelemben vett parlament hívei voltak.

Hasonlóan gondolkodott Mojszej Urickij, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés előkészítésével megbízott komisszár is. „Még az uráli választások sem igazolták reményeinket" – mondta a pétervári pártbizottság december 12-i tanácskozásán. „A baloldali eszerekkel együtt sem tesszük ki a küldöttek felét... Össze fogjuk-e egyáltalán hívni az

Alkotmányozó Nemzetgyűlést? Igen, össze. S vajon szétkergetjük-e? Nincs kizárva, minden a körülményektől függ. A baloldali eszerekkel most egyáltalán nincsenek nézeteltéréseink..."

Urickij utolsó mondata arra vonatkozott, hogy a baloldali eszerek néhány képviselője 1917 december elején tagja lett a Népbiztosok Tanácsának, amely így mintegy *koalíciós kormánnyá* alakult át. A baloldali eszer párt legtekintélyesebb vezetője, Mark Natanszon, a nép közé járás mozgalmának egykori megindítója, a választások ügyében felkereste Lenint és Trockijt. Azt javasolta, hogy szükség esetén akár erővel kergessék szét az Alkotmányozó Nemzetgyűlést.

Az a forradalmár nemzedék tehát, amelynek évtizedek áldozatos harca során egyik legfontosabb harci célja a parlamentáris jogok megszerzése volt, uralomra jutásának úgyszólván a legelső napjaiban arra *kényszerült,* hogy a hatalom megtartása érdekében az erő pozíciójából lépjen fel e jogok érvényesítése és kiteljesedése *ellen.*

Az alkotmányos demokrata párttal szembeni bolsevik retorziókat – egészen a párt feloszlatásáig, vezetőik bebörtönözéséig, lapjaik betiltásáig – nem volt túlságosan nehéz megindokolni. Hiszen a kadet mozgalom 1917. október 26-tól kezdve anyagilag, erkölcsileg, szervezetileg támogatott minden olyan erőt, beleértve a monarchista tisztikart is, amely a szovjethatalom megdöntésére vállalkozott. A nemzetgyűlési választások eredményeképpen nagy többségbe került jobboldali eszerek, mensevikek,

nemzetiségi szocialista pártok mögött azonban éppúgy *néptömegek* álltak, mint a bolsevikok és szövetségeseik mögött. A választóvonal 1917 és 1918 fordulóján tehát korántsem a régi és az új uralkodóosztály, hanem a demokratikus, illetve a radikális orosz erők képviselői között húzódott. E tekintetben pedig kitüntetett helye volt annak az intézménynek, amelyről Gorkij ezekben a napokban így írt: „A legjobb orosz elméket csaknem száz éve az Alkotmányozó Nemzetgyűlés eszméje éltette." Buharin kétségtelenül leegyszerűsítette a helyzetet, amikor az 1918. január 5-én végül mégiscsak összehívott, de egyetlen napot élt Alkományozó Nemzetgyűlés szószékéről kijelentette, hogy ez a testület két, kibékíthetetlen táborra oszlik, s „az a vízválasztó, hogy ki akarja és ki ellenzi a szocializmust".

Valójában egyáltalán nem erről volt szó a Tauriai Palota ez alkalomra rendbehozott, felújított dísztermében. Az orosz forradalmi mozgalomnak olyan régi nagyjai, mint az eszer Viktor Csernov vagy a mensevik Iraklij Cereteli, bolsevik ellenlábasaiknál nem kevesebb időt töltöttek börtönökben, száműzetésben és emigrációban *szocialista meggyőződésük* miatt. A vita elsősorban a felkeléssel hatalomra került bolsevik rendszer *legitim vagy illegitim* volta körül folyt. És a jobboldali szocialista küldöttek nyakas ellenállása eldöntötte az Alkotmányozó Nemzetgyűlés sorsát.

De vajon miért Buharin lépett fel a bolsevikok nevében? Lenin talán taktikai okokból látta helyesebbnek, ha háttérben marad. Másrészt pedig a

röviddel korábbi illegalitás, majd a kormányra kerülés hónapjai már-már minden erejét felemésztették. December végén négy napra Finnországba utazott ugyan, de ott sem pihent, hanem megállás nélkül írt: cikkeket, feljegyzéseket. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés megnyitására kimerülten érkezett a Tauriai Palotába. A Népbiztosok Tanácsa számára fenntartott páholyok egyikében a kabátját leterítette a földre, és elaludt, röviddel azután, hogy Szverdlov megnyitotta a tanácskozást, *a többségükben szocialista küldöttekkel* elénekeltette a nemzetközi munkásmozgalom himnuszát, az Internacionálét, majd rendíthetetlen nyugalommal átadta az elnöki posztot Viktor Csernovnak, a többség vezetőjének.

Nyikolaj Buharin felszólalására nem sokkal Csernov hosszú expozéja után került sor. Úgy beszélt, mintha nem parlamentben, hanem politikai nagygyűlésen lenne, amit a fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint az egyik küldött, Nyikolaj Szuhanov, közbevetett megjegyzésével fel is rótt neki. Buharin beszédében felszólította a jelenlevőket – noha tudta, úgysem teszik meg –, hogy fogadják el a szovjet-orosz köztársaság hatalmáról mint legfőbb hatalomról szóló nyilatkozatot. Szólt a termelés szabályozásáról, az általános munkakötelezettség bevezetéséről; ez a két kérdés pedig csak később, a hadikommunizmus bevezetése során került igazán előtérbe. A bolsevik szónok arra is utalt, hogy jelenleg az egész burzsoá világ szövetséget kötött az orosz proletárállam ellen. Beszédét végül

azzal fejezte be, hogy a „jelenleg fellépő pártok már szint vallottak, milyen hatalmat akarnak valójában. Minden lehetőségük megvolt erre, de újra és újra az államhatalomnak azon típusa mellett voksoltak, amely a megalkuvó imperialista körök érdekeinek felel meg... Nyilvánvaló, hogy ha rájuk bízzuk az általános munkakötelezettséget, akkor azt a dolgozó tömegek rabszolgasorban tartásának eszközévé teszik. Ez azt jelenti, hogy akkor a munkásosztály, minden proletár – napjaink vörös proletárjai! –, minden katona, minden matróz és paraszt a nyomorult rabszolga sorsára fog jutni. Rabszolga lesz, akinek viselnie kell az imperialista rablóállam teljes terhét; az imperialista szekér elé fogott fegyenc, akinek éjjel-nappal húznia kell ezt a szekeret, hogy kiszolgálja a megalkuvó tőkés állam támogatta szervezet érdekeit".

Még ötödikén este a tanácskozás bolsevik küldöttei, majd baloldali eszer társaik is elhagyták az üléstermet. A magukra maradt honatyák riadtan próbáltak előterjeszteni és elfogadtatni egy sor parlamentáris intézkedést, mígnem a késő éjszakába nyúló, egyre szánalmasabb színjátéknak véget vetett a palota őrségének vezetője, egy hatalmas termetű matróz, aki kijelentette: „Az őrség elfáradt" – és ezzel elkergette a küldötteket. Másnap Pétervár belvárosában még nagyszabású tüntetésen több ezren követelték az Alkotmányozó Nemzetgyűlés folytatását, ám a dulakodások, a sortűz, a halálos áldozatok ellenére sem lett foganatja a követelésnek. A bolsevik vezetés arra hivat-

kozott, hogy az ellene szegülő Alkotmányos Nemzetgyűlés helyett a szovjetkongresszus intézménye, két kongresszus között pedig az Összoroszországi Szovjet Központi Végrehajtó Bizottsága hiánytalanul betölti majd a parlament funkcióját. Ezekben a napokban több bolsevik politikust delegáltak a népes testületbe. Közöttük volt Nyikolaj Buharin is.

★

Amikor John Reed 1917 novemberében Moszkvába utazott, egy kis vasúti állomáson bemutatták Nyikolaj Buharinnak. „Leninnél is baloldalibb", mondták róla az amerikai újságírónak. Pontosan hetven évvel később szinte ugyanezekkel a szavakkal jellemezte nekem férjét Anna Larina: „Buharin *lényéből* fakadóan baloldali volt, kiváltképp 1917-ben."

A *baloldaliság* címkéje a bolsevik pártban 1918 januárjáig egyáltalán nem csengett rosszul. Sőt, ha 1917 őszén a későbbi „baloldali" kommunisták nem kerülnek előtérbe a pártvezetésben, Lenin aligha tudta volna elfogadtatni a fegyveres felkelés tervét az olyan tekintélyes, de abban a pillanatban mérsékeltebb politikusokkal szemben, mint Kamenyev, Rjazanov, Lunacsarszkij, Nogin, Rikov, Miljutyin és mások. A „baloldaliaknak" a felső vezetésbe való bevonásával Lenin egy igen széles réteget, az 1905-ös forradalom alatt a bolsevik párt tagjaivá vált „fiatalokat" sorakoztatta fel az ingadozó „öregekkel" (vagyis a negyvenévesekkel) szemben. Ugyancsak főleg a radikális harminc-

évesek vették át a stafétabotot a pártalapító bolsevikoktól 1917 novemberében, amikor súlyos válságsorozat rázta meg a Népbiztosok Tanácsát és a Központi Bizottságot.

Mégis, 1918 januárjában szakadás következett be Lenin és a magát ettől kezdve *baloldali kommunistának* nevező csoport között. A régi illegális időkre, emigrációbeli konfliktusokra emlékeztető helyzetben a Buharin vezette baloldali kommunisták több lapot és folyóiratot állíthattak eszméik szolgálatába. Igaz, szervezetileg egyetlen napra sem szakadtak el a bolsevik párt vezető testületeitől és nem hoztak létre önálló irányító grémiumot; Pétervárott, majd Moszkvában is kialakult azonban egy szűkebb mag: Buharin és négy régi harcostársa, Oszinszkij, Pjatakov, Radek és Jakovleva. Mellettük komoly szerepre tett szert az uráli kommunisták körében nagy tekintéllyel bíró Jevgenyij Preobrazsenszkij.

A baloldali kommunisták zászlóbontását arra szokták visszavezetni, hogy a breszt-litovszki béke körül rendkívül súlyos ellentétek törtek felszínre a legfelső pártvezetésben. Bizonyos jelek azonban arra utalnak, hogy a moszkvai területi pártvezetés, valamint a pétervári és uráli bolsevik aktivisták számottevő része nem csak a forradalmi háború *vagy* békekötés kérdésében bizonyult radikálisabbnak a többi bolsevik párttagnál. Általában *meg akarták gyorsítani a forradalmi folyamatot* Szovjet-Oroszországban és külföldön is. Ezért siettették a gyárak állami tulajdonba vételét, s általában a régi uralkodó osztály vagyonának kisajátítását. Ami-

kor ellenállásba ütköztek, kiálltak a pártban folyó szabadabb viták mellett.

De nem nevezhetünk baloldali kommunistának mindenkit, aki ellenezte a breszt-litovszki béke aláírását. Hiszen ezzel nem értettek egyet olyan – más kérdésekben, például a hatalomátvétel vagy a több szocialista párttal való koalíció dolgában mérsékelt – politikusok, mint Anatolij Lunacsarszkij, David Rjazanov és Jurij Sztyeklov. Természetesen nem volt baloldali kommunista Lev Trockij és néhány akkori híve sem, köztük Adolf Joffe és Nyikolaj Kresztyinszkij. Pedig ők a „se béke, se háború" álláspontját képviselték és így szintén szembekerültek Lenin nézeteivel.

Az 1918 februárjában végleges formát öltő baloldali pártfrakció rendkívül népes volt. Kevéssé ismert, hogy rövidebb-hosszabb időre *a több mint negyedmilliós bolsevik párttagság közel egyharmada csatlakozott hozzá.* Ezt a különböző kérdésekben megtartott szavazások összesítéséből állapíthatjuk meg, a központi és helyi bolsevik kiadványok alapján. A baloldali kommunista frakció 1918 őszéig állt fenn, bár később, egy merőben más történelmi helyzetben, más-más formában és eltérő részvevőkkel nem egy kísérlet történt még az újjáélesztésére.

Egyes ismertebb baloldali kommunisták, köztük Buharin, a moszkvai újságíró Jemeljan Jaroszlavszkij, Georgij Szafarov és Karl Radek már 1918 nyarán igyekeztek lazítani a szálakon, amelyek ehhez a frakcióhoz kötötték őket. Tavasszal azon-

ban még a *Kommunyiszt* című lap és más kiadványok hasábjain ilyen értelmű felhívások alatt jelent meg a bolsevik mozgalom olyan ismert vezetőinek a neve, mint Inessza Armand, a moszkvai nőmunkásmozgalom vezetője, Buharin társa az emigrációból, a szintén „svájci"-lengyel forradalmár Bronski, Grigorij Uszijevics és Jurij Pjatakov, valamint Olga Ravics, Zinovjev későbbi felesége. A moszkvai októberi felkelés vezetői közül Vlagyimir Szmirnov, a csillagász professzor Pjotr Sternberg, Sztanyiszlav Koszior, Tyimofej Szapronov, Buharin ifjúkori barátja, Dmitrij Bogolepov, a moszkvai területi pártszervezet munkáját irányító Innokentyij Sztukov, valamint a helyi *Szocialgyemokrat* című lap egyik szerkesztője, Aron Szolc; a nemzetközi munkásmozgalom képviselői közül Kun Béla, valamint Julian £enski, a lengyel párt egyik alapítója és későbbi főtitkára neve is felbukkant a baloldali kommunista sajtóban. A pétervári pártmunkások közül baloldali kommunista volt Unsliht, Bokij, Vargyin, Daleckij. Az Ivanovo-Voznyeszenszkben dolgozó Frunze, Szamarában Kujbisev, Kijevben Jevgenyija Bos és Jan Gamarnyik, az Urál vidéken Mjasznyikov is ehhez a frakcióhoz sorolható.

A baloldali kommunizmus nemcsak értelmiségi, illetve pártkörökben bizonyult vonzónak. Grigorij Zinovjev például 1918 februárjában és márciusában Pétervárott csak hatalmas erőfeszítések árán tudta visszatartani a gyári pártszervezeteket, hogy csatlakozzanak ehhez az irányzathoz. Moszkvában, az Urálban és a Donyec-medencében éppen a

munkások, közülük is a régi párttagok követték Buharint és társait. (Ezért nem csoda, hogy később a munkásellenzéknek számos neves irányítója e körből indult el.) Buharinnak és híveinek vereségét tehát korántsem az okozta, hogy egy maroknyi értelmiségi csoportot alkottak, amely a tömegektől elszigetelten tevékenykedett, ahogyan éveken át tanította a „Kratkij kursz", a sztálini idők párttörténeti alapműve. Valójában Lenin és követői nemcsak azért kerekedtek a baloldali kommunisták fölé, mert az élet nap nap után igazolta a kényszerű békekötés szükségességét, hanem azért is, mert a frakciós tevékenységben sem Buharin, sem hívei nem mentek el a végsőkig, nem törekedtek egy új párt megalapítására. „Ugyan hol rendelkezem én olyan tulajdonságokkal, amelyek alkalmassá tennének egy párt vezetésére vagy arra, hogy szembeszálljak Leninnel és a bolsevik párttal?" – emlegette keserűen Buharin a legnagyobb viták idején.

Ha a baloldali kommunisták nem is akartak elszakadni a bolsevik párttól, frakcióalapítási kísérletük logikusan következett az 1917 előtti orosz munkásmozgalom fejlődésirányából. Akkor a szociáldemokráciában egyáltalán nem békésen ugyan, de törvényszerűen megfértek egymás mellett a különböző irányzatok és áramlatok, és a szervezeti szabályzat adta lehetőségeken belül gyümölcsöző, érdemi vitát folytattak egymással. Rendszerint az diadalmaskodott közülük, amely a legközelebb állt a valós politikai szükségletekhez. A Lenin-követőkkel 1918 elején vitába szálló baloldali kommu-

nisták azonban különböztek az 1905-ös forradalom után színre lépő Vperjod!-csoport egykori tagjaitól, az otzovistáktól, vagy az úgynevezett békülékeny bolsevikoktól, minthogy nem a fennálló rendszerrel szemben álló csoportot alkottak, hanem a hatalmon lévő párt egyik szárnyát. Egy olyan párthoz tartoztak, amely számottevő többséggel rendelkezett az ország újonnan konstituálódott irányítási szerveiben, mind a Népbiztosok Tanácsában, mind a Szovjetek Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságában.

De vessünk egy pillantást a baloldali kommunisták és a Lenin hívei között egyre mélyülő vitára! Egyetlen forrás sem utal rá, hogy Nyikolaj Buharin kezdetben ellenezte volna az 1917. november 29-én megindított fegyverszüneti tárgyalásokat a központi hatalmak képviselőivel, vagy tiltakozott volna az ellen, hogy december ötödikén a Baltitenger partvidéke és a Besszarábia közötti teljes frontszakaszon létrejöjjön a tűzszünet.

A baloldali kommunisták véleményéről a ma ismert egyik legelső adat az, hogy Nyikolaj Lukin november 14-én – amikor Moszkva utcáiról még el sem takarították a barikádharcok nyomait – javasolta, „*haladéktalanul* szakítsák félbe a németekkel folytatott béketárgyalásokat" és üzenjenek forradalmi háborút II. Vilmos birodalmának. Ez, vélte Lukin, meggyorsítja a forradalom kitörését Közép-Európa térségében. December 28-án a moszkvai területi pártbizottság tanácskozásán többségbe kerültek azok a bolsevik politikusok, akik „szót emel-

tek azért, hogy hagyjuk abba a német imperialistákkal folytatott béketárgyalásokat, és szakítsuk meg a diplomáciai kapcsolatot a világ összes országának diplomatáskodó haramiáival". Sorra ebben a szellemben nyilatkoztak a regionális tanácskozásokon a hadszintérről oly távol eső Urál vidék kommunistái, valamint a lett, litván, észt és lengyel forradalmárok.

A békekötés hívei és ellenzői között az első látványos konfrontációra pontosan hat nappal az Alkotmányozó Nemzetgyűlés feloszlatása után került sor a Központi Bizottság tanácskozásán. Itt Lenin elmondta, hogy három irányzat alakult ki a kérdésben: vannak, akik a kényszerű különbéke hívei, mások a forradalmi háborút tartják az egyedül helyes útnak, míg a harmadik csoport amellett kardoskodik, hogy a háborút az orosz fél nyilvánítsa egyoldalúan befejezettnek, szerelje le hadseregét, de ne írja alá a békeszerződést. Leninnek az volt a véleménye, hogy bármilyen szégyenteljesek a békefeltételek, el kell fogadni őket, különben a bolsevikok hatalmát elsöprik, és már egy másik kormány kényszerül rá, hogy aláírja – ugyanazt a békeszerződést. A közhiedelemmel ellentétben Lenin akkor egyáltalán nem vetette el *eleve* a forradalmi háború gondolatát, de úgy vélte, Szovjet-Oroszországnak le kell számolnia a saját burzsoáziájával, és csak ezután fordulhat a nemzetközi imperializmus ellen. A Trockij képviselte „se béke, se háború" javaslatot Lenin kezdetben nemzetközi politikai demonstrációnak tekintette, amelynek Észtország elvesztése lehet az ára. Nyikolaj Buha-

rin a Központi Bizottság 1918. január 11-i jegyzőkönyve szerint másképpen vélekedett.

„Buharin elvtárs úgy véli, Trockij elvtárs álláspontja a helyes, Lenin elvtárs álláspontjában viszont két ellentmondást lát. Lenin azt mondja, hogy mi a védelem pártján állunk. A védelem azonban feltételezi a háborút, ha pedig háborúzunk, akkor ezzel az imperializmus uszályába kerültünk. A szocialista köztársaságot internacionalista nézőpontból kell mérlegelnünk, mert az osztályharc közös frontján harcolunk. /.../ Hadd verjenek szét bennünket a németek, hadd nyomuljanak előre még száz versztet, minket az érdekel, hogyan fog ez hatni a nemzetközi mozgalomra. A német szociáldemokratáknak érdeke, hogy ne írjuk alá a szerződést, mert a mozgalom Németországban és Bécsben éppen a békeharc talaján bontakozik ki. Bécsben általános sztrájk kezdődik a breszti tárgyalások miatt, s a béke aláírásával félbeszakítjuk ezt a harcot. Megőrizzük szocialista köztársaságunkat, de eljátsszuk a nemzetközi mozgalom esélyeit. Hogyan bontakozott ki a mozgalom nyugaton? A béke jegyében. Ez persze a mozgalom gyengeségét bizonyítja. Ha azonban magasabb szintre akarjuk emelni, akkor a béke ürügyén fel kell szítanunk a mozgalom tüzét, nem pedig lehetőséget adnunk a bécsi és berlini kormánynak, hogy azt mondják: megkötöttük a békét. Lehetőség szerint húzzuk-halasszuk az ügyet, ne írjuk alá a szégyenletes békét, mert ezzel felizgatjuk a nyugat-európai tömegeket."

Ezen a Központi Bizottsági ülésen is szavazás követte a kérdés megvitatását. A forradalmi háború mellett mindössze ketten voksoltak, tizenegyen ellenezték, egy tartózkodás volt. Ezután már majdnem egyhangúlag, 12:1 arányban elfogadták Lenin javaslatát, hogy Szovjet-Oroszország mindenáron igyekezzék elodázni a béke megkötését. A további eseményeket végső soron a következő szavazás határozta meg. A jelenlevők 9:7 arányban elfogadták Trockij harmadik utas megoldási javaslatát; ez azért volt fontos, mert a külügyi népbiztos éppen Breszt-Litovszkba készült tárgyalni, és ez a győzelme bizonyos mértékig tárgyalási felhatalmazást jelentett számára. „Odalent" viszont 1917 január közepén már Buharin álláspontja volt a népszerűbb. Ez abból is látható, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés megnyitására érkező legismertebb bolsevik aktivisták rögtönzött tanácskozásán, amely felért egy pártkonferenciával, Buharin „forradalmi háború"-jelszavát már 32 küldött fogadta el, Trockijét 16, Leninét pedig 15 bolsevik „honatya" támogatta. Néhány év múlva a történelemkönyvek már egyszerűen nem vettek tudomást a szavazás valós eredményeiről, hanem úgy állították be, hogy a békekötést csupán az „áruló Trockij", az „elhajló Buharin" és maroknyi követőjük ellenezte.

Szovjet-Oroszország történetének e drámai hónapjáról él egy másik hasonló sztereotípia is, amely szerint a baloldali eszer párt szintén kezdettől ellenezte volna Lenin realista diplomáciai lépé-

seit. Ezt azonban cáfolják Trockij emlékiratai: „... Szpiridonova asszony [a baloldali eszer párt vezetője – K. M.] eleinte határozottan a béke aláírásának híve volt. »A muzsik nem akar háborúzni – mondta –, és bármilyen békét elfogad. Amilyen hamar csak lehet, írja alá a békét.« Ezt mondta nekem, amikor először visszatértem Breszt-Litovszkból." Hasonló szellemben nyilatkoztak 1917 decemberében a baloldali eszer párt más befolyásos vezetői is, köztük Kamkov, aki pontosan úgy érvelt a „forradalmi háború" híveivel szemben, mint Lenin. „Maguknak csak egy a fontos, a harc mindenáron, a legutolsó katonáig, még akkor is, ha ez a forradalom pusztulásához vezet" – mondta mind saját párthíveinek, mind pedig a baloldali kommunistáknak.

És mégis, már nem napról napra, hanem óráról órára erősödött a Buharin vezette baloldali kommunista frakció. A január 19-i központi bizottsági ülésre a küldöttek abban a tudatban érkeztek, hogy a pétervári pártbizottságban elkerülhetetlen a szakadás. A moszkvai városi és területi pártvezetés pedig szinte egységesen a forradalmi háború hívei mögött sorakozott fel. A tanácskozásról készült jegyzőkönyv szerint: „Buharin elvtárs úgy véli, hogy a pártnak a békéről elfogadott tézise teljesen homályos. A pétervári bizottságot fenyegető szakadás megengedhetetlen. A pártban különböző csoportok jöttek létre. Ez utóbbi azzal magyarázható, hogy nincs határozott, domináns irányvonal. Az egyik szélsőséges nézőpont szerint

semmi esetre sem szabad megkötni a békét; a másik szerint két hónappal ezelőtt meg kellett volna kötni, nem most. Ha azonban Nyugaton elfojtják a munkásmozgalmat, akkor mégiscsak meg kell kötnünk a békét. Egy sor nézőpont létezik még, a pártban azonban nincs határozott álláspont, pedig lennie kellene, s ezért javasolja a pártkonferencia összehívását."

Lenin ekkor már igen nehéz helyzetben volt, mert az általában minden vitás kérdésben rá szavazó pártvezetők is egymás után kezdték cserbenhagyni. Sztálin például egy ideig Trockij „közbülső álláspontjában" látta a helyzetből „kivezető utat". A pártkonferencia vagy rendkívüli pártkongresszus összehívása mellett érvelve Buharin újra szót kért: „Buharin elvtárs közli, hogy tegnap este a pétervári pártbizottság és az aktivisták gyűlést tartottak a háború és a béke kérdéséről. Elfogadták Buharin téziseit, amelyek tartalmilag eltérnek a pétervári bizottságnak a Központi Bizottsághoz intézett kiáltványától. A téziseket egy tartózkodás mellett egyhangúlag elfogadták."

A tézisekből idézzünk ezúttal csupán egyetlen pontot, amely fontos a politikus további állásfoglalása szempontjából is: „... a szégyenletes béke megkötése azt jelenti, hogy hosszú időre megállítjuk a nyugati munkásmozgalom fejlődését. A szégyenletes szerződést korábban is meg lehetett volna kötni, még a nyugati válság előtt. *Most,* amikor a válság bekövetkezett, semmiképpen nem szabad."

A központi bizottsági ülés végül azzal a kompromisszummal ért véget, hogy két nappal később a párt felső fórumaiban szavazást tartanak a békéről. Addig azonban Buharinnak és társainak, valamint Leninnek és követőinek külön-külön össze kell foglalniuk az érveiket. Ennek a január 21-i tanácskozásnak kellett döntenie a Buharin hívei által már ultimátumszerűen követelt rendkívüli konferencia összehívásáról, amelynek eredetileg az új pártprogram kidolgozása és megvitatása lett volna a feladata.

De Buharin nem vett részt a január 21-i szavazáson. Valamilyen oknál fogva Urickij társaságában még azelőtt távozott a tanácskozásról, hogy arra sor került volna. A szavazás eredményéről azonban Lenin utasítására mindenki tájékozódhatott a titkárságon őrzött nagy táblázat alapján. A számok a korábbi polarizációnál nagyobb zavart tükröztek, és már a széthúzás jeleit mutatták. A baloldali kommunisták változatlanul többségben voltak, de véleményük már erősen megoszlott a részletkérdésekben.

Történetünkben ezen a ponton 13 napot „ugrani" kell, mert Szovjet-Oroszországban időközben elkezdődött a szinte jelképes áttérés a Gergely-naptár szerinti európai időszámításra, amely az oroszországihoz képest ekkorra 13 nappal előbb járt. A január 21-i tanácskozást is nemsokára már február harmadiki összejövetelként emlegették.

Breszt-Litovszkban időközben – a mostantól általunk is használt új időszámítás szerint február

10-én – félbeszakadtak a béketárgyalások. Trockij, az orosz békeküldöttség vezetője kijelentette, hogy a „szovjetköztársaság nem hajlandó aláírni a területrabló békét, de ugyanakkor háborúskodni sem fog, és folytatja a hadsereg leszerelését". A külügyi népbiztos így egy huszárvágással – Lenin akarata ellenére – keresztülvitte a saját elképzelését. Ám nem önhatalmúlag cselekedett, ahogyan ezzel mindmáig vádolják, hanem a Központi Végrehajtó Bizottság és a bolsevik Központi Bizottság többségének egy *korábbi* állásfoglalása szerint járt el; hiszen a január 21-i (február 3-i) szavazás előtt több fórumon is az ő „se béke, se háború" elképzelését fogadták el. Akkoriban a központi hatalmak városaiban, főleg Németországban, jelentős sztrájkhullám söpört végig. A belpolitikai bonyodalmak nehezítették a bécsi, berlini politikai vezetés helyzetét a béketárgyalásokon. A lapok és a rádiófelhívások révén Trockij és a többi bolsevik delegátus még így is roppant hatékony propagandát fejtett ki a Szovjet-Oroszországgal papíron változatlanul hadban álló országok munkássága körében.

A forradalmi helyzet tetőzése után eltelt két hétben azonban a körülmények gyökeresen megváltoztak. Amikor Trockij és a nézeteit száz százalékig osztó többi küldött felállt a breszt-litovszki tárgyalóasztaltól, nem számolt azzal, hogy a német hadsereg kétségtelen demoralizáltsága ellenére a keleti fronton teljesen felszámolhatja a még sokkal inkább szétzilált orosz hadsereget, és hogy ez

Hoffmann hadseregtábornoknak eltökélt szándéka is. A külügyi népbiztos optimizmusa azonban nem ismert határt. Február 17-én Pétervárott a bolsevik Központi Bizottság a megváltozott helyzetben ismét a hadihelyzet megvitatását tűzte a napirendre. Trockij, Urickij, Joffe, Kresztyinszkij, Lomov és Buharin (vagyis Trockij hívei és a baloldali kommunisták afféle koalíciója) 6:5 arányban leszavazták Lenin, Sztálin, Szverdlov, Szokolnyikov és Szmilga javaslatát a Németországgal felújítandó béketárgyalásokról. Még a forradalmi háború legelszántabb híveit is hideg zuhanyként érte azonban a hír, hogy február 18-tól a rendkívül kis létszámú, ráadásul főleg önkéntesekből álló német alakulatok megindultak Pétervár irányába. Egészen Narváig és Pszkovig nem ütköztek komolyabb ellenállásba. Ezen a napon, február 18-án, két alkalommal is ülésezett a bolsevik párt Központi Bizottsága. Most már minden perc drága volt, és emberéletek ezreit követelhette. Ezért a két leginkább eltérő irányzat kapott csak szót, Trockij és Buharin, illetve Lenin és Zinovjev személyében. A hevenyészett jegyzőkönyv arról tanúskodik, hogy a vészhelyzetben a korábban magabiztos Buharinon inkább tanácstalanság lett úrrá. „Nem a béketárgyalásokról, hanem a béke aláírásáról van szó. A helyzet a másik fél számára ugyancsak bizonytalan. Nem ismeretes, megkötötték-e a szövetséget az angolokkal vagy sem; továbbra is fennáll a lehetőség ezen kívül, hogy a németek egyszerűen zsarolnak. Mindennek a legrövidebb időn belül ki

kell derülnie. Ha pedig bebizonyosodik, hogy az imperialisták szövetségre léptek, és megindították a támadást, akkor mindenki meg fogja érteni, hogy nincs más választásunk [mint aláírni a békét – K. M.]. Később tárgyalhatunk majd, most azonban mindenképpen meg kell erősíteni a védelmet. Mondjuk ezt meg a katonáknak is."

A nem egészen logikus érvelés a Buharinhoz hasonlóan megzavarodott küldötteket mégis annyira meggyőzte, hogy 7:6 arányban nemhogy a békekötés, de még a béketárgyalások felújítását is elvetették. A halálosan fáradt politikusok azzal váltak el, hogy másnap délután kettőkor folytatják a megbeszélést. Annyi ellentmondásos és rémületet keltő hír érkezett azonban a német előrenyomulásról, hogy még aznap este újra együtt voltak a Szmolnijban. Lenin most már rendkívül keményen fogalmazott, hiszen az utóbbi órák eseményei meggyőzték arról, hogy idáig is ő értékelte reálisan a helyzetet: tudta, hogy órák, legfeljebb napok alatt eldőlhet Szovjet-Oroszország léte. Kemény felszólalásában azonban mégis különbséget tett Trockij *kivárás-taktikája* és az annál lényegesen veszélyesebbnek ítélt *forradalmi háború* Buharin képviselte programja között. Erre ösztönözte, hogy Trockij és hívei nélkül nyilvánvalóan nem fordíthatta a maga javára a küszöbön álló újabb szavazást. „Aláírhattunk volna egy olyan békét, amely nem veszélyezteti a forradalmat. Semmink sincs: még annyi sem, hogy visszavonulásnál felrobbantsuk a hátrahagyott létesítményeket. Mindent megtet-

tünk, amit lehetett, segítettük kirobbantani a forradalmat Finnországban; többre azonban nem vagyunk képesek. Az idő a diplomáciai jegyzékváltásokra sem alkalmas, ezért a kivárás taktikájával ugyancsak fel kell hagyni. A forradalmi háború híveivel már nem lehet vitatkozni, a kivárás híveivel azonban lehet és kell is vitába szállnunk. Fel kell ajánlani a németeknek a békét."

A Lenin után felszólalók sorában Buharin ezúttal világosan, de a kompromisszumra való hajlandóság nélkül beszélt: „... most éppúgy lebecsülik a forradalom erőit, mint a felkelés [vagyis az októberi forradalom – K. M.] előtt. A felkelésben győztünk, pedig zűrzavar uralkodott nálunk, ellenfeleink viszont szervezettek voltak. Eddig minden területen győztünk. A német imperialisták most nem törődnek igazán a békével, csak va banque-ra játszanak. Nincs lehetőség az összecsapás elodázására. Az egyesült imperializmus megindult a forradalom ellen. Ha elfoglalják Pétervárt, a munkások úgy viselkednek majd, mint Rigában [vagyis általános sztrájkkal tiltakoznak a német bevonulás ellen – K. M.]. Még nem merítettük ki a társadalmi lehetőségeinket. A muzsikokat is a németek ellen uszíthatjuk. Csak régi taktikánk, a világforradalom taktikája segíthet. A németek most azt akarják elérni, hogy adjuk fel összes társadalmi-forradalmi állásunkat."

Ezek a realitásoktól igencsak távol álló, íróasztal mellett született elképzelések Trockijt is szembefordították Buharinnal. Lenin, Szmilga, Sztálin,

Szverdlov, Szokolnyikov és Zinovjev mellett ezúttal a külügyi népbiztos is arra szavazott, hogy a német kormányhoz fordulva fel kell ajánlani az azonnali békekötést. Trockij szavazata döntőnek bizonyult, Berlinbe elment a távirat. A helyzetet az ezt megelőző órákban azonban tovább bonyolította az antantországok egy váratlan újabb ajánlata: ha a bolsevik vezetés hajlandó folytatni a háborút, akkor ők gazdasági és katonai segítséget nyújtanak a vörös Pétervárnak. Ezzel párhuzamosan megérkeztek a német diktátumok, amelyek a nyugati orosz határokat nagyrészt IV. Iván cár középkori birodalmának térképe szerint kívánták újrarajzolni. Szovjet-Oroszországnak le kellett mondania az ipari termeléshez nélkülözhetetlen ásványi kincsek és olajtartalékok nagy részéről, az ukrajnai gabonáról, a fekete-tengeri hadiflottáról, a nehéztüzérség és a hadi készletek közel feléről.

A békét azonban még ilyen döbbenetes áron is meg kellett kötni. Ezt megelőzően a bolsevik vezetés tisztázni akarta az antantországok valódi szándékait, s azt, hogy szovjet részről érdemes-e fontolóra venni a felajánlott segítséget. A február 22-i központi bizottsági ülésen ebben a kérdésben három álláspont alakult ki. Trockijé és Leniné közel állt egymáshoz, Buhariné viszont teljesen ellentétes volt velük. Ő nem akart belemenni az antantországok ajánlatába, s a vita során egy alkalommal le is mondott központi bizottsági tagságáról.

Közben a munkások országszerte fegyvert kértek a német támadás hírére, és a szocialista haza védelmének jelszavával lelkes toborozásokat tartottak. Narva és Pszkov térségébe újabb, nagyobb létszámú, főleg matrózokból és vörösgárdistákból álló alakulatok érkeztek. A katonai helyzet azonban még így is reménytelennek látszott a térségben. És ezekben az órákban a Népbiztosok Tanácsának elnöke minden idejét kénytelen volt azzal tölteni, hogy meggyőzze a párt vezetőit és általában a baloldali kommunistákat a forradalmi háború pillanatnyi kilátástalanságáról.

Ekkor Lenin a nyilvánossághoz fordult. Többek között régi mozgalmi nevén, Karpovként írta alá azokat a cikkeket, amelyekben történelmi példákra, egyebek mellett a napóleoni háborúk idején megkötött tilsiti békére hivatkozva, a „kisebb rossz" elfogadását javasolta. Miután pedig kézhez kapta Buharin lemondó levelét, válaszlépésként ő is kilátásba helyezte lemondását. Az volt a véleménye, hogy „a forradalmi frázisok politikája véget ért". Közölte, hogy ha ezt akarják folytatni, ő mind a kormányból, mind a Központi Bizottságból kilép. „A forradalmi haborúhoz hadseregre van szükség, márpedig ilyen nincs. Tehát el kell fogadni a német feltételeket." A hosszú vita után szavazásra került sor, melynek előjelei Lenin számára változatlanul rendkívül kedvezőtlenek voltak, minthogy nem állt mögötte a Központi Bizottság többsége. Csak heten – rajta kívül Sztálin, Zinovjev, Szverdlov, Szokolnyikov, Szmilga és Sztaszova

– egyeztek bele a „szégyenteljes béke" azonnali megkötésébe. De a gyorsan változó helyzetben még ez is elegendőnek bizonyult. Négy központi bizottsági tag, Buharin, Urickij, Bubnov és Lomov ellenezte ezt, négyen pedig tartózkodtak: Kresztyinszkij, Dzerzsinszkij, Joffe és Trockij. Az utóbbi meg is indokolta álláspontját: „Pártszakadás közepette nem folytathatunk forradalmi háborút". Amennyire a rövid jegyzőkönyvi feljegyzésből megállapítható, Buharin ezen az ülésen defenzívába került. Legfőbb érve az maradt, hogy a polgárháború egyáltalán nem csak egy országban lehetséges. Közös elképzeléseik védelmében nála jóval erőteljesebben lépett fel ifjúkori barátja, Grigorij Lomov. „Sok mindent meg lehet nálunk csinálni – mondta –; tény, hogy a német csapatokban megkezdődött az erjedés. Ha Lenin lemondással fenyegetőzik, attól nem kell megijedni. Akkor nélküle kell gyakorolni a hatalmat. Induljunk a frontra, és tegyünk meg mindent, amit csak lehet."

Miután az ülés véget ért, Buharin a „forradalmi háború" híveivel együtt petíciót nyújtott be. Ebben lemondtak valamennyi – nem kevés! – tisztségükről az államapparátusban, a pártban és a szovjet szervezetekben, fenntartván maguknak a jogot, hogy a pártban és azon kívül is nyílt agitációt folytassanak elképzeléseik mellett. Megítélésük szerint az adott nekik erre jogot, hogy a kérdésben a kisebbség döntött.

A lépés, amely a legszélsőségesebb volt Buharin addigi pályáján, súrolta a bolsevik párttal való

szakítást. Néhány baloldali kommunista igen gyorsan meg is bánta, hogy elment idáig. Még aznap este újabb folyamodványban fordultak a Központi Bizottsághoz, amelyben megígérték, hogy az agitációt a párton belüli fórumokra korlátozzák. 23-án és 24-én valóban nagy csatározások folytak a kettőre redukálódott irányzat között, akárcsak az 1917 novemberi kormányválság napjaiban. Míg a Népbiztosok Tanácsában Lenin biztos többséggel rendelkezett Buharin híveivel szemben, addig a Központi Végrehajtó Bizottságban, amely több párt képviselőiből állt, a baloldali kommunisták a forradalmi háború híveivel többségbe kerültek volna, ha szövetségre lépnek az eszerekkel, a mensevikekkel és az anarchistákkal. Ezt kivédendő, a Központi Végrehajtó Bizottság bolsevik frakciója ülést tartott, amelyre Buharin valamilyen kideríthetetlen oknál fogva nem ment el.

A bolsevik frakció Lenin és Zinovjev nyomására végül határozatot hozott, hogy a Központi Végrehajtó Bizottság ülésén – korábbi álláspontjától függetlenül – minden kommunista köteles a békekötés mellett szavazni. 116 ilyen értelmű szavazat született 85 ellenében és 26 tartózkodás mellett. A tartózkodók többsége olyan baloldali eszer politikus volt, aki osztotta ugyan Lenin felfogását, ám pártja nem engedte, hogy megszavazza azt.

A szavazás eredményét a rádiótávírók percek alatt világgá röppentették, és ennek hatására a német csapatok fokozatosan abbahagyták az előrenyomulást. A békeszerződés aláírására azonban

csak március közepén került sor; ratifikálásáról pedig a bolsevik párt rendkívüli, VII. kongresszusának és a szovjetek IV. kongresszusának kellett döntenie.

A baloldali kommunisták országszerte zajos nemtetszéssel fogadták a breszti béketárgyalások felvételét. Elsőként, már február 24-én, a moszkvai területi bizottság bizalmatlansági indítványt terjesztett be a Központi Bizottság ellen, s ebben tényként számoltak a pártszakadással. A további küzdelem fő súlyát ezért Lenin Moszkvára helyezte. Zinovjevet és Szverdlovot küldte oda, akik március 4-én, a városi pártbizottság ülésén, 10:7 arányban ugyan, de mégiscsak megszerezték a moszkvaiak támogatását a békekötéshez. Az időközben összeülő moszkvai városi pártkonferencia szintén bizalmat szavazott a Központi Bizottságnak.

A március 6-tól 8-ig lezajlott VII. (rendkívüli) pártkongresszuson, a bolsevik hatalomátvétel utáni legelső tánácskozáson mindössze 47 küldött képviselte szavazati joggal a párttagságot, 59 delegátus pedig tanácskozási joggal jelent meg. A Központi Bizottság tagjai is csak így vehettek részt a pártkongresszuson. A két fő napirendi pont a háború és a béke, valamint a párt programjának és nevének felülvizsgálata volt. Mind a két kérdésben Lenin tartotta a fő referátumot. Ami ennél lényegesen szokatlanabb volt a bolsevik párt történetében, mindkét napirendi ponthoz ugyanazt a korreferenst jelölték ki, Buharin személyében.

A fiatal moszkvai bolsevik ezzel Lenin mellett a párt egyik ideológusa lett. Két évvel korábban, Svájcban, az emigráns bolsevik szervezetek berni konferenciáján még mint magányos farkas lázadt, s maradt alul Leninnel szemben. 1918-ban már a párttagság számban jelentős és befolyásban meghatározó részét tudta maga mellett. Buharin megnövekedett szerepével Lenin is tisztában volt, és éppen ezért igyekezett úgy fogalmazni, hogy opponensének véleményét bizonyos fokig eleve *beemelje* a párt *közös* álláspontjába. Az első napirendi pontról tartott előadását például így fejezte be: „A béke csak lélegzetvételnyi szünet a háborúban... Még egyszer kijelentem, hogy kész vagyok aláírni *egy hússzor, százszor megalázóbb békét is,* és kötelességemnek tartom, hogy ezt meg is tegyem. Használják fel a fegyverszünetet, és a messzi hátországban hozzanak létre új hadseregeket."

Buharin így reagált erre: „A lélegzetvételnyi szünet semmilyen előnyt nem hoz számunkra. Néhány nap alatt képtelenség vasúti vonalakat építeni, megtanítani a lakosságot célba lőni, helyrehozni a közlekedést, beindítani a gazdasági életet, vagyis megoldani mindazokat az alapvető feladatokat, amelyekről Lenin elvtárs szólt."

A szavazás azonban változatlanul nem kedvezett Buharinnak. A breszti béke megkötése, főleg pedig annak ratifikálása, a VII. pártkongresszuson elszenvedett vereség arra késztette őt, hogy valamelyest visszavonulót fújjon. Az általa szerkesztett *Kommunyiszt* című pétervári napilap, majd a

Moszkvában megjelenő ugyanilyen című időszaki kiadvány, amelyből 1918 nyaráig mindössze négy szám látott napvilágot, a baloldali kommunisták egyedüli komoly mentsvára lett, miután az uráli pártbizottságok kivételével sorra veszítették el hadfőállásaikat. Nincs kizárva, hogy néhány szélsőségesen gondolkodó baloldali kommunista vezető magánbeszélgetésekben még ekkor is önálló párt alapításáról ábrándozott. Buharin azonban nem tartozott közéjük. „Más a baloldali kommunista teória, és más a pártfegyelem" – mondogatta. Minden bizonnyal erre a kettősségre utalt Lenin is Adolf Joffénak írt levelében: „Buharin lojális, de a baloldali ostobaságaival pokolian elgaloppírozta magát..."

Buharin közben 1918 nyarán régi ismerőseivel, Jurij Larinnal és Szokolnyikovval Németországba készült. Egy gazdasági delegáció tagjai voltak, de valójában azt a feladatot kapták, hogy gyorsítsák meg az ottani forradalmi folyamat kibontakozását. Ekkor azonban váratlan dolog történt. 1918. július 5-én, amikor Moszkvában a szovjetek V. kongresszusa tanácskozott, a Népbiztosok Tanácsából már márciusban végleg kivonult, de a helyi hatalmi testületekben, a belügyi és a katonai apparátus vezetésében nagyon is befolyásos baloldali eszerek szakítottak Lenin pártjával, és lázadást robbantottak ki. Céljuk az volt, hogy győzelem esetén forradalmi háborút indítsanak az Ukrajnát és Belorussziát, valamint a balti tartományokat megszállva tartó központi hatalmak ellen. Buharin nem vett

részt a lázadás fegyveres elfojtásában. Nem azért, mintha rokonszenvezett volna a felkelőkkel, akik közül többeket – így a Cseka helyettes vezetőjét, a hamarosan kivégzett Alekszandrovicsot – még az emigrációból jól ismert. De a baloldali kommunisták vezetőjére Lenin igen fontos feladatot bízott: neki kellett „szelektálni" a baloldali eszer szovjet-képviselők között. A Buharin által összeállított lista alapján jó részüket röviddel a lázadás kitörése után a lett lövészek letartóztatták a Nagy Színház épületében. Az elkövetkezendő napokban aztán számos baloldali eszer küldött elveszítette mandátumát, s ezzel Szovjet-Oroszország további történetében megszűnt a többpártrendszernek még az alternatívája is. Buharin pedig azonnal visszatért az „akolba": átvette a *Pravda* szerkesztését, s néhány társával közel egy időben úgy nyilatkozott a sajtóban, hogy minden vonatkozásban megszűnt „ellenzéki" lenni.

Németországból visszatérve Buharin sokat betegeskedett. Az ország akkori körülményei között azoban még egy vezető politikus is nehezen jutott a szükséges gyógyszerekhez. Szívtáji panaszait valamelyest enyhítette, ha néhanapján egy-két kockacukrot is tartalmazott a fejadagja, amely nem volt sokkal bőségesebb, mint a munkapad mellett álló munkásoké. Végül Karl Radek egyik patikus ismerőse mentette meg, aki feketén kiárusította gyógyszerkészletét Moszkva szuharjevi piacán.

1918 tavaszától egyre több külföldi kommunista, így Kun Béla is Buharin új barátai közé tartozott.

Közel egyidős, hasonló érdeklődésű marxista értelmiségiek voltak, mindketten jól beszélték a német nyelvet, s ugyanabban a körben forgolódtak: a leggyakrabban Karl Radekkel, Jurij Pjatakovval és Jakov Szverdlovval találkoztak. Érdekes módon még arra is szakítottak időt, hogy német nyelven közösen olvassák „A tőké"-t.

Kun Béla és Buharin barátságát Magyarországon éveken át legfeljebb abban a vonatkozásban emlegették, hogy 1918-ban Kun Béla nem a leninizmust, hanem a buharinizmus „mételyét" hozta be hazánkba. A kapcsolat valóságtartalmáról idézzük inkább a magyar internacionalista nyomdász, a tollforgatásban nem nagyon jártas Gisztl Pál keresetlen szavait, aki mindmáig publikálatlan emlékezésében egészen szokatlan fényben mutatja azt be: „A népbiztosok és a párt vezetői közül Buharin és Pjatakov volt különösen jó baráti viszonyban Kun elvtárssal. Buharin, a Pravda akkori főszerkesztője és más nagy tisztségek viselője, szinte minden este vendég volt Kun elvtársnál. Ez a szoros összeköttetés tette lehetővé, hogy a Forradalmi Írások füzetei és a Kommunista Könyvtár kötetei ütemesen megjelenhettek. De Buharin sok más ügy elintézése tekintetében is segítségére volt Kun Béla elvtársnak. Sokszor láttam őt este nála. Ez volt jóformán naponta az utolsó állomáshelye, ahol Buharin kipihente magát, és innen ment be a Pravda szerkesztőségébe."

A gyümölcsöző együttműködés 1918 áprilisától hivatalos formákat öltött. A Központi Bizottság

titkársága és személy szerint Lenin azzal bízta meg Jakov Szverdlovot és Nyikolaj Buharint, hogy segítsék az internacionalista, s ezen belül a magyar hadifogoly-mozgalmat, teremtsék meg az oroszországi és a nemzetközi propaganda lehetőségét. A moszkvai pártbizottságban ugyanez a feladat Varvara Jakovlevának jutott, és hasonló feladatot kapott Jurij Pjatakov, a Kommunisták Ukrajnai Pártjának egyik vezetője. De adjuk át a szót ismét Gisztl Pálnak: „Pjatakovval, Ukrajna akkori népbiztosával volt még Kun elvtárs szorosabb barátságban, különösen Ukrajnának a német és az osztrák–magyar hadseregek által történt megszállása idején. Ekkor ugyanis Pjatakov ajánlatára a magyar csoportra bízták az ukrajnai földalatti mozgalom támogatását szolgáló magyar és német röpiratok megírását, kinyomtatását és terjesztését. Többek között akkor jelentek meg a Kun Béla által írt Megszólal az akasztófaerdő és ennek német fordítása, az Es spricht das Galgenwald című, illusztrációkkal ellátott röpiratok. Ezenkívül még számos más röpiratot adtunk ki, sokezer példányban."

A magyar, német, cseh, szerbhorvát és más nyelveken kiadott röpiratok és brosúrák közül szembetűnően sok a Buharin-írás. Ez érthető, hiszen Buharin volt az egyik megszövegezője az 1919 márciusában Pétervárott megalakult kommunista világpárt, a III. Internacionálé fontos alapító dokumentumainak. A Moszkvában ugyanabban a hónapban ülésező VIII. pártkongresszus előtt Le-

ninnel együtt ugyancsak Buharin dolgozta ki a bolsevik párt új programtervezetét, amelyet a kongresszus módosításokkal bár, de lelkesen elfogadott.

Mindezek fényében érthető, hogy 1919 nyarán Kun Béla miért éppen Nyikolaj Buharint szerette volna látni a Tanácsok Országos Kongresszusán Budapesten, Szovjet-Oroszország képviselőjeként. Ez a terv végül nem valósulhatott meg. „A párt Központi Bizottságában külön napirendi pontként megtárgyaltuk az Ön által megnevezett elvtárs elküldését. Megállapítottuk, hogy az illető elvtársat lehetetlen nélkülöznünk" – közölte rádiótávírón Lenin 1919. június 18-án Kun Bélával.

Háromnegyed év múlva, már ausztriai internálásából Kun Béla ismét azzal fordult Leninhez, hogy Buharint és Karl Radeket küldje Nyugat-Európába, a fiatal kommunista pártok munkáját segíteni. Személyesen csupán 1920 augusztusában találkoztak újra Pétervárott, ahová Buharin a bolsevik vezetés képviseletében, s egyben mint személyes jóbarátja, az internálásból kiszabadított Kun Béla elé utazott.

★

1919 tavaszára Buharin „hivatalosan" is Szovjet-Oroszország egyik legfőbb vezetője lett. A nyolctagú felső pártvezetésbe márciusban, a VIII. pártkongresszus idején került be, amikor Lenint, Trockijt, Kamenyevet, Kresztyinszkijt és Sztálint bevá-

lasztották a Politikai Bizottságba, Buharin, Zinovjev és Kalinyin pedig e testület póttagjai lettek. A *Pravda* főszerkesztője azonban változatlanul ugyanazokban a kopott ruhákban járt, amelyeket az emigráció éveiben nyűtt, s Lev Trockij találó kifejezését idézve, „megőrizte öregdiák-szokásait".

A *Pravdá*ban akkoriban még külön szoba sem jutott a főszerkesztőnek. Leginkább Lenin testvérhúga, Marija Iljinicsna Uljanova szerkesztőségi titkári irodájában húzta meg magát, ha bent járt. De napközben nem szeretett sokat üldögélni a redakcióban. Egykori munkatársa, Valentyin Asztrov szerint a napi értekezletek az 1920-as évek elején még elképzelhetetlenek is voltak a lapnál. Inkább estefelé nézett be, amikor megérkeztek a legfrissebb hírek a frontokról és külföldről.

A krónikus emberhiány miatt a polgárháború alatt még a tipikusan civil bolsevikok is kénytelenek voltak rövidebb-hosszabb ideig a frontokon dolgozni. Grigorij Zinovjev Pétervár védelmének egyik irányítója lett, az 1919 tavaszán Szovjet-Ukrajna és Szovjet-Oroszország élelmiszer-ellátásáért felelős Lev Kamenyev még Mahno kegyetlenül garázdálkodó anarchista partizánbandáinak felségterületére is bemerészkedett. Buharin svájci emigránstársai közül a polgárháborúban katonai egyenruhát öltött Jurij Pjatakov, sőt Jevgenyija Bos és Jelena Rozmirovics is.

Nyikolaj Buharinról nem maradt fenn olyan fénykép, amely a fronton, katonák között, egyen-

ruhában örökítette volna meg. Mégis jelen volt a lövészárkokban: rendszerint ő írta ugyanis azokat a brosúrákat, propagandafelhívásokat, röplapokat, amelyek az ellenállás fokozására, a fehérek és intervenciósok kiűzésére buzdították a vöröskatonákat – egybehangzó kortárs jelzések szerint nagy hatásfokkal. Az egyszerű vonalvezetésű, érthető szavakkal megírt, didaktikus írások arra a nyilvánvalóan milliókat gyötrő kérdésre igyekeztek választ adni, hogy miért kell a vöröskatonáknak családjuktól távol, nehéz körülmények között folytatni a küzdelmet, amikor már Európa úgyszólván minden táján elhallgattak a fegyverek. De szóltak arról is, milyen lesz az a szebb jövő, amelynek beköszöntét Buharin akkoriban éppúgy *néhány éven belül* ígérte, mint hasonló tárgyú megnyilatkozásaikban Lenin, Trockij vagy Zinovjev. Buharinnak ezek az írásai ekkor magyarul is megjelentek a magyar kommunista hadifoglyok kiadványaiban, majd a Tanácsköztársaság alatt. Híven az egykori fordításhoz: *Osztályharc és Forradalom Oroszországban, Le a Nemzetközi Rablókkal!, Az Imperializmus Diktatúrájától a Proletárdiktatúráig, A Kommunisták (Bolsevikok) Programja.*

Noha Buharin nem járt a frontokon, egy ízben mégis súlyosan megsebesült. 1919 szeptemberében történt ez, a polgárháború egyik legnehezebb periódusában, amikor Gyenyikin fehér tábornok lovassága, úgy tűnt, megállíthatatlanul közeledik Szovjet-Oroszország fővárosához; előőrsei már 150 kilométerre megközelítették Moszkvát. Lenin

és más politikusok komolyan latolgatták, hogy illegalitásba vonulnak. A párt egyik titkára, Jelena Sztaszova, már kereste a konspiratív lakásokat, és e célból felújította a kapcsolatot azokkal a liberális orvosokkal, professzorokkal, kereskedőkkel, akik a cárizmus idején szállással segítették a bolsevik párt küzdelmét. A moszkvai Cseka ellenőrzése alatt álló kis nyomdában hamis cári bankókat készítettek a majdani új hatalom pénzügyeinek aláásására. A belbiztonsági szervek ezekben a napokban azonban nem csak a legrosszabbra gondoltak. Felix Dzerzsinszkijjel az élen felgombolyítottak egy igen nagy létszámú, szerteágazó, szovjetellenes összeesküvést. Részvevői Moszkvában maradt régi cári tisztek voltak, s már a fővárosi hadkerület parancsnokságába is beépültek.

Szeptember 25-én a városi pártbizottság székhelyén, a Leontyev köz egyemeletes klasszicista épületében 100–120 agitátor gyűlt össze Moszkva szinte valamennyi kerületéből. A terembe elsők között két bőrkabátos férfi lépett be, az alacsonyabb Buharin és a magas termetű Jevgenyij Preobrazsenszkij. Egymás mellett foglaltak helyet, mert sok megbeszélnivalójuk volt. Preobrazsenszkij táskájában már ott lapult közös művük, *A bolsevizmus ABC-je* kézirata, amely Lenin *Állam és forradalom* című könyve mellett a korszak legnépszerűbb és legnagyobb példányszámban elfogyott kiadványa lett hamarosan.

Az összejövetelen egymás után elhangzottak az előadások. Buharin, akit a kialakult nehéz helyzet

miatt a párt Központi Bizottsága nemrég delegált a Cseka Kollégiumába, hogy ellenőrizze, miért szaporodtak el annyira a kivégzések, éppen a leleplezett összeesküvésről beszélt. Röviddel utána a pártoktatás került terítékre. Ekkor váratlanul egy nagy alakú tárgy repült be a teremnek a kert felőli nyitott ablakán. Zagorszkij, a moszkvai pártbizottság első titkára azonnal kapcsolt: felugrott a helyéről, és a jelenlévőket nyugtatva az ablakhoz rohant, de elkésett. Az épületet a következő pillanatban hatalmas robbanás rázkódtatta meg. A merénylők bombája Zagorszkijjal együtt 12 embert ölt meg. 55 sebesült névsorát a másnapi lapok ábécérendben közölték. Szafarov, Sztyeklov, Jaroszlavszkij, Olminszkij is a sérültek között volt; Buharin nevét, aki súlyos kézsérülést szenvedett, elsőnek írták le.

A robbanás után nem sokkal Mancevnek, a moszkvai Cseka elnökének vezetésével fegyveres különítmény zárta körül az épületet. Ő is, mások is arra gyanakodtak, hogy a nemrég letartóztatott fehérgárdista összeesküvők szövetségesei hajtották végre a véres terrorakciót. Hamarosan azonban kiderült, hogy a merénylet mögött az úgynevezett illegális anarchisták és a jobboldali, sőt a baloldali eszerek kisebb csoportjai álltak. Az előbbiek szállították a robbanószerkezetet, egyenesen Guljajpoljéből, Mahno főhadiszállásáról, s feltehetőleg az utóbbiak közül tudta meg valaki, hogy a Leontyev közben egyszerre megölhetik a bolsevik vezérkar

nagy részét; hiszen *eredetileg Lenint is a tanácskozásra várták.*

A történet a korabeli közvéleményben nagy vihart kavart. Terítékre került később is, a Buharin-per alatt, amikor a fővádlott az esetet a maga helytállásának, bátorságának példájaként hozta fel. A vérbíróság elé megidézett Mancev azonban azt vallotta, nem emlékszik, hogy Buharin egyáltalán jelen lett volna a robbanásnál...

A merénylet után a romok alól került elő *A kommunizmus ABC-jé*nek első változata. A végleges kéziratot Buharin és Preobrazsenszkij 1919 októberében fejezte be. A mű eredeti szándékuk szerint alapfokú marxista tankönyvnek készült. Az 1920-as években azonban, egészen addig, míg ki nem vonták a könyvtárakból, ennél sokkal nagyobb volt a jelentősége. A polgárháború pátoszát közvetítette érthetően, áttekinthetően a marxizmus alapfogalmait sem ismerő lakosságnak. Az oroszul és idegen nyelven legalább negyven alkalommal publikált műben Buharin és Preobrazsenszkij emellett olyan fogalmakat igyekezett az addigi „ortodoxális" marxista meghatározásoktól eltérően, újszerűen leírni, mint az imperializmus vagy az államkapitalizmus. Az alapfokú marxista tankönyv lapjairól csak úgy süt a forradalmi optimizmus, a feltétlen hit az igazságos, egalitarista társadalom közeli felépítésében. Ebben a szerzők sem Lenintől, sem Trockijtól nem tértek el.

A kommunizmus ABC-je és más művei lapjain Buharin következetesen a piaci viszonyok elhalásá-

ról szólt, valamint arról, hogy a munkásállamnak kezdeményező szerepe lesz a gazdasági élet megreformálásában. „Amennyiben a proletariátus államhatalma a gazdasági forradalom emeltyűje, akkor a politikának és a gazdaságnak össze kell olvadnia" – olvashatjuk egyik jellegzetes okfejtésében. „Ilyen összeolvadást tapasztalhatunk a finánctőke diktatúrájában... az államkapitalizmus formájában. A proletariátus diktatúrája azonban felforgatja a régi világ viszonyait. Más szóval, a munkásosztály politikai diktatúrája egyben elkerülhetetlenül a gazdaság diktatúrája kell hogy legyen."

Ez a gondolat végigvonul az *Átmeneti korszak gazdasága* című Buharin-művön is, amely 1920 májusában látott napvilágot. A szerző eredetileg Jurij Pjatakovval együtt fogott a munkába, de a könyv végül – egy fejezetet leszámítva – egyedül Buharin műve lett. Az 1920-as évek végétől igen széles körben elterjedt – Vlagyimir Szorin, az egykori baloldali kommunista és későbbi purifikátor írt arról, hogy Buharin eredetileg Leninnek ajánlotta könyvét, ő azonban a már kinyomtatott példányokból *kitépette* azt az oldalt, amelyen az ajánlás olvasható. Ilyen megcsonkított könyvekkel nem találkoztam, holott a három legnagyobb moszkvai könyvtárban átnéztem a könyv példányait, amelyek alig néhány hete kerültek ki a zárt részlegből. Huszonnyolc kötet sértetlennek látszott. Már arra gondoltam, hogy ez a történet is a sztálini apparátus egyik később terjesztett Buharin-ellenes legendája, és valójában a szerző nem is írt ajánlást

a műhöz. A díszes kötésben kiadott huszonkilencedik példányban azonban a címlap után egy külön lapon váratlanul felbukkant, csupa nagybetűvel: „VLAGYIMIR ILJICSNEK, A GONDOLAT ÉS A CSELEKVÉS NAGY FORRADALMÁRÁNAK, FORRÓN SZERETETT TANÍTÓMNAK, ELVTÁRSAMNAK, AZ EMBERNEK 50. SZÜLETÉSNAPJÁN AJÁNLJA A SZERZŐ".

Vajon mi válthatta ki Lenin ellenkezését, miért kényszerítette Buharint, hogy újraszedesse az első lapokat? Hiszen később gondosan végigolvasta a művet, s jóllehet a helyenként homályos stílus ellenérzéseket váltott ki belőle, végül meleg sorokat fogalmazott a könyvet megjelentető Szocialista (később Kommunista) Akadémia számára. Ezt a könyvet Lenin lényegében nem tartotta a „baloldali elhajlás" termékének, annak ellenére sem, hogy igen sok gondolatmenetet megőrzött még a szerző baloldali kommunista koszakából. Az átmeneti korszak gazdaságát nem ő, hanem Buharin egykori mentora, Mihail Olminszkij, a moszkvai pártszervezet nagy öregje bírálta „baloldali revizionizmusa" miatt. Bizonyos fokig jogosan úgy látta, hogy a könyv túlértékeli a hatalom gazdaságszervező szerepét.

Ez a vita már az új gazdaságpolitika bevezetése után kezdődött. Buharin azonban még a hadikommunista ideológia terminológiáját használva, Pjatakov közreműködésével válaszolt Olminszkijnak. Szellemes fordulatokban, klasszikus műveltsé-

gükre utaló gondolatokban bővelkedő írásában a szerzőpáros „hagyományos revizionistának" nevezte Olminszkijt.

1921 elejét írunk, s Buharin túl volt már a breszti béke miatt kirobbant vitát követő legnagyobb összecsapásán Leninnel. Az új gazdaságpolitikát meghirdető X. pártkongresszuson kulminált ugyanis az úgynevezett *szakszervezeti vita*. Az álláspontok főleg két nagyobb irányzat körül csoportosultak. A Lenin nevével fémjelzett „tizek platformját" többek között Zinovjev, Kamenyev, Sztálin és a lett szakszervezeti funkcionárius, Jan Rudzutak írta alá (az utóbbi dolgozta ki a szöveget, amelyet Lenin számos ponton módosított). A másik csoportot Lev Trockij és a mögötte felsorakozott Dzerzsinszkij, Preobrazsenszkij, Andrejev, Kresztyinszkij és Szerebrjakov neve fémjelezte. A vita a szakszervezeteknek a társadalomban betöltött szerepéről, de lényegében akörül folyt, hogy folytatni kell-e a „csavarok meghúzásának" a polgárháborúban kialakított politikáját, amint azt Lev Trockijék javasolták, vagy elérkezett-e az idő, hogy a vezetés fokozatosan enyhítse ezt a szorítást.

A vita felszínre hozott egy sor akut problémát, amely már régóta felgyülemlett a pártéletben, csak korábban a polgárháborús viszonyok háttérbe szorították őket. Újabb csoportok, frakciók bontottak zászlót: a *demokratikus centralizmus* hívei – így Oszinszkij, Szapronov, Vlagyimir Szmirnov – a bürokratikus torzulások ellen hadakoztak, a Kollontaj és Sljapnyikov képviselte *munkásellenzék*

többek között azt követelte, hogy javítsák a nagyipari proletariátus életkörülményeit, biztosítsanak számára nagyobb szerepet az ország vezetésében és a termelés irányításában.

Nyikolaj Buharin, akinek mindig is szenvedélye volt a programtervezetek írása, 1920 telén rendkívül hevesen bekapcsolódott e küzdelembe. Először békíteni próbált, össze akarta hangolni Trockij és Lenin álláspontját. Már ebben a stádiumban is inkább Leninnel került szembe. A nehéz politikai helyzetben a bolsevik párt vezetője először szerette volna elkerülni, hogy országos vita kerekedjék az ügyből. Buharin másként vélekedett: „Új, szent jelszót hirdetünk: a munkásdemokrácia jelszavát. Ez a jelszó azt jelenti, hogy szűk testületek, kis létszámú tanácskozások, valami belső korporáció helyett az összes kérdést széles körű gyűléseken kell megvitatni."

Az 1920 december és 1921 márciusa között nagy erővel folyó szakszervezeti vitában Buharin végül Trockij szövetségese lett, és vele együtt nyújtott be politikai platformot a X. kongresszus küldötteinek. Igaz, végig az volt a véleménye, hogy nem ő csatlakozott Trockijhoz, hanem Trockij csatlakozott hozzá. A vita hevében rendkívül keményen fogalmazó Lenin most már Buharinra zúdította az össztüzet. Kenyértörésre azonban mégsem került sor közöttük, míg Trockij és számos követője valamint Lenin között a politikai kapcsolat egészen 1922 elejéig érezhetően megromlott.

★

Lenin és Buharin életútja 1912 és 1923 között rendkívül szorosan összefonódott. Sorozatos vitáik ellenére – alig volt olyan pártkongresszus vagy konferencia, amelyen burkolt vagy nyílt formában össze ne csaptak volna – személyes barátságuk megmaradt. Az idősödő Uljanov házaspár fiaként szerette a melegszívű Buharint. Nyikolaj Kresztyinszkij, a szovjet-orosz kormány berlini nagykövete szerint ez így el is hangzott Lenin szájából: ezekkel a szavakkal vette rá a berlini hatóságokat, hogy adjanak beutazási engedélyt a gyógykezelésre utazó Buharinnak.

A Népbiztosok Tanácsának elnöke a romantikus forradalmáron kívül a reálpolitikust is becsülte Buharinban, aki 1921 tavaszától nemcsak hogy elfogadta a NEP célkitűzéseit, de hamarosan másoknál jobban meg is értette azok gazdasági vonatkozásait. Nem véletlen, hogy 1922-es nyári kényszerpihenője idején Lenin a hosszú erdei sétákon vele beszélte meg legféltettebb gondolatait a szovjet-orosz népgazdaság továbbfejlesztéséről, a társadalmi átalakulás meggyorsításáról, az ország demokratizálásáról.

S végül a záróakkord: 1922. december 24-én vetette papírra Lenin Buharinnal kapcsolatos utolsó sorait, amelyek mindmáig számos – nemegyszer egymást kizáró – értelmezésre adnak okot: „Buharin a párt legértékesebb és legnagyobb teoretikusa. Joggal tarthatjuk őt emellett az egész párt kedvencének. Nagyon is kétséges azonban, hogy elméleti nézetei a tisztán marxista nézetek közé

tartoznak-e. Van benne valami skolasztikus vonás (sohanem tanulta és azt hiszem, sohasem értette egészen a dialektikát)."

S hogyan viszonyult ekkor a *politikus* Buharin a Népbiztosok Tanácsának elnökéhez? 1922 és 1923 fordulóján, a Politikai Bizottság többi tagjához hasonlóan, nem volt hajlandó határozottan a nagybeteg Lenin mellé állni akkori legnagyobb, s a felső pártvezetésben *egyedüli* ellenfelével, Sztálinnal szemben. *Buharin bevonásával* vitte keresztül Sztálin azt a döntést, amely megtiltotta Lenin környezetének, hogy eljuttassák hozzá a napilapokat, sőt a párt folyó ügyeiről szóló iratokat. A beteg megkímélésének ürügyén hozott határozat így mintegy elvi alapot teremtett ahhoz, hogy elszigeteljék a bolsevik párt fejét. Nyikolaj Buharin, Lenin „kedvence", Andrej Andrejevvel, Felix Dzerzsinszkijjel, Mihail Kalinyinnal, Lev Kamenyevvel, Valerijan Kujbisevvel, Vjacseszlav Molotovval, Alekszej Rikovval, Joszif Sztálinnal, Mihail Tomszkijjal, sőt Lenin akkori első számú szövetségesével, Lev Trockijjal együtt 1923. január 27-én aláírt egy körlevelet, amelyben a kormányzósági pártbizottságoknak értésére adta, hogy *ne vegyék túlságosan komolyan a Népbiztosok Tanácsa elnökének a Pravdában közölt utolsó írásait.* A legfelső bolsevik vezetésből egyedül Grigorij Zinovjev nem volt hajlandó aláírni az egyértelműen Sztálin keze nyomát viselő szöveget; szétküldését azonban ő sem akadályozta meg.

De a képlet azért mégsem ennyire egyértelmű. Az 1923 áprilisában megtartott XII. pártkongresszuson Buharin éppen Lenin szellemében fejtette ki Sztálinnal ellentétes véleményét a nemzetiségi kérdésről: „Csak egészen rövidlátó emberek nem veszik észre, milyen hatalmas jelentőségű kérdés ez... Az orosz proletariátus vezető csoportja hogyan is nyerhetné meg a többnyire paraszti származású nemzetiségi rétegek bizalmát? /.../ Mindenekelőtt úgy, ha könyörtelen harcot folytat a nagyorosz sovinizmus maradványaival (vagy újabb vadhajtásaival)."

Buharin Zinovjevvel és Kamenyevvel egyetemben, a többiekkel viszont egyre feltűnőbb ellentétben, mindvégig látogatta Lenint a súlyos betegség hónapjaiban. Még 1923 tavasza után is, amikor a beszédkészségét áprilisban végleg elveszített, s szinte csak jelekkel kommunikáló, de még mindig sokat olvasó, s olykor változatlanul tisztán gondolkodó Lenin már a Politikai Bizottság egyetlen tagjával sem volt hajlandó szóba állni. Így büntette őket, némán, de nagyon is tudatosan, a Sztálinnal kötött egyezségért, amelyet Trockijnak küldött üzenetében 1923 márciusában „rothadt kompromisszumnak" nevezett. Más politikusokkal, például Preobrazsenszkijjel, Pjatnyickijjal, Voronszkijjal, Kun Bélával szemben, akiket olykor egy-egy percre fogadott, Buharin csak messziről nézhette a gorki üdülő parkjában többnyire tolószékében levegőző, apjaként tisztelt Lenint. E furcsa helyzetet vállalva mégis szinte minden hétvégét Gorkiban, a

moszkvai pártbizottság és a fővárosi belügyi szervek üdülőjében töltött, hogy a beteg közelében lehessen.

A pártvezetés tagjai közül így *Buharin volt ott egyedül* 1924. január 21-én, este 7 óra előtt tíz perccel, *amikor Lenin meghalt.* Egy évvel később, a *Pravda* hasábjain, megrendülten idézte fel a bolsevik vezető életének utolsó másfél évét. „Emlékszem utolsó előtti beszédére a Komintern IV. kongresszusán. Már túlvolt egy agyvérzésen, szinte a halálos ágyából kelt fel, hogy elmondja beszédét. /.../ Rettenetesen izgult, hogy tud-e majd még dolgozni, és beszédét afféle próbatételnek gondolta. Elszorult a szívünk, amikor Iljics a szónoki emelvényre lépett. Mindnyájan láttuk, milyen erőfeszítésbe kerül neki a felszólalás. Végre befejezte, odarohantam hozzá, és átöleltem a kabát alatt. Éreztem, csupa víz a kimerültségtől, inge merő izzadság volt, homlokáról folyt a veríték, a szeme beesett, de örömteli tűz csillogott benne ... Kitörő örömmel, sírva odaszaladt Iljicshez Clara Zetkin is, és az Öreg kezét csókolgatta. Lenin elképedt zavarában ügyetlenül szintén megcsókolta Clara kezét. És senki, de senki nem tudta, hogy a kór már annyira felemésztette Iljics agyát, hogy közel a szörnyű, tragikus vég."

1923 őszére Lenin már nem engedte magához az orvosokat, akikben szintén egyre kevésbé bízott. Nem hagyta magát megvizsgálni, megtagadta a gyógyszerek szedését – ennek ellenére környezete a határozott javulás jeleit észlelte rajta. Egy ízben

még a moszkvai utazás kockázatát is vállalta, a Gorki környéki erdőkbe pedig rendszeresen kikocsizott vadászni, és szinte mindennap levetíttetett magának egy-egy filmhíradót és játékfilmet. Rendkívül érzény volt ezekben a napokban; egy vélt vagy valós sérelem miatt egyszer rövid időre még lakásából is átköltözött egy melléképületbe.

Hasonlóképp emocionálisan reagált az olvasmányaira. A betegsége alatt kialakult szokás szerint először átfutotta a lapokat, és kijelölte Krupszkajának, hogy mit olvasson fel belőlük. Az asszony igyekezett megszűrni a kellemetlen híreket, kivált azokat, amelyek az 1923 ősze óta nagy erővel dúló frakcióharcokat tükrözték a *Pravda* hasábjain. Lenin azonban általában megértette a helyzetet, minthogy jól ismerte a vita résztvevőit. Emellett látnia kellett, hogy politikai végrendelettel felérő utolsó írásai visszhangtalanul maradtak, semmi jele nem mutatkozott a pártélet demokratizálásának, amelyet oly határozottan követelt. Lenin az évtizedek során hozzászokott, hogy hosszú és szenvedélyes vitákban ugyan, de szinte mindig, mindenben keresztül tudta vinni az akaratát. Most, tehetetlenül, különösen nehezen élte meg, hogy a fokozódó, s szeme láttára kellemetlenül rituálissá változó kultuszával, amitől irtózott, párhuzamosan nőtt akaratának semmibe vétele. Egymás után nevezték el róla az intézményeket, utcákat, külön Lenin Intézetet hoztak létre Lev Kamenyev vezetésével, akire Lenin már korábban rátestálta a személyes archívumát. Politikai értelemben azonban

már nem számoltak vele; még a középszintű pártvezetők között is elterjedt Sztálin 1922 végén tett durva kijelentése: *„Lenin kaputt"*.

Évek múltán a sztálini propagandagépezet úgy állította be, hogy a felgyógyulóban lévő Lenin azért kapott újabb, immár végzetes agyvérzést, mert a *Pravdá*ban olvasta Lev Trockij és hívei vitairatait. Ha ez így lett volna, Nagyezsda Krupszkaja természetesen nem küldi néhány nappal férje halála után az alábbi sorokat Trockijnak: „Kedves Lev Davidovics, azért írok, hogy elmondjam magának: Vlagyimir Iljics körülbelül egy hónappal a halála előtt átlapozta a könyvét, és megállapodott azon a helyen, ahol maga Marxot és Lenint jellemzi. Megkért, még egyszer olvassam fel neki ezt a részt. Nagyon figyelmesen hallgatta, és utána még ő is átnézte. Még valamit szeretnék elmondani: Vlagyimir Iljics egészen haláláig úgy érzett Maga iránt, mint akkor, amikor maga Szibériából megérkezett hozzánk Londonba. Sok erőt és egészséget kívánok magának, Lev Davidovics. Ölelem, N. Krupszkaja."

Krupszkajának a sztálini cenzúra árnyékában írt emlékezéseiben van egy olyan célzás, amely szerint Leninre nem a *Pravda*-beli „trockista" megnyilatkozások hatottak végzetesen, hanem az akkor nemrég lezajlott 13. pártkonferenciának az ellenzéket elmarasztaló határozatai. Ezeket néhány nappal a halála előtt kapta kézhez, s megértette belőlük, hogy a párt egyre távolabb kerül az általa javasolt demokratikus nyitástól. Ezután felgyorsul-

tak az események. Vlagyimir Szorinnak, a moszkvai pártbizottság egyik vezetőjének január 21-én délben az egyik orvos még azt mondta, hogy „az Öreg most alszik", de jobban van, és tavaszra teljesen rendbe fog jönni. A könnyű nátháját ugyancsak Gorkiban kúráló Buharin úgy kommentálta a hírt, hogy Lenin talán még egy rövid beszédet is el tud majd mondani a májusra tervezett XIII. pártkongresszuson.

Délután hat órakor azonban Marija Uljanova, Lenin húga, váratlanul kámforért küldött valakit a moszkvai pártbizottság üdülőjébe. Szorin berohant Buharin szobájába, és együtt megpróbáltak bejutni Lenin házába. Oda azonban már csak Buharint engedték be. A kívülrekedtek annyit láttak, hogy hirtelen kivágódik az ajtó. Éles kiáltás hallatszott: Buharin sikoltása adta tudtul, hogy mi történt. Egy évvel később ő maga így emlékezett erre a *Pravdá*ban: „Amikor berohantam Iljics orvosságos fiolákkal teli szobájába, a rengeteg orvos közé, Iljics éppen akkor adta ki utolsó leheletét. Arca hátrahanyatlott, rettenetesen fehér lett. Egy hörgés hallatszott, a keze lehanyatlott, és Lenin nem volt többé."

Miután az orvosok hivatalosan megállapították a halál tényét, és túlvoltak az első pillanatok döbbenetén, éppen Buharin telefonált a történtekről Moszkvába, a pártvezetőknek. Egy óra múlva, a hóakadályok leküzdésére is alkalmas terepjárón elindult Gorkiba Zinovjev, Kamenyev, Kalinyin, Sztálin, Tomszkij és Vlagyimir Boncs-Brujevics,

Lenin régi emigránstársa. A legfelső vezetés tagjai közül Rikov magas lázzal feküdt otthon, Trockij pedig a Kaukázusban gyógykezeltette magát.

Lenin halála valóban rendkívüli hatással volt a kortársakra. A párt vezetőit is súlyosan érintette. De a temetés rítusának nemcsak érzelmi, hanem politikai jelentősége is volt az utódlás szempontjából. Lev Trockijt ezért Sztálin azzal tartotta távol az elhunyt ravatalától, hogy pontatlanul közölte vele a temetés dátumát. Alig egy fél évtized elteltével, Buharinnak a vezetésből történt eltávolítása után, a forrásokból egyszercsak eltűnt, hogy ő zárta le Lenin szemét. Az új legendárium jegyében emlékiratok készültek, *egészen a közelmúltig.* A Buharint korábban kedvelő, de Sztálin akarata előtt mindig meghajló Mikojan – akinek, fia nyilatkozata szerint, a szerkesztők alaposan át is írták emlékezéseit – 1975-ben ilyen hamis képet festett Lenin halálának napjáról: „Emlékszem, január 21-én délután felmentem Sztálin lakására... 30–40 perce beszélgettünk, amikor berontott a zaklatott Buharin, és nem is mondta, hanem üvöltötte, hogy Gorkiból telefonált Marija Uljanova: az imént, 6 óra 50 perckor meghalt Lenin. Olyan hirtelen történt! Le voltunk taglózva. Egy percnyi hallgatás következett, azután villámgyorsan felöltöztünk, és terepjárón Gorkiba indultunk."

★

A bolsevik pártvezetés domináns tagjai között Lenin életének utolsó hónapjaiban tovább mélyült a szakadék. 1923 őszén a vezetés válsága a szakszervezeti vita okozta konfliktust is felülmúlta. Mint 1920/1921 fordulóján, ezúttal ugyancsak Lev Trockij és hívei: Oszinszkij, Vlagyimir Szmirnov, Varvara Jakovleva, Jurij Pjatakov kezdeményezték a nyílt konfrontációt. Ragaszkodtak hozzá, hogy ne csak a vezető testületek, hanem az egész párt közvéleménye értesüljön álláspontjukról, amelynek sarkalatos pontja volt a bürokratikus apparátus visszaszorítása.

A Politikai Bizottság nevében és megbízásából, s mint a *Pravda* főszerkesztője, a sajtóban főleg Nyikolaj Buharin vette fel velük a küzdelmet. Vitairataiban és felszólalásaiban rendszerint a X. pártkongresszus híres határozatát idézte, amely a nehéz belpolitikai helyzetre való tekintettel, *ideiglenes jelleggel* megtiltotta frakciók létrehozását. Megfeledkezett viszont a X. pártkongresszusnak arról az álláspontjáról, amely kifejezetten szorgalmazta a vitákat, a demokratikus pártéletet. Pedig ehhez már a kereteket is megteremtették: éppen a *Pravdá*nak külön vitaloldala nyílt, ahol mindenki elmondhatta véleményét – a tilalom csak az elfogadott határozatok után nem engedte a *csoportos* fellépést.

A bürokráciáról, az apparátus túl nagy szerepéről folyó vita elmérgesedése miatt a Központi Bizottság különbizottságot hozott létre, Felix Dzerzsinszkij vezetésével. A pártvezetés ugyanis attól tartott,

hogy a munkásellenzék egykori tagjai ezúttal illegális pártalapítással is megpróbálkoznak. Úgy látták, hogy a régi bolsevikok körében népszerűtlen, mert neofitának tartott Trockij személye is túlságosan, a kelleténél jobban előtérbe került.

Az érdekegyeztetés helyett Dzerzsinszkij először a szankciókban jelölte meg a kivezető utat. Eredeti javaslata az volt, hogy a szervezkedő munkáscsoportok tagjaival és általában minden pártellenzékkel szembeni eljáráshoz a Központi Bizottság adjon szabad kezet a GPU-nak, és a párttagoknak tegyék *kötelességévé* a szervezkedések, mozgolódások jelentését. (Három év múlva már azt tapasztalja, hogy a demokrácia hiánya miatt az ország az egyszemélyi diktatúra küszöbére került, s olyan ember lesz hamarosan a diktátor, aki „vörös tollakkal" ékeskedik, de közben semmiben sem fog különbözni a cároktól.)

1923 őszén mindenesetre le is tartóztatták az első kommunistákat, szinte kizárólag munkásokat. Az igazi ellenzék azonban változatlanul éppen a hatalom csúcsain bontott zászlót, s velük szemben a központi irányvonal hívei sem mutatkoztak egységesnek. Sztálin már 1923 késő nyarán megpróbálta háttérbe szorítani akkori szövetségesét, Grigorij Zinovjevet. Ő viszont egy Kiszlovodszk környéki barlangban titokban találkozott ott nyaraló híveivel, Frunzével, Laseviccsel és Jevdokimovval. Négyesben megpróbálták meggyőzni a tárgyalásokra szintén meghívott Buharint és Vorosilovot, hogy vonjanak be új, friss erőket a párt titkárságá-

ba,amelyet a korábbinál jobban a pártvezetés ellenőrzése alá kellene vonni.

Ma már tudjuk, hogy Vorosilov – aki a bizalmas konzultáción egyedül ellenezte Zinovjev javaslatát – és Buharin is Sztálin tudomására hozták a történteket. A pártfőtitkár először lemondással fenyegetőzött, mint hosszú politikai pályafutása alatt annyiszor. Rövidesen azonban azzal a váratlan javaslattal állt elő, hogy Trockij, Zinovjev és Buharin vele együtt vegyenek részt egy kevéssé fontos testület, a Szervezési Bizottság tanácskozásain; ez lett volna az ára annak, hogy a titkárság funkciója változatlan maradjon.

Amint várható volt, az elképzelésekből semmi nem valósult meg, Buharin például egyetlen egyszer sem jelent meg a Szervezési Bizottság ülésein. Bevált Sztálin két további taktikai fogása is: egyrészt kisebb engedményeket tett az éppen kialakuló trockista (vagy más néven baloldali) ellenzéknek s ezzel sakkban tartotta Zinovjevet és Kamenyevet, másrészt a Politikai Bizottságban a Dzerzsinszkij-bizottság jelentése körül kirobbant heves vitákban, amelyek során általában Buharin játszotta a békítő szerepét, Sztálin 1923. december 5-én aláírta azt az állásfoglalást, amelyet a *Pravda* haladéktalanul közzé is tett. Ez részben határozattá emelte Trockijnak, Preobrazsenszkijnek, Oszinszkijnak, Bubnovnak, Antonov-Ovszejenkónak és más baloldali ellenzékieknek az elmúlt hónapokban beterjesztett *demokratizálási* javaslatait.

Lev Trockij azonban nem elégedett meg a – mindig is papíron maradt – határozat közzétételével. *Új kurzus* című terjedelmes írásában már december 11-én szokásos megfellebbezhetetlen stílusában azt bizonygatta a *Pravdá*ban, hogy a párt „önmegtisztításának" leglényegesebb feltétele a bürokrácia elleni további kérlelhetetlen és főleg konkrét küzdelem. Ezzel kezdetét vette a „többségi" és a „trockista" álláspont közötti, több mint egy évig tartó újabb konfrontáció.

Buharin a többséggel tartott. Oroszul és németül is megjelent *Le a frakciózással!* című írása sokban megadta az alaphangot a Trockij-ellenes offenzívához. Néhány hónappal később, 1924 novemberében pedig *Hogyan nem szabad megírni az októberi forradalom történetét (Trockij elvtárs 1917 című könyvéről)* címmel maró kritikát tett közzé a *Pravdá*ban. A permanens forradalom koncepciójának bírálata mellett ebből világosan látszik, hogy Buharin már nem osztja Zinovjev és Kamenyev szélsőséges álláspontját Trockij ellenében – ők ugyanis úgy vélték, hogy a politikus máris „a párton kívül helyezte magát"; a Zinovjev befolyása alatt álló leningrádi Komszomol-szervezet egyenesen a pártból való kizárását javasolta.

A tanítványok egy része ekkor túlzott engedékenységgel vádolta Buharint. Valentyin Asztrov 1924 decemberében két militánsan Trockij-ellenes cikket tett közzé a *Bolsevik* című elméleti kiadványban. A szerző szerkesztőbizottsági tag volt itt, az írás közlését mégis csak csekély szótöbbséggel,

Lev Kamenyev és Jemeljan Jaroszlavszkij javaslatára határozták el. A Trockijjal korábban ugyancsak éles hangot megütő Buharin és egyik legkedvesebb tanítványa, Alekszandr Szlepkov helytelenítették a vita további elmélyítését. A két Asztrovcikk közlése ügyében megrendezett szavazás így a Buharin-iskola néhány tagját – a lett David Rozitot, a Központi Ellenőrző Bizottság tagját, Zajcevet, a *Pravda* egyik főmunkatársát és a kitűnő filozófusnak indult Ragyint – szembeállította a mesterrel. A konfliktus közel egy évig elhúzódott, végül azonban az összes tanítvány visszatért Buharinhoz.

Sztálin iskolácskának, *skolkának* gúnyolta azokat a huszonéves értelmiségieket, akik 1919-ben alkottak csoportot Buharin híres szemináriumán, a Szverdlovról elnevezett Kommunista Egyetemen. Részben számukra vetette papírra Buharin *A történelmi materializmus elmélete* című, népszerűvé vált tankönyvét. 1921-ben az iskola legtöbb alapító tagját felvették a „vörös professzorokat" képző intézetbe. „Új típusú emberek" – jellemezte őket kissé patetikusan Buharin 1921-ben. „Filozófusok, akik éjszaka puskával a kézben őrt állnak. A legelvontabb kérdéseken vitáznak, és egy óra múlva aprófát hasogatnak; könyvtárakban dolgoznak, ugyanakkor hosszú időt töltenek a gyárakban."

Kik is alkották a sokat emlegetett, de napjainkban alig ismert Buharin-iskolát? A névsort úgy sikerült rekonstruálnom, hogy 1988 augusztusában

végigjártam a Buharin-tanítványok leszármazottait, akik szinte kézről kézre adtak. Az emlékezők szerint „Nyikolaj Ivanovics" tanítványa volt többek között Jan Szten filozófus, a párt Központi Ellenőrző Bizottságának tagja, aki magánórákat adott Sztálinnak dialektikából és Pjotr Petrovszkij, a Komszomol egyik vezetője. Mindketten megjárták a polgárháború frontjait, Valentyin Asztrov pedig még a cári börtönöket is. Az iskola többi tagja, David Rozit, Kraval, a Mareckij-testvérek, a biológus Vaszilij Szlepkov, Pjotr Szapozsnyikov, Sztremouhov, Alekszandr Ajhenvald (a Nyugatra emigrált jeles irodalomtudós fia), Goldenberg, Szteckij, Levina, a korán elhunyt Troickij.

A társaság lelke, Alekszandr Szlepkov, Vaszilij testvérével együtt, egy írástudatlan parasztember fia volt. Kitűnő szervezőnek bizonyult, nagyon fiatalon országos lapokat szerkesztett, és Buharin oldalán hamarosan a nagypolitikába is bekapcsolódott; Petrovszkijhoz, Sztenhez és Asztrovhoz hasonlóan még a Kominternben is dolgozott. 1926 táján Sztálin felajánlotta neki, hogy legyen a párt Központi Bizottságának egyik titkára. Az lett volna az ára, hogy lazítsa a szövetséget Buharinnal. A fiatalember erre nem volt hajlandó, a párt főtitkára bosszút forralt, s 1928 nyarán név szerint megtámadta őt a sajtóban.

Pedig a heves vérmérsékletű, kemény debatterekből álló Buharin-iskola ekkoriban elsöprő támadásokat intézett a mindenkori ellenzék ellen, a központi irányvonal védelmében az egyetemeken

és a marxista kutatóintézetekben, így a Közgazdasági Intézetben, amelynek igazgatói tisztét – ez is ismeretlen adat – 1923-ban és 1924 első felében Nyikolaj Buharin látta el. A köré csoportosult fiatalok szinte az összes országos kiadvány szerkesztőbizottságában képviseltették magukat, ami óriási hatókört biztosított számukra. A trockisták és néhány más prominens ellenzéki csoport vereségét követően, egészen 1928-ig, a párt utánpótlásának felkészítését is kézben tartották.

A harmincas években a Buharin-iskola tagjait, de még családjukat is egymás után börtönbe vetették. Nem bocsátották meg nekik, hogy – Szteckij, valamint a húszas évekről és egykori barátairól 1966-ban rosszindulatú regényt publikáló Asztrov kivételével – nem voltak hajlandók végleg, és főleg őszintén megtagadni mesterüket.

★

Mihelyt Lev Trockij és hívei az 1925 januári Központi Bizottsági ülésen elszenvedték addigi legsúlyosabb vereségüket, a Politikai Bizottságban az erőviszonyok alapvetően átrendeződtek. A Zinovjev–Kamenyev–Sztálin koalíció 1925 tavaszán és nyarán már formálisan sem létezett. A párt főtitkára ehelyett inkább Buharin, Rikov, Molotov, Tomszkij és Kalinyin felé orientálódott. Erre annál is inkább szüksége volt, mert nem rendelkezett önálló gazdaságpolitikai koncepcióval, és a

párt ideológusaként sem tűnt ki, csupán a hatalmi harcban került az élre.

Ebből a háttérből emelkedett ki ekkoriban igazán Nyikolaj Buharin, hogy elfoglalja a pártban valaha is betöltött legmagasabb helyét. A *Pravda* főszerkesztőjeként még nem érezte, hogy Sztálin manipulálja őt. Nem is érezhette, hiszen kezdetben minden pártkonferencián, tanácskozáson nemcsak a „sztálini", hanem a „buharini" álláspontot vitatták meg és fogadták el. Az 1925 áprilisában megtartott 14. pártkonferencia is ezt a Buharin által kidolgozott határozatot fogadta el: „Növelni kell a forgalmat a gazdaság minden területén, a falvakban is. Az élénkebb áruforgalom következtében az egész népgazdaságban növekedni fog a felhalmozás üteme, valamint a gazdaság szocialista elemeinek egyre nagyobb abszolút és viszonylagos növekedése is."

Ez azonban csupán a koncepció egyik oldala. Az elmaradott Oroszországban Buharin csak fokozatosan, lassan gondolta véghezvinni a szocialista átalakítást. Korának feladatait így jelölte meg: „A a fehérgárdistákkal, a burzsoá földesúri rétegekkel és maradványaikkal szemben a diktatúra feladata az elnyomás és csakis az elnyomás. Más a viszonya a proletariátusnak és államhatalmának az *új burzsoáziához.* Ez az adott társadalmi erőviszonyok mellett olyan *társadalmilag szükséges réteg,* amely bizonyos mértékben, bizonyos határok között, bizonyos ideig társadalmilag hasznos munkát végez. A forradalom kardja nem vágja le mechanikusan

egyetlen csapással a magántőkét; azt gazdasági harcban, állami intézményeink növekedésével lehet legyőzni."

Hasonló szellemben nyilatkozott Buharin 1925. április 17-én a moszkvai kormányzóság pártkonferenciáján. „Olyan körülményeket kell teremteni a kispolgári gazdasági ösztönzők fejlődéséhez, hogy azok segítsenek nekünk, mi is segítsünk nekik s így gyarapodjon a gazdaságunk. *A kispolgárságot most olyan keretek közé lehet szorítani, hogy velünk együtt részt vegyen a szocialista építésben.*"

Még részletesebben elemezték ezeket a kérdéseket a Buharin-iskola tagjai, Petrovszkij, Mareckij, Zajcev, Goldenberg, Ajhenvald, s a ma is kitűnő egészségnek örvendő, 90 éves Asztrov (aki 1988-ban éppúgy veszedelmes elhajlónak tartja Trockijt és Zinovjevet, mint két emberöltővel ezelőtt). Buharin irányításával tanítványai számos cikket publikáltak a központi pártsajtóban, először a trockista ellenzéket, majd Zinovjevet, Kamenyevet és követőiket bírálva. Kifejtették ezekben az írásokban a Buharin-koncepció minden részletét. Tekintettel arra, hogy fiatalok voltak, és nem kellett mesterükhöz hasonlóan alkalmazkodniuk a Politikai Bizottság belső erőviszonyaihoz, olykor egészen keményen fogalmaztak, és nyíltan kimondtak olyan dolgokat is, amelyekre Buharin csupán célozhatott.

Ilyen problematikus kérdés volt például az új gazdaságpolitika értékelése. 1924-ig maga Buharin is amolyan szükséges rossznak, kényszerű megtor-

panásnak és visszavonulásnak tartotta a NEP-et. Később lassan megváltozott a véleménye, de az új gazdaságpolitikáról szóló írásaiban eleinte még sok volt az „egyrészt..., másrészt" típusú okfejtés. Buharin 25 éves tanítványa, Goldenberg viszont kimondhatta a *Pravdá*ban: „A NEP nem visszavonulás. Az új gazdaságpolitika nem eltávolított minket a szocializmustól, hanem közelebb vitt hozzá. Ha 1921-ben nem tértünk volna át a NEP-re, akkor a munkás-paraszt szövetség felrobbant volna és a proletárdiktatúra elpusztul. A NEP bevezetése nem csak szükségszerű volt, hanem *egy lépés a szocializmus felé vezető úton."*

Ugyancsak Buharin gondolatait interpretálta aktuálisan hangzó írásában a *Pravda* egyik szerkesztője, Dmitrij Mareckij. „A párt iparpolitikájának irányvonala az, hogy tervszerűen és módszeresen fejlesszük a nehéz- és a könnyűipart, az eszközök növekvő részét fordítsuk az iparosítás ütemének gyorsításához szükséges tőkeköltségek megteremtésére, de mindezt úgy, hogy emellett megtörténjék *a fogyasztási cikkek termelésének szükséges bővítése.* A beruházásokat nem bővíthetjük a fogyasztási cikkek termelésének csökkentése révén. Ez azt jelentené, hogy az iparosítás ütemét a dolgozó tömegek életszínvonal-csökkenése árán gyorsítanánk." Nem szabad elfeledkezni arról, emlékeztet Mareckij, hogy „minél nagyobb a felhalmozási ráta, annál alacsonyabb a fogyasztási ráta".

1925 tavaszán és nyarán ez nem egyetlen iskola elszigetelt álláspontja volt. A pártvezetésben

mások, az „öregek" közül is sokan hajlottak arra, hogy hosszabb távon elfogadják ezt a szocializmuskoncepciót. Sztálin sem volt kivétel. 1925 májusában, a moszkvai pártaktivisták előtt tartott beszámolójában így fogalmazott: „A falu differenciálódásából kiindulva néhány elvtárs arra a következtetésre jutott, hogy a párt alapvető feladata *az osztályharc felszítása falun*. Ez helytelen, elvtársak. Ez *üres fecsegés*. Most nem ez a fő feladatunk. Ez a régi mensevik szótárból származó régi mensevik nóták szajkózása. Most egyáltalán nem az a fő feladat, hogy felszítsuk az osztályharcot falun. A fő feladat ma az, hogy felzárkóztassuk a parasztság hatalmas tömegét, növeljük anyagi és kulturális színvonalát, s együtt haladjunk vele a szocializmushoz vezető úton. El kell érnünk, hogy a paraszti gazdaság bekapcsolódjék a szovjet gazdasági fejlődés rendszerébe. De hogyan kapcsoljuk be a paraszti gazdaságot a gazdasági építés rendszerébe? Hitelszövetkezet, mezőgazdasági szövetkezet, fogyasztási szövetkezet és kisipari szövetkezet segítségével." A Szovjetunió szorító gazdasági helyzetéből fakadt, hogy 1925 második felében, a XIV. pártkongresszus küszöbén ebben a szellemben nyilatkoztak a párt és az állam más kulcsfigurái, Rikov, Kalinyin, Molotov és a gazdasági élet koordinálásáért felelős Dzerzsinszkij, aki egy bizalmas levélben szakított Zinovjevvel és Krupszkajával, a formálódó *leningrádi ellenzék* vezetőivel.

De vajon minden „ellenzéki" hadikommunizmus-párti volt-e? A napjainkban elterjedt hiedel-

mekkel szemben az igazság az, hogy a leningrádi ellenzék és az annak élén álló nemzetközi tekintélyű régi bolsevikok, Zinovjev, Kamenyev, Szokolnyikov, Szafarov, a polgárháború győztes hadvezérei, Lasevics és Zaluckij, a pétervári proletariátust jelképező Jevdokimov, Badajev és mások 1925-ben *nem kívánták* az új gazdaságpolitika revízióját és a hadikommunizmushoz való visszatérést. A NEP-et csupán – a gépi nagyipar és az abban dolgozó munkásosztály érdekeinek figyelembevételével – korrigálni akarták. E csoport ideológusai között voltak ugyan olyanok – így Krupszkaja is –, akik másoknál nagyobb veszélyt láttak a kulákság megerősödésében. Ők főleg azokat az írásokat állították előtérbe Lenin gazdag hagyatékából, amelyek a kuláksággal való *mindenkori* szükségszerű konfrontációról szóltak. Krupszkaját, Zinovjevet és társaikat felháborította a többi között Kalinyin álláspontja, amely 1925. március 22-én az *Izvesztyijá*ban közölt cikkéből világlik ki. „A kulákról mint társadalmi rétegről most csak abban az esetben beszélhetünk, ha úgy véljük, hogy minden mezőgazdasági vállalkozó kulák, ha a hadikommunizmus időszakához hasonlóan minden szorgos parasztot automatikusan kuláknak tekintünk. A kulák a forradalom előtti Oroszország jellegzetes típusa. A kulák a madárijesztő, a régi világ fantomja. Mindenesetre *nem társadalmi réteg, sőt még csak nem is csoport, sőt még csak nem is csoportocska... Kihaló jelenség már.*"

Nem voltak igazán szerencsés szavak: akkor hangzottak el, amikor a falusi burzsoázia valójában minden nappal erősödött, a városokban pedig hosszú sorok álltak a munkaközvetítő irodák előtt, és „Hát ezért küzdöttünk?!" felkiáltással egyre több egykori vöröskatona és munkás tette le párttagkönyvét az asztalra. A leningrádi csoport ebből azt a következtetést vonta le, hogy a klasszikus értelemben vett leninizmus revíziója folyik a városokban és falvakban. Lev Kamenyev hangot is adott ennek a XIV. pártkongresszus egyik legnagyobb hatású felszólalásában: „Buharin ragaszkodik hozzá, hogy a párt fő feladata a hadikommunizmus felszámolása. De vajon a hadikommunizmus-e a fő veszély? Nem, hanem a NEP negatív mozzanatainak lebecsülése. Ha most, 1925-ben van egy többékevésbé kialakult, a párt igazi irányvonalát elferdítő áramlat, akkor ez éppen az, amely igyekszik megszépíteni a NEP negatív oldalait... Veszélyt jelent, hogy erősödnek falun a tőkés viszonyok, a városban pedig a nepmanok. Veszélyes a helyzet eszmei apparátusunkban, a *Pravdá*ban, a buharinista propaganda tanítványainak iskolájában. Mivel ők a KB részéről nem ütköznek ellenállásba, sőt a KB egy csoportja még fedezi is őket, elkanászodtak és kártékony agitációt folytatnak, rossz szándékúan *revízió alá veszik a leninizmust*... A 14. pártkonferencián elfogadtuk a földbérletet és a mezőgazdasági bérmunkát, de aki azt gondolja, hogy ez a középparasztnak tett engedmény, annak semmi köze sincs se a leninizmushoz, se a marxiz-

mushoz." Kamenyev javasolta, hogy ítéljék el az új elméletet, amely elfeledkezik arról, hogy „a NEP kiterjesztése a kapitalista elemek kiterjesztését és élénkítését jelenti".

A XIV. pártkongresszus 1925 decemberében nyílt meg Moszkvában. Igaz, a megelőző kongreszszuson a küldöttek úgy szavaztak, hogy a következő tanácskozásnak az októberi forradalom bölcsője, Leningrád adjon helyet. A pártban kialakult új erőviszonyokat tükrözi azonban, hogy ezt a határozatot a Politikai Bizottság 1925 októberében meglehetősen antidemokratikus módon megváltoztatta, amivel Zinovjevet és követőit kedvezőtlen helyzetbe hozta. E leningrádi csoportot egyébként eredetileg még több régi párttag támogatta. Közülük a kulcspozíciót elfoglaló hadügyi népbiztos, Mihail Frunze, a pártkongresszus előtt nem sokkal, mindmáig tisztázatlan körülmények között meghalt – a műtőasztalon maradt egy szükségtelennek bizonyult operáció alatt, amelyre Sztálin beszélte rá. Dzerzsinszkij és az ukrajnai államfő, Grigorij Petrovszkij már 1925 nyarán csatlakozott az ún. központi irányvonalhoz – pedig Krupszkaja külön Harkovba utazott, hogy ezt megakadályozza. A Buharin-perben majdan reflektorfénybe kerülő Iszaak Zelenszkijt, a fővárosi pártszervezet titkárát pedig eltávolították Moszkvából, és *a párttagság megkérdezése nélkül* Nyikolaj Uglanov Nyizsnij Novgorod-i pártvezetőt nevezték ki a helyére.

A kongresszus megnyitásakor tehát világosan látszott, hogy a többség Sztálin és Buharin mögött sorakozik fel. A régi bolsevik gárdát jelképező leningrádi küldöttség annyit még elért, hogy Zinovjev korreferátumot tarthasson a beszámolóhoz. Sztálin azonban így is nyugodt lehetett: a vitában az ellenzék nem annyira rá, mint Buharinra zúdította az össztüzet, mert a *Pravda* főszerkesztője néhány hónappal korábban megadta a parasztságnak a jelszót: *Gazdagodjatok!* (A francia történelemből kölcsönzött szállóigét egyébként a Politikai Bizottság nyomására Buharin szinte azonnal visszavonta, és a *Pravda* már nem volt hajlandó közölni Krupszkaja bíráló cikkét a témáról.)

Buharin jókedvűen ülte végig a tanácskozást, noha súlyos bírálatok érték. Kamenyev például ezt mondta: „Mondják meg, hogy állhatna a Központi Bizottság Buharin irányvonala mellé, hogy érthetne egyet Buharin irányvonalával? Állítom, hogy a Központi Bizottságban az utolsó ülésig nem volt olyan ember, aki azt mondta volna, hogy helyesek Buharin jelszavai, a Buharin-iskola középparaszt-értelmezése, a párt előtt álló veszély olyan értelmezése, mintha ez a NEP feladásának veszélye volna. Én emlékeztettem Sztálin elvtársat – nem úgy néz ki, hogy egyetértettél ezzel –, de amikor Sztálin elvtárs kiáll, és beszámolójában irányadó módon össztüzet vezényel ebbe az irányba, akkor azt kell mondanom, tévedett. Látható, hogy Sztálin elvtárs lelke mélyén jóval inkább ezzel az irányvonallal ért egyet, mint feltételeztem.

Ha a »Gazdagodjatok!« jelszó egy félév alatt át tudta hatni a pártot, akkor ebben Sztálin a hibás. Megkérdeztem tőle: egyetértesz ezzel a jelszóval? Nem, mondta, nem értek egyet. Akkor miért akadályozod meg, hogy a párt világosan és pontosan megcáfolja ezt a jelszót...?"

A Buharint és iskoláját ért személyes támadásokra sokan megválaszoltak a leningrádi ellenzék szónokainak. A leghatásosabban valamennyiük közül Sztálin fogalmazott: „Rikov, Buharin, Tomszkij, Kalinyin és Molotov nélkül nem lehet a pártot vezetni", jelentette ki, majd az ellenzéknek szegezte a kérdést: „Miért folytatnak fékevesztett hajszát Buharin elvtárs ellen? Buharin vérét akarják? Ezt akarja Zinovjev, amikor kiélezi a Buharin-kérdést. Buharin vérét akarják?! Tudják meg, hogy nem fogják megkapni!"

Buharin vérét természetesen senki sem akarta, ez csupán Sztálinnak, a félbemaradt papnövendéknek hatásos retorikai fordulata volt. Ám később ez gondot is okozott neki: miután *ő maga* ontotta vérét nemcsak Buharinnak, de azoknak is, akikkel szemben „megvédelmezte", műveinek újabb kiadásából kénytelen volt kihagyni ezeket a mondatokat.

Ám 1925-ben az érzelmes Buharinra erősen hatottak Sztálin meleg szavai. Különben is ezek voltak a pártfőtitkárral való barátságának „mézeshetei". Így nem vette észre (vagy nem akarta észrevenni?) milyen szörnyű, a további tragédiákat megelőlegező légkör ül a pártkongresszuson: a

leningrádi ellenzék szónokainak felszólalását rendre félbeszakították a kimondottan ezért az első sorokba ültetett delegátusok. (Ezek közül a Kamenyevet és Krupszkaját durván kigúnyoló Mojszejenkóról később kiderült, hogy köztörvényes bűnöző, s így Sztálin minden személyes szeretete ellenére le kellett váltani területi párttitkári tisztségéről.)

A győzelem eufóriájában Buharin nem reagált arra sem, hogy iskolájának huszonéves tagjai a gazdasági kérdések megvitatása során végül is Lenin közvetlen környezetét kezdték ki. Fel sem merült természetesen benne, hogy a különböző fórumokon néhány év múlva Sztálin ifjútörökjei hasonló hangnemben teszik majd lehetetlenné őt is. Furcsa viszont, hogy éppen Buharin, aki pályája során annyiszor volt kisebbségben, hagyta, hogy elszabaduljanak az indulatok Krupszkaja logikus okfejtése ellen is, aki arról beszélt, hogy a kisebbség véleményét minden körülmények között figyelembe kell venni. Annak sem örült, amikor Zinovjev felvetette, hogy a pártban engedélyezni kellene a központi irányvonaltól eltérő irányzatok létezését. A kongresszuson jelen lévő Jelizaveta Drabkinától hallottam, hogy Buharin, akár egy kamasz, fütyülni kezdett, amikor Kamenyev javasolta Sztálin leváltását a főtitkári tisztségből. (Hasonlóan viselkedett 1922-ben, amikor a belga szociáldemokrata Emil Vandervelde megérkezett Moszkvába, hogy a jobboldali eszerek perén részt vegyen a védelem munkájában. A pályudvaron Buharin és tanítványai füttykoncertje fogadta a politikust.)

A pártkongresszus befejezése után az új Központi Bizottság megválasztotta a Politikai Bizottságot, amelynek Buharin, Zinovjev, Rikov, Sztálin, Tomszkij, Trockij, Vorosilov, Kalinyin és Molotov lett a tagja. A névsorból első pillantásra úgy tűnik, hogy még semmi nem dőlt el. (Ha csak az nem, hogy az utolsónak felsorolt három politikus a Sztálinnal való együttműködés jutalmául bekerült a testületbe.) A főtitkár alkalmasságát a nyilvánosság előtt megkérdőjelező – és már pusztán ezzel a történelembe bevonuló – Lev Kamenyevet viszont büntetésből visszaminősítették a Politikai Bizottság póttagjának, de Buharin sem került a *tényleges hatalmat* birtokló titkárság tagjai közé. Továbbra is a *Pravda* szerkesztése volt a feladata. Helyettéséül Sztálin odatette a saját emberét, Lenin egykori legádázabb, s vele szemben elképesztően durva kirohanásokat megengedő ellenségét, Dmitrij Manuilszkijt. A napról napra erősödő frakcióharcban még egy komoly feladat várt Buharinra: a Kominternek Végrehajtó Bizottságában kellett ellensúlyoznia Grigorij Zinovjev befolyását.

Alig öt nap telt el az 1926 januári Központi Bizottság ülésétől, és a Sztálin vezette titkárság Buharin segítségével keresztülvitte a Politikai Bizottságban a Zinovjev–Kamenyev–Krupszkaja csoport igazi vereségét jelentő döntést. Zinovjevnek a leningrádi pártszervezet egyöntetű tiltakozása ellenére meg kellett válnia a városi és területi pártszervezet, valamint az ottani szovjet irányításától. Helyére Szergej Kirov került, az azerbaj-

dzsáni kommunista párt első titkára. Beiktatása, amely egyben a leningrádi ellenzék teljes vereségének demonstrációja volt, szintén Buharin közreműködésével zajlott le: a politikus két alkalommal is járt ebben az ügyben a forradalom városában. Lev Kamenyevnek ugyanakkor meg kellett válnia a Munka és Védelem Tanácsa, a Szovjetunió legmagasabb állami döntéshozatali testülete elnöki tisztétől; lemondatták a Népbiztosok Tanácsa elnökhelyettességéről. Zinovjev egy ideig még a Komintern Végrehajtó Bizottságának elnöke maradt, noha helyzete ott is nehézzé vált. Kamenyevet előbb kereskedelmi népbiztosnak nevezték ki, majd Rómába küldték nagykövetnek.

Ettől kezdve a Politikai Bizottságban hallatlanul megerősödött Buharin pozíciója. Zinovjev és Kamenyev háttérbe szorításával (Trockij eleinte a passzív kivárás taktikáját választotta ezekben a hónapokban) a *Pravda* főszerkesztője maradt az ideológiailag legképzettebb politikus, nemcsak a tudatlan Vorosilovhoz és az eszes, de mégiscsak autodidakta Kalinyinhoz, hanem Rikovhoz, Tomszkijhoz és Molotovhoz képest is. Sztálin változatlanul szívesen bízta rá a párt ideológiai álláspontjának, *az irányvonalnak* a megfogalmazását a különböző „ellenzéki" javaslatokkal szemben. Az ő idejének nagy részét a *saját* pártapparátus kiépítése kötötte le.

Sztálinnak most egyébként is nagy szüksége volt Buharinra: 1926 tavaszán a „leningrádiak" és a „trockisták", kölcsönösen beismervén, hogy hiba

volt korábban egymás ellen viszálykodni, *egyesült ellenzék* néven zászlót bontottak. A közös támadás célpontját ezután Buharin károsnak ítélt gazdaságpolitikája és Sztálin bürokrata irányítása jelentette számukra. Ennek meglehetősen nyílt formában hangot is adtak a Központi Bizottság 1926 áprilisi tanácskozásán, amikor Rikov gazdaságpolitikai beszámolóját követően Zinovjev, Kamenyev és Trockij javasolta a gazdag paraszti réteg fokozottabb megadóztatását, a munkások fizetésének emelését és a városok jobb ipar- és közszükségleti cikkellátását.

Egyre élesedett a vita arról is, fel lehet-e építeni a szocializmust egy országban – Lenin ismert prognózisai *ellenére* –, ha belátható időn belül nem tör ki a forradalom Nyugat-Európa iparilag fejlettebb államaiban. Az egyesült ellenzék vezetői (a későbbi velük kapcsolatos rágalmakkal szemben) sohasem terjesztettek defetista nézeteket a szocializmus *építéséről*, az egy országban történő *teljes felépítést* azonban vehemensen megkérdőjelezték. Sztálin viszont – feladva a világforradalommal kapcsolatos saját korábbi pozícióit – egyértelműen az autochton fejlődés mellett voksolt. A szellemes Karl Radek meg is jegyezte egyik felszólalásában: úgy látszik, a főtitkár a szocializmusnak *egy járásban* történő felépítéséről ábrándozik. A párt ideológusa, Nyikolaj Buharin viszont nehéz helyzetbe került. A marxista teoretikus, a Lenin-tanítvány és a pragmatikus politikus összecsapott benne. Felszólalásaiban általában Sztálinnak adott igazat, igényesebb írása-

iban azonban utalt arra, hogy az egy országban felépítendő szocializmus – „a jövő zenéje". Akkor is meglehetősen elmaradott változata lesz e fogalomnak, s a további lépés mindenképpen a világforradalom kibontakozásától függ majd.

A főtitkár persze nem bonyolódott bele ilyen „részletkérdésekbe". Felszólalásaiban ekkor már egyre durvábban fogalmazott a különböző tanácskozásokon (a Zinovjev–Kamenyev–Trockij szövetséget például „a kiheréltek szövetségének" nevezte); *mensevik és demagóg elhajlásnak* minősítette azokat a kritikus felszólalásokat, amelyek egészen 1925-ig, a XIV. pártkongresszusig természetesnek számítottak a pártéletben. Szűkebb körben szívesen adta tudtul munkatársainak, miért érzi olyan magabiztosnak magát. Az egyesült ellenzékkel szembeni küzdelembe ekkortól ugyanis teljes erővel bekapcsolódtak a belügyi szervek. Külön részleget állítottak fel Jakov Agranovval – Majakovszkij barátjával, s egyben Lilja Brik kedvesével – az élen, akinek az volt a feladata, hogy lehallgassa a párt prominens vezetőinek beszélgetését, cenzuráztassa leveleiket, ügynököket küldjön az ellenzéki csoportosulásokba stb. Az irodalmi körökben forgolódó, művelt, ám teljesen jellemtelen Agranov azoknak a csekistáknak az örökségébe lépett, akik – mint Lacisz vagy Petersz – a polgárháború alatt kegyetlenül, de mindig elveiktől motiváltan léptek fel; Agranovnak és a többi Agranovoknak: Jagodának, Jezsovnak és a többieknek már teljesen mindegy volt, milyen politikai elveket vall a

„felszámolandó" állampolgár, és milyen érdemei voltak a múltban.

Való igaz, hogy az ellenzék egy része kevesellte a legalitás adta, egyre szűkülő lehetőségeket, és forradalmi romantikától is fűtve, illegális találkozókat szervezett, sőt nyomdák alapításába fogott. Számos régi és fiatal párttag azonban az illegális akciókat a demokratikus vita hiányának tudta be. Ezen a véleményen volt az 1893-ban született esztergályos, Jakov Osszovszkij is. A Németországban tanult, művelt munkás az 1920-as évek közepén Moszkva egyik kerületében hivatalnokoskodott. Látván, hogyan *kényszerítik* a párttagokat az ellenzéki akciók egyhangú elítélésére, a XIV. kongresszus idején, 1925 végén nyílt levelet küldött a *Bolsevik* című elméleti kiadványba. Ebben javasolta a *kétpártrendszer* bevezetését – egyes források szerint egy évvel azelőtt Buharin is gondolt erre –, valamint az ellenzéki vélemények legalizálását.

A *Bolsevik* hónapokon át visszatartotta Osszovszkij cikkét: közzétételét feltehetőleg tudatosan időzítették 1926 nyarára, az „egyesült ellenzék" aktivizálódásának idejére. Nyikolaj Buharin, mint a párt ideológusa, válaszolt Osszovszkijnak 1926. július 28-án, egy Leningrádban elmondott beszédében. A leghatározottabban *elvetette a lehetőséget, hogy a Szovjetunióban két párt létezzen:* egy internacionalista és egy nemzeti kommunista, amelynek vezetői a szocializmus egy országban való felépítését hirdetik. Arra is utalt, hogy a

lényegéből fakadóan monolit proletárdiktatúra feltételezi és megköveteli a pártegységet.

Néhány nappal később Jakov Osszovszkijt központi döntés értelmében kizárták a pártból és száműzték Moszkvából. *„Miért ellenzi a párt a vitát?"* című cikkében Buharin 1926. október 7-én még egyszer visszatért az általa felvetett kérdésre. „Megengedhetetlen a vita" – írta még ekkor a ma a pluralizmus egyik ősatyjaként számon tartott, de ahhoz csak később, *a saját veresége után* eljutó Buharin. „Megengedhetetlen azért, mert megingatja a proletárdiktatúra alapjait, pártunk egységét és vezető szerepét az országban. A vita azoknak a csoportoknak és csoportocskáknak a malmára hajtja a vizet, amelyek politikai demokráciára áhítoznak."

A bolsevik párt hazájában és külföldön egyaránt széles körben népszerű ideológus írta ezeket a sorokat, aki csak 1926 és 1927 folyamán mintegy félszáz cikket és tanulmányt publikált, külön kötetben kiadta 1917-ben írt cikkeit, útmutatót fogalmazott az újságírás alapjait elsajátító munkás- és parasztlevelezők sokezres mozgalmának, tudományszervezési, világgazdasági, pártszervezési stb. kérdésekben döntött. Szavainak általában hitelt adott, hogy a kortársak által buharini–rikovi (és nem sztálini) gazdaságpolitikának minősített irányvonal ezekben az években komoly eredményeket hozott. Az 1924-ben 514 millió pudos gabonatermés 45 százalékkal nőtt, és már 1925-ben 746 millióra becsülték az akkor még korrekt statisztikai

adatok. A közepes időjárás ellenére 1926-ban folytatódott az emelkedés, 783 millió pud gabonát takarítottak be. 1927-re a népgazdasági termelés elérte a háború előtti szintet, egy-egy ágazatban évi ötven százalékos növekedést is regisztráltak. Ettől kezdve, Sztálin egyszemélyi vezetése idején azonban már folyamatosan csökkent az országban megtermelt gabona mennyisége. Közben gyors ütemben fejlődött az ipar, noha a munkások életszínvonala csupán 1926-ig emelkedett, 1927–1928 fordulóján már stagnált, és a munkanélküliségen egészen 1930-ig nem sikerült enyhíteni. A gazdasági eredmények 1926-ban mindenesetre komoly érvet jelentettek az új gazdaságpolitikát bíráló ellenzékkel folytatott vitában. A lendületes fejlődésről tanúskodó mutatókra még Preobrazsenszkij és Pjatakov – a trockista, majd az egyesült ellenzék két gazdaságpolitikai erőssége – sem tudott meggyőző ellenérveket találni. Az ellenzékkel folytatott ideológiai vita 1925 végétől, a leningrádi csoport vereségétől mégis mindinkább *durva leszámolássá* fajult, a kisebbséggel szembeni intolerancia gyakorlatilag „mindent szabad" megnyilvánulásaival. Nincs elegendő hiteles forrás arra nézve, hogy Buharin előtt mennyire voltak ismeretesek a leszámolás részletei, s ha tudott róluk, mennyire vette ki belőlük a részét. Egyes régi párttagok szóbeli közlése szerint a kemény sztálini intézkedéseket általában megszavazta, bár mint alkatától idegen határozatoknak, nem örült nekik. Trockij, talán éppen erre számítva, 1926 elején megpróbálta

megállítani Buharint az úton, amelyen elindult. Még január 9-én egy bizalmas levelet küldött neki: „Azt mondtam és most is azt mondom, hogy a leningrádi pártvezetésben a legszélsőségesebben kifejezésre jutottak a bürokratikus apparátus *egész* pártra jellemző jegyei. De hozzá kell fűznöm, hogy ez alatt a két és fél év alatt (1923 őszétől) az apparátus bürokratizmusa nemcsak Leningrádban, hanem az egész pártban is rendkívül felerősödött.... Az apparátus terrorja magától értetődően nem fog megállni az úgynevezett – valódi vagy koholt – ideológiai elhajlásoknál, hanem kiterjed majd a szervezet egész életére és tevékenységére. Ha az egyszerű kommunisták nem merik kifejteni a kormányzósági, a területi, a járási stb. titkár véleményétől eltérő, vagy attól esetleg teljesen különböző véleményüket, akkor még inkább félnek majd felemelni szavukat a párt vezetőinek megengedhetetlen, sőt bűnös cselekedetei ellen. Hiszen az 1923. december 5-i határozatban még magával együtt írtuk, hogy a pártapparátusban jelentkező bürokratikus tendenciák elkerülhetetlenül maguk után vonják a frakciós csoportosulások kialakulását. A korábbi »ellenzékek« elleni harc oda vezetett, hogy a pártszervezetek minden határozatot egyhangúlag fogadnak el."

A „levélpolitizálás" a szuggesztív Lev Trockij új taktikája volt, többek között Lunacsarszkij megnyerésére is ezt alkalmazta. Archívumában sajnos nem maradtak fenn Buharin válaszai, de Trockij második, március 4-i levelének fogalmazványából

látható, hogy *volt reagálás*. Az egykori külügyi, majd hadügyi népbiztos folytatni próbálta a párbeszédet. „Írt nekem egy párttag munkás. »Azt beszélik, hogy Ön fizetett előadásokat tart, a belépőkből részesedést kap, továbbá pénzt kér az aláírásáért.« Az alapszervezet titkára azt mondta: »A Politikai Bizottságban cirkuszolnak a zsidók.« Ez a munkás azért nekem, s nem a Központi Bizottságnak írt, mert azt mondták neki, hogy ha ezt megteszi, akkor kirúgják a gyárból. Más szóval, a kommunista párt tagja fél jelentést tenni a pártszerveknek a feketeszázas agitációról, mert úgy véli, hogy őt és nem a feketeszázasokat rúgják ki. Azt mondja, hogy ez túlzás? Javaslom, jöjjön el velem ebbe az alapszervezetbe, és vizsgáljuk meg, mi az igazság. Természetesen mondhatja azt is, hogy forduljak az illetékesekhez. De így csak bezárja az ördögi kört."

Buharin a jelek szerint nem szállt ki a gyárakba Trockijjal, mert ez a veresége beismerését jelentette volna. 1926 és 1927 folyamán azonban több ízben fellépett az országban a cári időkből örökölt, más régi beidegződések mellett szintén új hullámban erősödő antiszemitizmus ellen, amelyet a „mezei sztálinisták" is erősen szítottak a társadalom alsóbb régióiban, de még nem érte el a párt és az állami élet csúcsait.

Lev Trockij még egy levélben próbált kapcsolatot, esetleg szövetséget teremteni Buharinnal. Láthatólag csak kísérleteinek nyilvánvaló kudarca nyomán jutott arra a belátásra, hogy Zinovjevvel

és Kamenyevvel kell szövetkeznie. Alighanem 1926. március 19-én fordult utoljára Buharinhoz. „Nyikolaj Ivanovics, a Politikai Bizottság tegnapi ülése után világossá vált számomra, hogy a testület továbbra is és most már véglegesen az elnyomás irányvonala mellett döntött, a párt számára ebből fakadó összes következménnyel együtt. Én azonban nem akarok lemondani arról, hogy még egy próbát tegyek a kimagyarázkodásra, annál is inkább, mert maga javasolta nekem, hogy beszélgessünk a kialakult helyzetről. Ma egész nap várom hívását, este hétig. Hét óra után a Koncesszióügyi Főbizottságban kell lennem."

Az elkövetkező hónapokban a *Pravda* és más kiadványok hasábjairól Buharin változatlanul irányította azt az egyre elfajuló politikai kampányt, amelyet csak a három évvel később ellene és a „jobboldali elhajlók" ellen indított hajszához lehet hasonlítani. Ha Trockij nyilvánított ellenvéleményt, akkor a Buharin-iskola tagjai felhánytorgatták a politikus 1917 előtti mensevik kapcsolatait. Ha Zinovjev vagy Kamenyev mondott ellent, akkor *hirtelen* eszükbe jutott, hogy a két politikus 1917 októberében elhamarkodottnak tartotta a bolsevik hatalomátvételt. A Trockij-levél jóslatainak megfelelően Buharin szó nélkül tűrte, olykor kezdeményezte mindazokat az adminisztratív (értsd: antidemokratikus) módszereket, amelyeket Sztálin belügyi- és pártapparátusa az ellenzékkel szemben alkalmazott.

Időközben Buharin még egy fontos feladatot kapott. 1926 őszén formálisan is a Komintern élére került, igaz, nem elnöki, csak titkári minőségben; Zinovjevet ugyanis leváltották a kommunista világpárt éléről, s ezzel egy időben Trockij és Kamenyev elveszítette helyét a Politikai Bizottságban. A Központi Bizottság e kérdésben határozó ülésén Sztálin *szociáldemokrata elhajlással* vádolta az egyesült ellenzék vezetőit. A plénumon részt vevő ellenzéki politikusok, sőt a később nagyrészt szintén az önkény áldozatává vált bírálóik nem gondolták, láthatták előre, mit hoz számukra az 1927-es esztendő.

Az októberi forradalom tizedik évfordulója évében ugyanis az ellenzék számos prominens tagját vidékre, jelentéktelen állásokba száműzték. Minthogy pedig Trockij és Zinovjev, valamint híveik egy ideje kezdtek kivonulni a gyárakba, ahol a munkások, főleg a régi illegális párttagok általában megértéssel és szeretettel fogadták őket, még inkább elszabadult a pokol. Rendszeressé vált, hogy az egyesült ellenzék tagjait a hajdani pogromkülönítményekhez hasonló, részeg csoportokkal megverették, a munkástalálkozók szervezőit viszont elbocsátották állásukból. 1927 júniusában Ivar Szmilgát, az októberi felkelés egyik kulcsfiguráját, a Központi Bizottság tagját a Távol-Keletre száműzték. Búcsúztatása a jaroszlavi pályaudvaron tüntetéssé vált, amelynek karhatalmi alakulatok vetettek véget.

Néhány ellenzéki időközben megszervezte, hogy egy nyomdában kiszedjék kiáltványukat. Érdekes, hogy a hívek sokkal radikálisabbak voltak, mint vezetőik, akik időről időre *megpróbáltak kompromisszumot kötni* a központi irányvonallal; írásban is deklarálták a szándékukat. A Központi Bizottság többsége azonban végig elhárította a közeledésüket, sőt 1927 júniusában a testület Trockijt és Zinovjevet kizárta tagjai sorából. Mintegy válaszként kora ősszel Mracskovszkij, a polgárháború egyik népszerű hadvezére eljuttatta az ellenzék platformját egy moszkvai nyomdába, amelynek egy trockista állt az élén. Az egyik nyomdász azonban, akinek a szöveget szednie kellett volna, a belügy beépített embere volt, ráadásul Vrangel tábornok egykori fehér tisztjének mondták. A párt fegyelmi testülete elé így már abban a formában került az ügy, hogy *az ellenzék a Vrangel-erők maradványaival szövetkezett.*

A vérig sértett egyesült ellenzék vezetői, Trockij és Zinovjev, akik a jelek szerint nem is tudtak Mracskovszkij akciójáról, nem bíztak a Központi Ellenőrző Bizottság tagjainak pártatlanságában, és a Komintern Végrehajtó Bizottsága elé vitték az ügyet. Ott viszont Nyikolaj Buharinnal találták magukat szemben, aki az ellenük mondott beszédében a saját későbbi vádlói számára nyújtott mintát az effajta támadásokhoz.

„– Meg kell kérdeznem Trockijt, miért nem áll, mint egy katona, vigyázzban a párt előtt, miért tett ilyen fordulatot? (*Trockij:* »Maga torkon ragadta a

pártot.«) Megvan az a furcsa tulajdonságuk, hogy az egész pártot rászedjék, miközben »az eszme mártírjainak« tettetik magukat – nem tudják elfogadtatni igazságukat. Ebben is megmutatkozik a sajátos trockista logika. *Bonapartizmussal* vádolnak bennünket. Nevetséges dolog, nevetséges voltában tragikus. Trockij szolidáris Zinovjev levelével, amely azt mondja: megengedhetőek az illegális nyomdák. Szolidáris Preobrazsenszkijjel is, aki naivan azt mondja nekünk: »Adják vissza a nyomdafelszerelésünket.« (*Trockij:* »Nagyon helyesen mondja Preobrazsenszkij. Két fejjel kimagaslik maguk közül.«) Ne szellemeskedjen. Ő magas termetű, ezzel egyetértek, ön még magasabb. Elmésségei azonban lényegében cseppet sem cáfolják meg érveimet. Vagyis maguknál minden a feje tetején áll. A pártfegyelemre, a Kominternre vonatkozó nézeteikben minden el van torzítva, nincs semmi érintkezési pontjuk a marxizmussal és a leninizmussal. A munkásmozgalomban maguk csak egy kis csoportocska voltak, lesznek, s jelenleg is azok...

Egy sor szervezetet lepleznek le olyan emberek segítségével, akiket maga GPU-ügynököknek nevez. Hogy helyes-e ilyen módszerekkel élni vagy helytelen? Úgy vélem, hogy minden bolsevik és a proletárdiktatúra minden híve *teljességgel helyesnek* kell hogy tekintse ezt a módszert... Elgondolkodtak-e azon, hogy az illegális szervezetek, amelyek nem undorodnak bizonyos elemeket munkatársul megnyerni, olyan helyzetbe hozzák önöket,

hogy mindenféle aljas népség akar majd belekapaszkodni az illegális szárnyaikba? Ez a harmadik erő [a kulákság és a városi polgárság – K. M.] problémája. Vajon veszélyes-e önmagában két és fél ember? Nem, az a veszélyes, hogy önök – akarva vagy akaratlanul – ezeknek az elemeknek a szócsövei lettek. (*Trockij:* »Ne tegye illegálissá azt, aminek legálisnak kell lennie.«) Ez régi érv: amikor az ember eltévelyedett, azt mondja: nem vagyok ebben bűnös, félrevezettek, ezért a párt, a Politikai Bizottság, a Komintern a felelős. Mindnyájan, úgymond, bűnösök, csak maguk nem, maguk tiszták maradnak. Bármilyen undorító dolgot is kövessenek el, maguk patyolattiszták maradnak."

Az amúgy is összetett Buharin-képet alighanem még tovább bonyolítja ez a dokumentum. Politikai megfontolások mellett pedig emberi mozzanatok is motiválták felszólalását, hiszen a politikust és tanítványait ugyancsak rendkívül heves támadások érték: az ellenzék részéről bírálták gazdaságpolitikáját, a Komintern viszonyát a kínai helyzet iránt (Buharinnak rótták fel egyebek mellett, hogy nem eléggé támogatja a kínai forradalmi erjedést, és ezzel az ottani kommunista pártot a Kuo-min-tanggal való szövetségre kényszeríti stb.). Ebben a helyzetben Buharin jogosnak érezte a döntést, hogy ellenzéki tevékenységéért a „nyomdaügy" nyomán kizárták a pártból Preobrazsenszkijt, Szerebrjakovot, Mracskovszkijt és tizenegy társukat. Azt azonban semmivel nem lehet megindokolni, hogy eltűrte az 1927 végén megindult és 1928-ra

lavinává váló *letartóztatási hullámot* is. Börtönbe, majd száműzetésbe került Alekszandr Voronszkij, a *Krasznaja nov* szerkesztője, Jevgenyij Preobrazsenszkij, Buharin társszerzője *A kommunizmus ABC-je* című könyvben, régi moszkvai illegális elvtársai, Vlagyimir Szmirnov és Mihail Fiselev. Nem véletlen, hogy egy 1917-es New York-i emigránstársától éppen ez idő tájt kapott levélben Buharint egyenesen „a legjobb kommunisták börtönőrének" nevezték, mert lehetővé tette, hogy október hősei felett titkosrendőrök, jellemtelen Agranovok ítélkezzenek. A levél durva kirohanásaiban sok volt a túlzás, hiszen az önkény kezdődő megnyilvánulásai mögött nem annyira Buharin, hanem Sztálin állt. Az utolsó sorokból azonban kirajzolódott a jövő: „Vigyázzon, Buharin elvtárs! Maga elég gyakran vitát kezdeményezett pártunkban. Nyilvánvalóan nemegyszer lesz még alkalma vitatkozni. Csak nehogy a mostani elvtársak Agranovot tegyék meg a maga bírájává! A példa ugyanis ragadós..."

Az érzékeny Buharint bizonyára szíven ütötték az ilyen levelek. 1927 végén egyébként is felhők gyülekeztek az ország felett: az évek óta tartó javulást követően a városok ellátása ismét romlani kezdett, a parasztság, főleg a kulákság az alacsony felvásárlási ár miatt abbahagyta a felesleges gabona eladását, inkább tartalékolta a terményt. Az ellenzék 1927. november 7-e, az októberi forradalom tizedik évfordulója előtt minden korábbinál jobban aktivizálódott. A legelső ünnepi megemléke-

zésekből a Buharin szerkesztésében megjelenő *Pravdá*ban már sorra kimaradt azoknak a neve, akik a felkelést irányították; Szergej Ejzenstejnnel, az *Október* című jubileumi film rendezőjével Sztálin az elkészült kópiából kivágatta a Trockijt, sőt részben a Lenint ábrázoló jeleneteket is, kijelentvén a stábnak, hogy *Lenin liberalizmusa ma nem időszerű* stb.

Az ellenzék tagjai biztosak voltak benne, hogy ebben a légkörben nagy tömegeket mozgathatnak meg, s ezért igyekeztek ellentüntetéseket szervezni Moszkvában, Leningrádban, Harkovban. A szovjet fővárosban a Metropol Szálló erkélyén Trockij és Kamenyev több ezer hallgató előtt mondott beszédet; itt azonban sokkal kevesebben jelentek meg, mint a Vörös tér felé vonuló hivatalos menetoszlopokban. A Párizs Szálló erkélyéről pedig a Moszkvába kifejezetten ezért visszatérő Szmilga köszöntötte a felvonulókat. Leningrádban Zinovjev és Radek nyitott autón mentek végig a főútvonalakon, majd rögtönzött megemlékezéseket tartottak. Az „ellenünnep" eseményeit mindkét nagyvárosban katonák, rendőrök, valamint részeg huligánok támadták meg. A Kamenyevet és Trockijt szállító autóra rálőttek, Szmilga és Trockij feleségét bántalmazták, a felbérelt garázdák még másnap is városszerte veszekedéseket provokáltak. Az ellenzék szétverésére verbuvált moszkvai egyetemisták egy csoportját a moszkvai egyetem rektora, bizonyos Andrej Visinszkij szervezte, s ebben egy fiatal, kerek arcú, a fővárosba Szibériából került

pártmunkás sietett a segítségére. Georgij Malenkovnak hívták.

Ugyancsak jelentős ellenzéki tüntetésre került sor tizenkét nappal az ünnep után Moszkva egyik temetőjében, Adolf Joffe búcsúztatásán. A lenini korszak sok sikert elért szovjet diplomatája önkezével vetett véget életének; előzőleg, súlyosan betegen, gyógykezelésre külföldre akart utazni, de mert régebben trockista, most pedig „egyesült ellenzéki" volt, a pártvezetés megtagadta, hogy útlevelet adjon neki. Trockijnak címzett, hosszú búcsúlevelében, amelyet a Politikai Bizottság valamennyi tagja, köztük Buharin is megkapott, Joffe a teljesen összeomlott szervezet munkaképtelenségével, főleg pedig politikai félreállításával indokolta tettét. A diplomata temetését a hivatalos vezetés rendezte, de Zinovjev és Trockij mondták a búcsúztatót. Amikor a fiatal vöröskatonák felsorakoztak a sírnál, Zinovjev felkiáltott: „Elvtársak, tisztelegjetek a Vörös Hadsereg győztes parancsnoka előtt!" A fiatal parasztfiúk azonban nem reagáltak, mert *már nem ismerték Trockij arcvonásait:* felnőtt egy új nemzedék.

Ezek a tragikus események nem csak az ellenzéket, hanem a hivatalos pártvezetés sorait is szorosabbra zárták, s elodázták a Buharin és Sztálin közötti konfliktust. 1927. december 2. és 12. között Moszkvában még a pártegység demonstrálása jegyében ült össze a XV. pártkongresszus. A tanácskozás küszöbén a küldöttek támogatására biztos számító Sztálin a Központi Ellenőrző Bizott-

sággal kizáratta a pártból Trockijt és Zinovjevet. A kongresszuson a már egyre inkább „trockista" és „zinovjevista" szárnyra széthulló egyesült ellenzék néhány képviselője szót kapott ugyan, azt azonban már nem hagyták, hogy végig is mondják beszédüket. Nyikolaj Muralovnak, az októberi forradalom moszkvai katonai vezetőjének negyedórás felszólalását például 48 közbeszólás szabdalta szét; Kamenyevet 56-szor, a párizsi nagyköveti helyről visszahívott Rakovszkijt 106-szor szakították félbe. A hamarosan zászlót bontó „jobboldali" csoport tagjai, Buharin, Rikov és Tomszkij ellenkezés nélkül, békésen, sőt egyetértően tűrték – így alakítja át az embereket a frakcióharc! – hogy egykori elvtársaikról ilyen szavak röpködjenek a levegőben: „Makacs szamár!" „Dezertőr!" „Áruló!" „Ellenforradalmár!" „Mit hazudozol?" „Ne fecsegj!" A cinizmus netovábbja volt, amikor az egyik kincstári, hivatalos szónok nevetve kijelentette: „Az ellenzék azt a provokatív hazugságot terjeszti, hogy a küldöttek lehurrogják őket, megakadályozva, hogy a párt meghallja a hangjukat!"

Végül Kamenyevet, Rakovszkijt, Muralovot, Radeket, Pjatakovot, Szmilgát – összesen 75 régi párttagot, valamint a 23 főből álló, úgynevezett Szapronov-csoportot, főleg volt moszkvai illegális bolsevikokat – kizárták a pártból. A kongresszus nem változtatta meg döntését akkor sem, amikor Kamenyev, Zinovjev, híveikkel együtt, még aznap önkritikát gyakoroltak, és kérték visszavételüket a

pártba. Trockij és követői, valamint a Szapronov-csoport tagjai erre nem vállalkoztak.

A korabeli lapokban számos fényképen látni, amint Buharin, Rikov, Tomszkij, Molotov és Sztálin egymás mellett ülnek, mosolyogva szavaznak az ellenzék kizárásáról, találkoznak a szünetben a különböző delegációk képviselőivel. Csupán néhány ember sejtette csak, hogy ez a tanácskozás az utolsó alkalom, amely kényszerűségből egységesnek mutatta a felső vezetést.

A Politikai Bizottság ülésein már hetek óta állandó téma volt ugyanis az ország nehéz gazdasági helyzete; keresték a kivezető utat. Buharin, Rikov és Tomszkij néhány ponton korrigálni akarták az új gazdaságpolitika, a NEP eredeti célkitűzéseit, de nem javasoltak alapvető változtatást a Lenin utolsó írásaiban vázolt elképzelésekhez képest. Nagyrészt ezt a felfogást tükrözték a XV. pártkongresszus erre vonatkozó határozatai is. Ezzel szemben Sztálin, felbátorodva az ellenzék felmorzsolásában aratott sikereken, az egyeduralom küszöbén érezvén magát, átvette a trockista ellenzék eredeti gazdaságpolitikai elképzeléseit, a *falu megsarcolásának* gondolatát.

Egy hónappal a XV. pártkongresszus befejezése után, 1928. január 15-én Moszkva egyik külső teherpályaudvaráról a legszigorúbb titoktartás közepette, a polgárháborús időket felidéző körülmények között egy szerelvényt indítottak Novoszibirszk irányába. A párt főtitkára, Joszif Sztálin személyesen indult száműzetésének egykori szín-

helyére, hogy a gazdagoknak számító szibériai parasztok hombárjaiból összeszedesse a gabonafelesleget. Útjára titkárságának néhány tagja és egy válogatott szakasz fegyveres kísérte el. Szibéria több járási székhelyén Sztálin – aki hosszú párt- és kormányfői pályája során ekkor járt utoljára a falvakban – azt a következtetést vonta le, hogy a kötelező gabonabeszolgáltatás, a *rekvirálás* az egyetlen eszköz az ország gazdasági életének felvirágoztatására. Ez viszont feleslegessé teszi a piaci viszonyok érvényesülését és a lenini szövetkezeti tervet is. Ettől kezdve Sztálin az erőltetett kolhoz- és az állami gazdaság-alakításban jelölte meg a válságos helyzetből kivezető utat. Az elgondolás végrehajtóit nem annyira a gazdag parasztsággal véleménye szerint már összefonódott helyi aktivistákban, hanem a hadseregben, a GPU-ban és a falura küldött munkásokban vélte felfedezni.

1928 áprilisában Sztálin a moszkvai pártaktíva előtt, egy akkoriban megtartott központi bizottsági ülésről beszámolván, megkísérelte meggyőzni hallgatóságát, hogy – egy még mindig igen elvont szocializmus felépítése érdekében – vissza kell térni a polgárháborús állapotokhoz. Szavait illusztrálva felhívta a figyelmet, hogy a GPU a Donyec-medence vidékén leleplezett egy főleg műszaki értelmiségiekből álló kártevő csoportot. Ezzel utalt rá, hogy az értelmiségben egyre kevésbé lehet bízni. Akik jelen voltak ezen az előadáson, megértették, hogy milyen következtetést szűrt le a párt főtitkára az 1927–1928 fordulóján hozzá hasonlóan

az ország különböző tartományaiban látogatást tett gabonabegyűjtési megbízottak jelentéseiből.

Az áprilisi központi bizottsági ülésről ezekben a napokban Nyikolaj Buharin is előadást tartott, mégpedig a leningrádi kommunisták előtt. Beszéde szövegét hamarosan átdolgozta a helyi Priboj kiadó számára, amely brosúra formájában adta ki. Az ő következtetései merőben mások voltak, mint Sztáliné. „Amint a KB-plénumon elfogadott határozat is mondja, a »rendkívüli« intézkedéseket fel kell számolni, annak arányában, ahogyan megszűnnek a gabonabegyűjtési kampány nehézségei. Magától értetődik, hogy ha ismét hasonló helyzetbe kerülnénk, nem fogunk lemondani a rendkívüli intézkedésekről. A gabonabegyűjtési munka súlypontját arra helyezzük, hogy a következő gazdasági évet a lehető legkedvezőbb gazdasági helyzetben kezdjük. Ha sikerül elérnünk a kedvező feltételeket és ha joggal reménykedhetünk benne, hogy kialakíthatjuk a népgazdaság elemeinek helyes arányát, akkor nem lesz szükségünk olyan rendkívüli intézkedésekre, mint a folyó gazdasági évben."

Buharin részletesen beszélt a bányaügyről is. Az összes pártvezetőhöz hasonlóan, ő szintén elhitte, hogy a vádlottak bűnt követtek el. Ma már tudjuk, hogy ez is koncepciós, konstruált per volt, egyike a legelsőknek; Sztálin utasítására egy Jefim Jevdokimov nevű munkatársa készítette elő.

Buharin azonban még a téves információ birtokában sem általában a szakembereket, hanem a

bűnösöknek vélt mérnököket pellengérezte ki. Még mindig azon igyekezett, hogy az ország ne a polgárháború, hanem *az állampolgári béke* állapotához érkezzen el.

A VERESÉG

Lehetetlen pontosan megjelölni azt az időpontot, amikor Buharin elhatározta, hogy kenyértörésre viszi a dolgot Sztálinnal. Többet tudunk a másik fél szándékairól. A párt főtitkára 1927 második felében már láthatólag fontolóra vette a Politikai Bizottság újabb három tagja, Buharin mellett Rikov és Tomszkij „megzabolázását". A XV. pártkongresszus záróülésén készült fényképeken még mosolygó politikusok hallgatják figyelmesen egymás beszédeit. Ezek a mosolyok azonban már számos feszültséget, bizonytalanságot takarnak.

A szembekerülésnek nyilvánvaló jelei is voltak. Beszo Lominadze, a radikális gondolkodású grúz forradalmár, aki az 1920-as évek második felében a németországi és a kínai munkásmozgalomban is exponálta magát, a XV. kongresszuson váratlanul éles támadást intézett Buharin előadói beszéde ellen. Van olyan kutató, aki a főtitkár ármánykodását látja ebben, ez azonban kizárt dolog. Lominadze, aki szuverén ember volt, s az elsők között került a sztálinizmus fogaskerekei közé, máskor

is jelezte, hogy nem ért egyet Buharin Kominternpolitikájával.

Az viszont már nem volt véletlen, hogy a mindinkább Sztálin ellenőrzése alá kerülő Lenin Intézet egyik publikációjában felbukkant egy Lenin-levél, amely Rikovot „békülékeny bolsevikként" aposztrofálta. Tomszkij ellen pedig egyre gyakrabban fellépett a Szakszervezeti Internacionálé Végrehajtó Bizottságának ülésein a Sztálin környezetéhez tartozó Szolomon Lozovszkij, a szervezet elnöke.

1928 első hónapjaiban az agrárkérdés dilemmája elmélyítette az ellentéteket. Hiszen óriási jelentőségű kérdésről volt szó: el kellett dönteni, hogy fenntartják-e az új gazdaságpolitika alapelveit, vagy visszatérnek a hadikommunizmus egy modernizált változatához. A kérdés súlyát érzékeltette Nyikolaj Buharin 1928. május 6-i előadói beszéde a Komszomol VIII. kongresszusán. A még mindig alig 40 éves szónok elítélte azokat, akik az osztályharc fokozásának jelszavával túlzott tempót diktálnak az ilyesféle irányelvekkel természetéből fakadóan „ellenálló" mezőgazdaságnak. Hasonló szellemben nyilatkozott Buharin a *Pravda* hasábjain, két leghívebb tanítványával, Dmitrij Mareckijjel és Valentyin Asztrovval együtt. Az utóbbi 1988 nyarán állhatatos kérdéseimre sem tudta már felidézni, hogy pontosan mivel vonták magukra a mezőgazdasági ügyekkel akkoriban sokat foglalkozó Molotov haragját, de tény, hogy a Politikai Bizottságban kialakult Sztálin–Molotov–Kagano-

vics csoport 1928 májusától már következetesen támadta Buharin tanítványait. Sztálin főleg Alekszandr Szlepkovot, Petrovszkijt és Mareckijt gyűlölte közülük; Asztrovot a megfélemlítés módszerével sikerült semlegesítenie.

A Buharin-ellenes offenzívára a jelet maga Sztálin adta meg május 28-án, amikor megjelent a Vörös Professzorok Intézetének aulájában, és konkrét nevek említése nélkül kikelt azok ellen, akik „a gabonafronton" nem akarnak támadásba lendülni. A megszeppent hallgatóság, amely persze pontosan megértette, hogy a támadás éle Buharin ellen irányul, ekkor jött rá: a Politikai Bizottságban megszűnt az egység és fel kell készülniük újabb frakcióharcokra. Sztálin előadásával szinte egy időben különvált a hallgatóságban és a tanári karban az a csoport, amelyből később hosszú időre a főtitkár legodaadóbb támogatói kerültek ki. Pankratova, Iszaak Minc, Mityin, Jugyin, Konsztantyinov, Poszpelov, Mehlisz neve az elkövetkező időszakban a sztálinizmus infrastruktúráját kiépítő gárda legaktívabb tagjai között szerepelt. A már ebben az időben Sztálin titkáraként dolgozó Lev Mehlisz, a még ma is élő Minc (sokáig az októberi forradalom korszakának megfellebbezhetetlen ítésze) és a többiek kivétel nélkül elkerülték a „tisztogatások" poklát. 1928. május 28-án azonban nem ők, hanem még Buharin hívei voltak többségben a híres „vörös professzúra" hallgatói és oktatói körében, kezdve a rektortól, Mihail Pokrovszkijtól, Lukinon, Buharin korábbi sógorán, Jan Szten filo-

zófuson, Vanagon, a politikai gazdaságtan akkor első számú szakemberén keresztül a jogász Pasukaniszig, a Buharin szűkebb köréhez tartozó Ajhenvaldig, Szlepkovig, Goldenbergig, Kravalig és Beszszonovig. Az aula magas vendége, a „teljes" és könyörtelen kolhozosítást meghirdető Sztálin őket viszont később szinte kivétel nélkül kivégeztette.

Ezt követően már a Politikai Bizottságban is magasra csaptak a nézeteltérések hullámai. Az ürügyet 1928 júniusában az ún. Frumkin-levél szolgáltatta. A régi szibériai pártmunkás, aki egykor Irkutszkban sokat tett az új rendszer meghonosításáért, 1928-ban földművelési népbiztoshelyettes, számos kérdésben Buharin és Rikov elvbarátja volt. Mojszej Frumkin a XV. pártkongresszus határozatának szellemében átmeneti kényszerintézkedésnek tekintette a „padláslesöprő" gabonabeszolgáltatást. Megdöbbenéssel konstatálta, hogy a Sztálin szócsövének számító Vjacseszlav Molotov egy uráli útján ezzel ellentétes szellemben kijelentette: „Olyan csapást kell mérni a kulákra, hogy a középparaszt kihúzza magát előttünk."

Frumkin erre levelet írt a Politikai Bizottság tagjaihoz. Érvelése szerint az 1928 áprilisi központi bizottsági ülés határozata nem véletlenül óvott az olyan lépések megtételétől, amelyek „azzal fenyegetnek, hogy meggyengül a munkásosztály és a középparasztság fő tömegeinek szövetsége". A földművelési népbiztoshelyettes trockista elhajlásnak nevezte a hadikommunizmus szellemét idéző intézkedéseket, például az olyan nevetséges

ötleteket, hogy óriási, 100–200 rubeles bírságot vetettek ki arra a parasztra, aki póráz nélkül tartotta a kutyáját. Reális és ésszerű intézkedéseket dolgozott ki, egyebek mellett növelni akarta a gabona felvásárlási árát, lehetővé szerette volna tenni, hogy ne csak a közös gazdaságok, hanem egyéni gazdálkodók is vásárolhassanak mezőgazdasági gépeket (ami ma a peresztrojka-párti gazdaságpolitikusok egyik legállhatatosabb követelése). „Világosan felmérem – írta a Politikai Bizottságnak Frumkin –, hogy ezeknek az intézkedéseknek a következtében csökken a magánszférára és a falusi kisiparra gyakorolt nyomás... Szeretném, ha figyelembe vennék, hogy a levelemben csak fő vonásaiban jelzett gondolatokat nem egyedül én vallom. Százak és ezrek beszélnek róla a pártban, olyan elvtársak, akik sose voltak ellenzékiek, akiket idáig nem soroltak a jobboldaliak közé, teljességgel azonosulnak a párt irányvonalával, ugyanakkor azonban végzetesnek tartják a megvalósítás javasolt ütemét."

E mindmáig publikálatlan levél (amelynek egy lemásolt példányát Lev Trockij vitte magával külföldre, így került a bostoni Trockij-archívumba) bombaként hatott az 1928-as szovjet politikai vezetésre. Napirenden volt ugyanis a júliusi központi bizottsági ülés, amelynek éppen a Frumkin-levélben felvetett kérdésekben kellett döntenie. A Politikai Bizottság határozata értelmében ezért *testületileg* kellett megfogalmazni a választ. Sztálin szokatlan módon figyelmen kívül hagyva ezt, csak *a*

maga nevében válaszolt a népbiztoshelyettesnek. A vele szemben Frumkinnak igazat adó Buharint először hízelgéssel próbálta maga mellé állítani: „Csak mi ketten vagyunk a Himaláják – mondta közvetlen egyszerűséggel –, mindenki más vakondtúrás." Igaz, amikor a „másik Himalája" a Politikai Bizottságban idézte ezt a kijelentést, Sztálin habozás nélkül letagadta, hogy valaha is mondott volna ilyesmit, s káromkodásokban tört ki.

Ebben a pillanatban a reális erőviszonyok talán lehetővé tették volna Buharin számára, hogy keresztülvigye a saját álláspontját a Szovjetunió politikai életét irányító testületben. Pozíciója megerősödött volna, ha Frumkinhoz hasonló nyíltsággal zászlót bont, és szélesebb körben közzéteszi programját. Támogatókban nem lett volna hiány: maga mellett tudhatta Rikovot, a Népbiztosok Tanácsának elnökét úgyszólván valamennyi népbiztossal együtt, köztük Lunacsarszkijt, Csicserint, a nagyon befolyásos földművelési népbiztost, Alekszandr Szmirnovot. A Tomszkij vezette szakszervezeti apparátus, az Uglanov irányította moszkvai pártszervezet és még jó néhány tekintélyes leningrádi pártvezető szintén belátta Buharin igazát.

Csakhogy Buharin *elmulasztotta a lehetőséget.* Ismét taktikázott, és túlkombinálta a lépéseit. Igaz, lekötötte őt a készülődés a Komintern VI. kongresszusára, amely 1928. július 17. és szeptember 1. között ülésezett Moszkvában. Mint a kommunista világpárt vezetőjének, Buharinnak kellett kidolgoznia az új programtervezeteket és a tanácskozás

többi dokumentumát, amelyek hamarosan ugyancsak Sztálin bírálatának kereszttüzébe kerültek.

Július 4-én elkezdődött a Központi Bizottság ülése. A párt főtitkára ekkor már maga mögött tudhatta a Politikai Bizottság és a titkárság többségét, minthogy a közben eltelt időben, Buharinnal ellentétben, elvi dokumentumok írása helyett idejét a potenciális szövetségesek *megdolgozására* fordította. A Sztálin-titkárság munkatársai, a többi között Ivan Tovsztuha és Lev Mehlisz készítették számára az adatokat a felszólaláshoz. A főtitkár alapállását mi sem jellemzi jobban, mint az 1927-ben felröppentett jelszó, amelyet szélesebb körben máskor is szívesen hangoztatott: „Feladatunk nem tanulmányozni, hanem megváltoztatni a gazdaságot. Bennünket semmiféle törvény nem köt. Nincs olyan vár, amelyet a bolsevikok be ne tudnának venni. A tempó pedig az emberek elhatározásától függ."

1928 májusában Sztálin még az alábbiakkal egészítette ki ezt a voluntarista elképzelést: „Számunkra az egyetlen lehetőség a mezőgazdaság kollektivizálása és a nehézipar gyorsított fejlesztése. Minden egyéb öngyilkosság." A kollektivizáláson azonban nem önkéntes szövetkezetekbe tömörülést, hanem erőszakos intézkedéseket értett, az iparosítást pedig a falu megsarcolásával kívánta elősegíteni, amint azt az 1928 júliusi plénumon cinikusan kifejtette. Elképzeléseit most már nem csak a szervilis Kaganovics és Molotov, hanem a Buharin javaslataihoz korábban sokkal közelebb

álló Vorosilov és Kalinyin is elfogadta – Sztálin ugyanis időközben mindkettőjükhöz megtalálta az utat.

Ötödik napja tartott már a Központi Bizottság ülése, amikor a főtitkár emelkedett szólásra. Ezúttal is kifejtette antimarxista tételét, amely szerint az osztályharc a szocializmus körülményei között elkerülhetetlenül fokozódik és éleződik. Tragikus módon ez a tétel még évtizedeken át meghatározta a Szovjetunió, majd a többi szocialista ország fejlődését; csak 1956-ban kérdőjelezte meg az SZKP XX. kongresszusa.

Az 1928 júliusában tartott központi bizottsági ülésen Buharin a Sztálin felszólalása utáni napon, július 10-én kért szót. Diplomatikus formában, udvariasan elvetette Sztálin gazdasági és politikai doktrináját. A főtitkárhoz átpártolt Vorosilov erre indulatosan Buharinhoz fordult: „Adja meg a maga receptjét!" Válaszában a *Pravda* főszerkesztője Lenin utolsó írásainak szellemében azzal érvelt, hogy a falu és a város közötti különbség nem ölthet antagonisztikus formát. Veszélyesnek mondta a középparasztsággal való szakítás következményeit, elvetendőnek az e réteg ellen alkalmazott erőszakos módszereket, közéjük sorolva az indokolatlan ütemű kollektivizálást is. Sztálin, aki erős grúz akcentusával szeretett orosz közmondásokat idézni, félbeszakította Buharin komoly okfejtését: „Segíts magadon, az Isten is megsegít..." Buharin finom formában mégis kitartott azon véleménye mellett, hogy a Sztálin által javasolt út

lényegében a lenini végrendelet megtagadása lenne.

A főtitkár ekkor a Lenin-végrendeletre való hivatkozást ellensúlyozandó, ismét szót kért. Hiába tartotta már ugyanis nagyrészt kézben a pártapparátust, a Központi Bizottság legtöbb tagjának szemében még nem volt istenséghez hasonló jelenség, csupán primus inter pares, első az egyenlők között. Kitűnően megérezte, hogy mikor kell még időben, presztízsveszteség nélkül visszavonulnia – természetesen csupán átmenetileg –, ha valamit láthatólag nem sikerült keresztülvinnie. Újbóli felszólalásában szemrehányóan kijelentette ugyan: vannak olyan elvtársak, akik beszédükben nem foglalkoztak a kolhozok és a szovhozok fejlesztésének gondolatával, végül azonban mégiscsak megszavazta a határozatot, amely érvényben hagyta az új gazdaságpolitikát, sőt leszögezte: ha valaki annak felfüggesztését hangoztatja, akkor ellenforradalmi nézeteket képvisel. A Központi Bizottság határozata megtiltotta az erőszakos kuláktalanítást, a törvénytelen házkutatásokat, a piac felszámolására tett kísérleteket. Javasolta, hogy emeljék a gabona felvásárlási árát, és szállítsanak elegendő iparcikket a gabonatermő régiókba.

Mojszej Frumkin javaslatai tehát – noha a központi bizottsági ülésen Sztálin a már nem veszélytelen „jobboldali elhajló" jelzővel illette őt – beépültek a testület állásfoglalásába. A jelenlevők azonban a párt monolitikus egységének mint minden fölött álló pozitív értéknek a bűvöletében riadtan

elhárították Buharin és Rikov óvatos célzásait, puhatolózásait Sztálin esetleges leváltásáról. Több régi párttagtól hallottam, hogy 1928 nyarán a Központi Bizottság Buharin-párti tagjai közül többen Mihail Tomszkijt akarták jelölni a párt főtitkárának, Sztálinnak pedig – ez is naivitásukat bizonyítja – a hadügyi népbiztosi tárcát szándékozták felajánlani.

Erről természetesen nem maradt fenn írott forrás. Dokumentálható viszont Buharin kétségbeesett, megkésett lépése a sztálinizmus térhódításával szemben. Lev Kamenyev, aki – miként a Hadzsi Murat Samilja és a cárok Oroszországának sok más lázadója – kalugai száműzetésben élt Zinovjevvel együtt, július 9-én, két nappal a plénum befejezése előtt levelet kapott Szokolnyikovtól, a leningrádi ellenzék egyik volt vezetőjétől, aki időközben „letette a fegyvert a párt előtt" és még központi bizottsági tagságát is megőrizte. A levél írója arra kérte Kamenyevéket, sürgősen hívják őt fel a 349-24-es telefonon Moszkvában. Sztálin ügynökeitől való félelmében a volt pénzügyi népbiztos részletekre nem tért ki. Telefonon viszont – ismét csak roppant naiv módon – részletesen elmesélte Kamenyevnek, hogy Buharin végleg szakított Sztálinnal és neki, Szokolnyikovnak kijelentette: „most odaadnám Sztálint Zinovjevért és Kamenyevért". Buharin tragikus helyzetben van, informálta a kalugai száműzötteket Szokolnyikov, és attól fél, hogy Kamenyev is Sztálin mellé áll majd, aki azt terjeszti: a leningrádi ellenzék vezetői „a kezében

vannak". Buharin azt üzente, ne támogassák a főtitkárt, és akkor majd együtt megalkotják vele szemben a „pozitív programot".

A száműzöttek ebben a pillanatban valóban választ elé kerültek. Nem vállalták már a harc korábbi legális és félillegális formáit, mint az Alma-Atába száműzött Trockij és számtalan híve. Dönteniük kellett, hogyan tovább. Ebben a helyzetben Szokolnyikov telefonhívása valósággal felvillanyozta Lenin egykori barátait. Kamenyev nyomban Moszkvába utazott. Megérkezése után egy órával, minden előzetes bejelentés nélkül beállított a lakására Buharin és Szokolnyikov – az utóbbi azonban nem ülte végig a találkozót.

Kamenyev még aznap este lejegyezte a drámai beszélgetést. Szerinte Buharin meg volt győződve róla, hogy a Sztálinnal felszínre tört ellentétei a továbbiakban még csak éleződni fognak; a végjátékban pedig az egykori leningrádi ellenzék vezetőinek kulcsszerepük lehet. Szinte gyerekes bizalommal jelentette ki: „Tudom, hogy a sztálinisták is magukhoz fordulnak majd. Mint politikusok, maguk ki fogják használni a helyzetet, hogy felsrófolják az árukat. Én azonban nem félek ettől. A politikai irányvonal dönt, és én szeretném, ha tudnák, mi körül folyik a harc."

A bolsevik mozgalom három harcokban edződött, nagy elméleti felkészültségű, legendás hírű vezetője között folyt le ez a beszélgetés. Mégis, sejtelmük sem volt róla, hogy Sztálin személyében nem egy politikai irányvonal, hanem a zsarnokság

logikája, a *thermidoriánus* ellenforradalom dönt majd.

„Az a véleményünk – mondta Buharin izgatottan Kamenyevnek –, hogy a Sztálin által követett irányvonal végzetes a forradalomra nézve. Elpusztulunk, ha ezt követjük. Sztálinnal való ellentéteink sokkal mélyebbek, mint az egykor közöttünk levő nézeteltérések. Rikovval és Tomszkijjal így látjuk a helyzetet. Sokkal jobb lenne, ha Sztálin helyett most Zinovjev és ön volna a Politikai Bizottság tagja. Teljesen őszintén beszéltem erről Rikovval és Tomszkijjal. Sztálinnal pedig már hetek óta nem állok szóba. Elvtelen intrikus, aki mindent alárendel a hatalomért folyó harcnak. Az elméletet aszerint változtatja, hogy éppen kit akar vele félreállítani az útjából... Most éppen úgy manőverezik, hogy szakadároknak állítson be bennünket."

Kamenyev a másik fél programjára is kíváncsi volt. Buharin így vázolta: „Sztálin célja most, hogy elvegye tőlünk a moszkvai és a leningrádi *Pravdát,* és Uglanov helyett, aki a mi hívünk, Kaganovicsot ültesse a moszkvai pártszervezet első titkári székébe. A legutóbbi központi bizottsági ülésen Sztálin így foglalta össze az álláspontját: 1. A kapitalizmus fejlődését a gyarmatok, a külföldi kölcsönök vagy a munkások kizsákmányolása tette lehetővé. Gyarmataink nincsenek, kölcsönöket nem kapunk, ezért adósarcot kell kivetni a parasztságra... 2. Minél jobban megerősödik a szocializmus, annál nagyobb lesz az ellenállás vele szemben. – Ilyen

idiotizmust és tudatlanságot még nem hallottam" – kommentálta Buharin.

Amikor a különösen nagy titoktartás mellett létrejött találkozón Kamenyev megkérdezte vendégét, hogy milyen reális erők állnak mögötte, az így válaszolt: „Rajtam kívül Rikov, Tomszkij és Uglanov tartozik a csoporthoz. A pétervváriak általában mellettünk állnak, de amikor szóba került, hogy Sztálint le kellene váltani, megijedtek... Andrejev is a mi hívünk, őt éppen most váltják le... Potenciálisan tehát nagy erőt képviselünk. A Központi Bizottság legtöbb tagja azonban még nem érti, hogy milyen mélyek az ellentéteink, és fél a szakadástól. Nem akarunk a pártszakadás okozóinak szerepében fellépni, mert akkor elsöpörnek bennünket. A Központi Bizottság legutóbbi ülésén Tomszkij bebizonyította, hogy éppen Sztálin az, aki a szakadást akarja. Jagoda és Trilisszer, a GPU vezetői mellettünk állnak. Az országban az utóbbi időben 150 kisebb parasztfelkelés zajlott le; Vorosilov meg Kalinyin az utolsó pillanatban mégis elárultak bennünket. Azt hiszem, Sztálin valamivel kézben tartja őket. Most az a feladatunk, hogy megértessük: Sztálin végzetes szerepet játszik."

Kamenyev nem mondta ki, de zaklatott, fragmentumos feljegyzéséből érezhető, hogy nem látta meg Buharinban a győztes ellenpárt vezetőjének nélkülözhetetlen tulajdonságait. Buharin inkább a veszélyt érzékelte, elhárításának távlati programját nem tudta nyújtani, nem rendelkezett igazi alternatívával. És ráadásul félt is. Ez derül ki

abból, amit Kamenyev még a találkozás napján írt Zinovjevnek, Kalugába. „Átadtam neki a leveledet. Elolvasta, de azt mondta, tart a papíroktól... Sok részletet, nüánszot elmondott még. Rettenetesen meg van döbbenve, néha remeg az ajka izgalmában, máskor meg úgy néz ki, mint aki tudja, hogy neki már vége van."

Mielőtt Buharin belépett Kamenyev lakásába, észrevette, hogy a GPU emberei a sarkában vannak, és ezért a beszélgetés végeztével igyekezett feltűnés nélkül kijutni a kapun. A házigazda nem gondolt erre. Egész éjszaka nem tudott megnyugodni: elégtétel és egyben keserű felismerés volt számára ez a látogatás. A július 11-ről 12-re virradó éjjel még feljegyezte Buharin néhány mondatát, amelyekből rekonstruálhatók a politikus akkori nézetei. „A párt és az állam egybeolvadt, ez az igazi baj... Sztálint csak az érdekli, hgy megtartsa a hatalmát. Ha engedünk neki, akkor meg tudja őrizni a vezetés kulcsát, és ha megőrizte, sorra végez velünk. Mit tegyünk? A Központi Bizottságban még nem értek meg a szubjektív feltételek Sztálin leváltásához... Sztálin csak egy eszközt ismer, a bosszú eszközét... Szergo Ordzsonikidze nem járt el becsületesen. Eljárt hozzám, szidta Sztálint, de a döntő pillanatban elárult... Sztálin politikája polgárháborúhoz vezet. Kénytelen lesz vérbe fojtani a felkeléseket."

Buharin és Kamenyev azzal vált el, hogy kölcsönösen hallgatnak találkozójukról és a jövőben csak titkáraik útján érintkeznek. Hamarosan azonban a

megbeszélések híre, sőt részletei eljutottak az egykori leningrádi ellenzék számos tagjához, de még a trockistákhoz is. Így történt, hogy Alma-Ata-i száműzetéséből Lev Trockij egészen pontosan tájékoztatni tudta Szibériába száműzött híveit, miről tárgyalt Kamenyev – és közvetve Zinovjev – Buharinnal. Félig konspiratív levelezésében Trockij gúnyosan „a két testőrnek" nevezte a kalugai száműzötteket, Buharint pedig, akit mint nemrégen még Sztálin szövetségesét, addigra már ki nem állhatott, Kolja Balabolkinnak, Fecsegő Koljának aposztrofálta.

Hogyan került ki ez a sok feljegyzés Kamenyev irodájából? A trockista ellenzék egykori prominens képviselőjétől, a titkos Trockij-archívum kezelőjének jóbarátjától hallottam még 1977-ben, hogy Schwalbe, Kamenyev titkára, kapcsolatban állt Trockij titkáraival. Schwalbe bizalmas megőrzésre átadta a dokumentumokat nekik, azzal a kikötéssel, hogy további feljegyzéseket nem készítenek. (Erre célzott egyik későbbi cikkében Lev Trockij is.) Az ifjú trockisták azonban, akik gyűlölték Buharint, kőnyomatos brosúra formájában hírt adtak a Kamenyev–Buharin találkozóról. A feljegyzés pontos szövege az emigráns mensevik *Szocialisztyicseszkij Vesztnyik*be is eljutott. Érthető, hogy Buharin nyomban bagatellizálta a Kamenyevvel való találkozás jelentőségét. Akkori feleségének, a ma is élő Eszfirj Gurvicsnak azt mondta, hogy ez csak egy futó beszélgetés volt a Kreml udvarán. Anna Larinának pedig azt mesélte: Szo-

kolnyikov vette rá, hogy ugorjanak fel rövid időre Kamenyevhez...

Mi sem természetesebb, mint hogy Sztálin is tudomást szerzett a tárgyalásokról. Az érintetteknek így hamarosan a Központi Ellenőrző Bizottság előtt kellett számot adniuk az ügyről. Ettől kezdve mind Buharin, mind Kamenyev összes önkritikájában a legsúlyosabb bűnei között sorolta elő az esetet. Kamenyev még a XVII. pártkongresszuson is kijelentette: „Elvtársak, csak annak köszönhető, hogy csoportunk és Buharin elvtárs szövetsége nem indult fejlődésnek és nem vált a párt új, ártalmas fertőzésévé, hogy a Központi Bizottság ébersége, vezetőjének, Sztálin elvtársnak elméleti állhatatossága, ideológiai kérlelhetetlensége, amely Lenin ideológiai arculatának legjobb vonásait váltja valóra, rögtön felfedte ezt a szövetséget, megvilágította a párt előtt reális osztálytartalmát, és azonnal meghiúsította a próbálkozást, hogy erre az útra térjünk."

Zinovjev és Kamenyev helyett Buharinnak tehát pillanatnyi szövetségeseivel kellett megelégednie. Ők pedig korábban nem tartoztak a szűkebb baráti környezetéhez. Életútjuk is általában az övétől eltérően alakult az októberi forradalom előtt. Szinte kivétel nélkül „lentről", a nép sűrűjéből induló „hazai" illegális párttagok voltak, akik korábban inkább a gazdaságpolitika vagy a szakszervezeti mozgalom, semmint az ideológia szféráiban tevékenykedtek. Az 1881-ben született Alekszej Rikov például falun nőtt fel, félárván: miközben ő

a gimnáziumban tanult, testvérei olykor béreseknek álltak be a gazdag parasztokhoz. Rikov a századfordulótól komoly szerepet játszott az orosz munkásmozgalomban, amikor pedig a még korántsem népes szociáldemokrata pártban megjelent a mensevik és a bolsevik irányzat, szinte azonnal az utóbbiakhoz csatlakozott és illegalitásba vonult.

„Még az iskolapadba is alig kerültem, amikor először leültettek – emlékezett később Alekszej Rikov –, és közel öt és fél esztendőt töltöttem a rács mögött. Ezen kívül háromszor száműztek és ez is három esztendőt emésztett fel az életemből. A szabadság rövid intervallumaiban, mint egy mozi képernyőjén villantak fel előttem a falvak, a városok, az emberek, az események. Mindig utaztam valamerre: kocsival, trojkán, hajón. Nem volt olyan lakás, amelyben két hónapnál hosszabb ideig laktam volna. Harminc éves koromig így éltem, s nem tudtam, milyen címre állíttassam ki az irataimat. Fogalmam sem volt, hogyan bérelhetnék magamnak egy állandó lakást."

1905-től Rikov tagja volt a párt Központi Bizottságának, csak azokban az időszakokban nem jelölték újra, amikor börtönben ült. Kitűnő szervezőnek ismerték és rendkívül széles látókörű embernek, akinek Lenin szerint csak egy komoly hibája volt: „békülékenyen" tekintett az orosz szociáldemokrata mozgalom különböző irányzataira, amelyek az 1910-es évektől egyre inkább szembekerültek a lenini típusú bolsevizmussal. 1917 októberében, a pártvezetésben folyó nagy viták idején a

feltétlenül radikális és leninista Buharinnal szemben Rikov ezért a Központi Bizottság jobbszárnyára sodródott: Kamenyevvel, Miljutyinnal, Viktor Noginnal együtt ellenezte az azonnali hatalomátvételt, majd a több szocialista párt képviselőiből álló „nagykoalíció" hangadója lett. Miután Rikov – aki az első Népbiztosok Tanácsában Lenin javaslatára a belügyekért felelt – vereséget szenvedett, társaival együtt lemondott a pártvezetésben és a kormányban betöltött tisztségeiről.

Lenin életében Rikov már sohasem nyerte vissza korábbi meghatározó szerepét a bolsevik mozgalomban. „Vlaszov elvtársat", ahogyan az illegalitásban ismerték, még a Központi Bizottságba is csupán 1919-ben jelölték és választották be újra. A polgárháború alatt azonban mindvégig a szovjet-oroszországi gazdasági élet egyik kulcsfigurája volt. Mint a *Csuszosznabarm* nevű, rendkívüli hatalommal felruházott koordinációs testület vezetője, ő felelt a Vörös Hadsereg élelemmel és ruhával való ellátásáért, a stratégiai fontosságú áruk exportjáért. Egyúttal a Legfelső Népgazdasági Tanács munkáját is irányította, végül pedig Lenin helyettese lett a Népbiztosok Tanácsában. Buharinnal ekkoriban alig volt említésre méltó politikai kapcsolata. Annyi tény, hogy 1918-ban Rikov támadta a baloldali kommunisták gazdasági nézeteit; az új gazdaságpolitikát, a NEP-et pedig eleinte sokkal organikusabban elfogadta, mint Buharin, aki kezdetben rövid távra érvényes kompromisszumot látott a bevezetésében.

Buharin és Rikov, valamint a leendő triumvirátus harmadik tagja, Tomszkij között aligha jött létre előbb politikai szövetség 1925 elejénél, amikor a trockizmus vereséget szenvedett, és színre léptek a „leningrádiak". A megosztott Politikai Bizottság néhány tagja akkoriban munkaidőn kívül is egyre több időt töltött együtt. Olykor ital is került az asztalra, így a sokévi szigorú alkoholtilalom után újra kapható 20 fokos vodka, amelyet Rikovról széles körben „rikovkának" neveztek el. A polgárháború emberfeletti erőfeszítései, a mindennapos veszély után kellett a „lazítás", de ezek a találkozások már egyben a „többiektől", tehát Trockijtól, Zinovjevtől és Kamenyevtől, no meg a felső vezetésen kívül állóktól való elkülönülési kísérlet első jelei is voltak. Ilyenkor számos országos fontosságú kérdést bizalmasan megvitathattak a jelenlevők anélkül, hogy az elhangzó vélemények jegyzőkönyvbe kerültek volna.

Elsőként általában Buharin állt fel: alkoholt nem ivott, Sztálin kedvelt durva tréfálkozásaitól viszolygott. Ő is, Rikov is egy idő után egyre ritkábban jelentek meg ezeken az összejöveteleken. Sztálin, Molotov és Kaganovics, s később Kujbisev, Mikojan, Jaroszlavszkij lassan dorbézolássá váló találkozásai helyett Rikov inkább a régi párttagok klubjába járt sakkozni, vagy odahaza olvasta a legújabb gazdasági, tudományos szaklapokat. Lassan szokássá vált, hogy a felmerülő problémáit nem ezekre a „különtanácskozásokra", nem is a kormány üléseire vitte. (Noha Lenin Lev

Kamenyevet szánta erre a tisztségre, 1924 januárjában Rikov lett a Népbiztosok Tanácsának elnöke.) Nem is a Politikai Bizottságban, hanem az adott kérdésben gyorsabb és operatívabb megoldást jelentő informális közegben vitatta meg Rikov először az ország gondjait a lenini vezetésből megmaradt Nyikolaj Buharinnal és Mihail Tomszkijjal.

Az alacsony, inkább tatár, mint orosz emberre emlékeztető Tomszkij Mihail Jefremovként jött a világra 1880-ban egy nagyon szegény munkáscsaládban. Kilenc éves korától gyufásdobozokat ragasztott egy kisüzemben, holott amióta az eszét tudta, tanulni vágyott, s későbbi élete során mindig ezt tette: túl az ötvenen is nekiült az angol nyelv elsajátításának. A jókezű fiatalember huszonegy évesen a főváros egyik legjobb nyomdásza volt, arcképe még a szakmáját népszerűsítő plakátra is felkerült. Munka után azonban szorgalmasan eljárt az illegális szociáldemokrata körökösszejöveteleire. 1904-től már másokat is a szocialista eszmék elfogadására agitált, majd a régi illegálisok szokásos útját járta: börtön, egy ideig a halálraítéltek cellája, száműzetés, rövid emigráció, hazatérés, újra börtön és száműzetés volt a sorsa. Mivel pedig Tomszkban, Nyugat-Szibéria kulturális és közigazgatási centrumában különösen eredményesen dolgozott, a városból való távozása után felvette a Tomszkij nevet.

1907-ben Tomszkij a Londonban megtartott V. pártkongresszus küldötte lett. Időközben Lenin felfigyelt rá, és élete végéig nagyra becsülte. Ő

javasolta 1917-ben azt is, hogy Tomszkij költözzön Moszkvából Pétervárra, ahol a *Metalliszt* című lapot, a vasmunkások orgánumát szerkesztette, és a szovjet szakszervezetek éppen akkor megválasztott vezetőjének, Grigorij Zinovjevnek a munkáját segítette.

Miután a szovjet kormány az 1918 februári és márciusi német előrenyomulás miatt kénytelen volt elhagyni a fővárost, a több észak-oroszországi kormányzóságot egyesítő ún. Északi Kommuna és Pétervár élén maradt Zinovjevnek meg kellett válnia szakszervezeti funkciójától. Munkáját szinte automatikusan Tomszkij vette át. A múló évek nem tették bürokratává, noha 1920 végén szakított Sljapnyikovval, Lutovinovval és a dolgozók igazi érdekeiért militáns módon harcoló munkásellenzék többi vezetőjével, akiknek felháborodását a szakszervezet és általában a munkásosztály politikai háttérbe szorítása miatt korábban Tomszkij is osztotta.

Ezekben az években Mihail Tomszkij sok időt töltött Buharinnal, hiszen Lenin általában az utóbbit delegálta a párt képviseletében a különböző ágazati és országos szakszervezeti tanácskozásokra. Az 1920-as évek második felében mindketten egyre inkább arra a következtetésre jutottak, hogy a proletárforradalom győzelme után a szakszervezeteknek fokozni kell érdekvédelmi tevékenységüket, méghozzá nemcsak a magánvállalkozókkal, hanem az állami tulajdonban levő üzemekkel szemben is. A baloldali ellenzék – a trockisták és a

zinovjevisták – ennél lényegesen konkrétabb érdekvédelmi elképzeléseit azonban általában sem Buharin, sem Tomszkij nem osztotta, minthogy végső soron mindketten már a *hatalom,* ha tetszik, az *államiság* felől nézték ezt a kérdést.

Mégis, az októberi forradalom szociális vívmányait Sztálinnal szemben előtérbe helyező politikusok, Rikov, Buharin, Tomszkij és Nyikolaj Uglanov képviseletében 1928 nyarán már világosan kirajzolódtak egy, a parasztság érdekeit szemmel tartó s egyben munkáscentrikus felfogás körvonalai. Uglanov, a buharinisták erőssége, ekkortájt a Politikai Bizottság póttagja, a nagy moszkvai pártszervezet első titkára volt. A Buharinnál két évvel idősebb politikus paraszti családban született, a jaroszlavli kormányzóságban. Az 1905-os forradalom alatt Pétervárra került, kereskedősegéd lett. Politikailag a szociálforradalmárok (az eszerek) és a szociáldemokraták hatottak rá, s ő az utóbbiakat választotta. Az 1910-es években jól ismerték a pétervári és a moszkvai bolsevikok mint újságírót és szakszervezeti vezetőt. A februári forradalom egy tartalék ezred lábadozó katonájaként érte Pétervárott, ahol hamarosan személyesen találkozott a hazatérő Leninnel is. Az októberi forradalom alatt Uglanov még mindig a párt aktivistája, ahogyan önmagát nevezte, „hangyája" volt. Karrierjét az alapozta meg, hogy egy hadosztály, majd egy nagyobb katonai alakulat komisszárjaként 1919-ben részt vett Pétervár védelmében a Jugyenyics-féle csapatok elleni harcokban. Grigorij Zi-

novjev ekkor felfigyelt rá, és az ő javaslatára a pétervári szakszervezeti szövetség titkárává választották. Ám Uglanov éppen az Északi Kommuna vezetőivel, Zinovjevvel és munkatársaival szemben lépett fel 1922-ben, még Lenin életében. Konfliktus konfliktust követett, és 1925-ben Uglanov, egy Nyizsnyij Novgorod-i intermezzót követően, már Sztálin oldalán, a moszkvai pártszervezet vezetőjeként *ellenzéki elhajlónak* bélyegezte Zinovjevet, Kamenyevet és Krupszkaját.

Az 1920-as évek második felében Nyikolaj Uglanov igazán nem panaszkodhatott, hogy a pártvezetés nem méltányolja képességeit. A moszkvai első titkári poszt mellett a Központi Bizottság titkárságának, majd a szervezőbizottságnak is tagja lett. Az alulról jövő nyomásnak engedve, érezvén a fővárosi munkások elégedetlenségét, Uglanov végül mégis a buharini politika híve lett, s olykor következetesebben képviselte azt, mint Rikov, Tomszkij, vagy a kompromisszumokra gyakran kapható Buharin.

A moszkvai munkásság soraiban sok volt a falusi gyökereit őrző, otthon maradt családtagjaival szoros kapcsolatban álló textiles. Ők eleve nehezen viselték az 1928-ban az országon végigsöprő parasztellenes intézkedéseket, amelyek a hadikommunizmus legnehezebb hónapjait idézték. Ezt vallotta Uglanov és a külvárosok hangulatát pontosan érzékelő társai: Kotov, a moszkvai pártbizottság titkára, Mihajlov, a fővárosi szakszervezet titkára, Mandelstam (Ljadov), a bolsevik párt egyik alapí-

tója, a Szverdlovról elnevezett Kommunista Egyetem rektora, Rjutyin, a Vörös Presznya kerület titkára és mások. Ezen kívül antidemokratikusnak tartották, hogy a Központi Bizottság a bolsevik alapszervek megkérdezése nélkül dönt az iparosodás ütemének kérdésében, a helyi funkcionáriusok kinevezése dolgában, hogy a központi apparátus centralista törekvéseit érvényesítik stb. „Bíztunk és bízunk a pártban, de maguk valahogy túlságosan gyakran követnek el komoly hibákat", idézte Uglanov a moszkvai munkásság bírálatát a Politikai Bizottság tevékenységéről. „Mi dolgozunk, növeljük a munka termelékenységét..., de maguk, az irányítók és vezetők, rosszul birkóznak meg a magukra bízott feladatokkal."

1928 júliusában, amikor Buharin kifejtette Kamenyevnek, miben különbözik az ő politikai platformja Sztálinétól, a moszkvai pártapparátus buharinista tagjai elkezdték kiszivárogtatni a pártvezetésben mind markánsabban felszínre törő ellentéteket. Sztálin hívei egyedül a moszkvai Komszomol-szervezetben őrizték meg többségüket; egy ideig a Tarasz Kosztrov által szerkesztett *Komszomolszkaja Pravda* volt az egyetlen lap, amely támadta Buharint és tanítványait. A pártfőtitkár azonban abban bízott, hogy a választások előtt kinevezésekkel *lecseréli az apparátust,* és így érvényesíti akaratát. Fokozatosan az egész országban ezt a taktikát alkalmazta: így „hozta be" később Beriját is a Kaukázuson túli terület pártszervezetének élére.

A moszkvai pártszervezet, amelynek több vezetője a Központi Bizottságnak, illetve a Központi Ellenőrző Bizottságnak is tagja volt, nem adta meg magát egykönnyen. Az 1928-as júliusi plénumot követően, ahol Sztálin és Buharin kiásták a csatabárdot, 13 fővárosi vezető pártmunkás találkozott a Központi Bizottság vezetőivel, és lényegében Buharin elképzeléseinek szellemében adtak hangot követeléseiknek: az iparosítás irreális ütemének csökkenését, a zuhanó életszínvonal stabilizálását, valamint a parasztságra háruló nyomás enyhítését akarták elérni.

Július 30-án 3000 moszkvai párttag előtt Alekszej Rikov tartott tájékoztatót a Központi Bizottság tanácskozásáról. Mondanivalójának lényege az volt, hogy vissza kell térni a XV. pártkongresszus mérsékeltebb céljaihoz, és fellépett a falun tapasztalható túlkapások ellen is. Augusztus 11-én Mandelstam, a moszkvai pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője *A pártpropaganda lényege* címmel terjedelmes cikket közölt a *Pravdá*ban. A leningrádi ellenzék zászlóbontása óta alighanem ő fogalmazta meg a legpregnánsabban: „Meg kell tanítani a párttagok tömegeit, hogy ne féljenek, ha olyan gondolattal találkoznak, amely valamilyen formában eltér a fő bolsevik irányvonaltól. Ne féljenek az elhajlás szótól sem."

Még nagyobb diszkrepanciát mutatott a pártvezetés sztálini többségének felfogásával Buharin *Egy közgazdász feljegyzései* című tanulmánya, amely a *Pravda* 1928. szeptember 20-i számában

látott napvilágot, és a „renitens" Moszkván kívül is óriási visszhangot váltott ki. Az olvasók jelentős része nem tudta megítélni az adatokat, amelyeket Buharin a különböző iparágak fejlődéséről és várható teljesítményéről közölt. Annyit azonban látniuk kellett, hogy a politikus prognózisa éles ellentétben áll Sztálin és Molotov optimista számadataival. A párt főtitkára ugyanis – szintén szeptemberben – Nagy Péter pozitív példáját idézte, aki birodalmában a nehéz körülmények ellenére „lázasan gyárak építésébe kezdett, hogy el tudja látni a hadsereget, és megerősítse az ország védelmét".

Buharin nem a kegyetlen eszközökkel modernizáló cár példájával hozakodott elő, hanem a néptömegek egyre növekvő elégedetlenségére hívta fel a figyelmet. „Nézzük meg, milyen leveleket írnak a munkások, milyen kérdéseket tesznek fel írásban a különböző gyűlések szónokainak! Hallgassák meg az egyszerű proletárokat! Milyen hatalmas kulturális és politikai fejlődést tapasztalunk! Milyen égető az igény, hogy leássunk »a dolgok gyökeréig«, mennyire nem kielégítőek az általunk használt, elkoptatott, egy kaptafára húzott, üres frázisok, amelyek primitívek, mint egy fatuskó és úgy hasonlítanak egymásra, mint két borsószem."

Sztálin környezetét feldühítette a Buharin-cikk egyik leglényegesebb konklúziója, amely a későbbiek fényében valóban szinte prófétikusan hangzik: „Az országban kétségtelenül mozgolódnak a velünk szemben álló erők: a falvakban a kulákság, a városokban a régi burzsoázia maradványai és az

új burzsoázia csoportjai. A hatalmas apparátus pórusaiba befészkelik magukat az újjáéledő bürokratikus elemek, amelyek teljesen közömbösek a tömegek érdekei, léte, életkörülményei, anyagi és kulturális érdekei iránt. Miközben a kis- és középburzsoázia tevékeny ideológusai (ilyenek az iparosítás, a szovhozok, a kolhozok ellenzői) a csápjaikat nyújtogatják, és csöndben igyekeznek megingatni a politikai vonalunkat, addig a »mivel szolgálhatok?« típusú hivatalnokok készségesen kidolgoznak bármilyen – akár szuperiparosítási – tervet is, hogy holnap »baráti körben« rajtunk nevessenek, holnapután pedig ellenfeleinkkel kézenfogva meneteljenek. A munkásosztálynak azonban számos adu van a kezében. A politikai aktivitását fokozó osztályellenség elleni harcában a proletariátus a szegényparasztságra támaszkodik. /.../ Ha bátor önkritikát bontakoztat ki saját soraiban, akkor egyre sikeresebben le fogja küzdeni saját hibáit is. Mi fejlődünk, fejlődhetünk, és kisebb megrázkódtatásokkal fejlődni is fogunk, ha kulturáltabbak leszünk és megtanulunk jobban irányítani. Erről beszélt Lenin elvtárs életének utolsó éveiben."

1928. október 3-án Moszkva Rogozsszko-Szimonovszkij kerületében (Buharin egykor mint fiatal propagandista itt agitálta a munkásokat) Penykov, a kerületi pártbizottság titkára előadást tartott, amelyben felhívta hallgatói figyelmét, hogy azt az utat kell járni, amelyet Buharin *Egy közgazdász feljegyzései* című tanulmányában kijelölt. Rjutyin,

a Vörös Presznya kerület pártvezetője is hasonló szellemben nyilatkozott. Hamarosan azonban mindannyiukat hideg zuhanyként érte, hogy a Politikai Bizottság október 8-i határozatában elítélte Buharint, aki állítólag a testület tudta nélkül közölte írásait. (Korábban nem volt kimondott cenzúráztatási kötelezettség a párt legfelsőbb vezetésében, ez az eset teremtette meg hozzá a precedenst.)

Október közepén, mint Buharin életében annyiszor, a nyers erőszak erősebbnek bizonyult az intellektusnál. Sztálin a „Tüzet a vezérkarra!" maói taktikáját mintegy megelőlegezve, a moszkvai párttagságot tömeges önkritikára és kritikára kényszerítette. Ennek elmaradhatatlan része kellett hogy legyen Buharin és társai elítélése. A rögtönzött gyűléseken egyre több párttag harcias felszólalásában hangzott el a *jobboldali elhajló* és az *opportunista* jelző. Sőt, egyes helyeken Buharinékat egyenesen *kulákbérencnek* nevezték. A Sztaraja tér 4-ből, a Központi Bizottság épületéből küldött instruktorok közreműködésével több nagyvállalat, majd kerület teljes pártvezetőségét lecserélték. A Buharin és Uglanov elleni frontális támadást a moszkvai pártbizottság október 18–19-i plénuma koronázta meg, ahol maga Sztálin is megjelent és felszólalt. Jóllehet a beszámolót még Uglanov tartotta meg (a demokrácia jegyében!), a Molotov által gondosan kiválogatott felszólalók már többnyire a főtitkár szellemében nyilatkoztak. A tanácskozást követő kerületi értekezleteken csu-

pán néhány régi párttag – így a szintén támadások kereszttüzében álló Mojszej Frumkin és a trockista ellenzékkel szemben annak idején (és később is) annyira keményen, sőt kegyetlenül fellépő „pártbíró" Aron Szolc – ütött meg szuverén hangot. November 27-én a moszkvai pártbizottság újabb plénuma felmentette tisztségéből Uglanovot és helyettesét, Kotovot. Helyükre Vjacseszlav Molotov és Karl Bauman, a rigorózus lett pártmunkás került. Sztálin moszkvai győzelme megakadályozta, hogy a buharinizmus gyökeret verjen, majd teret nyerjen az ország nagyvárosaiban. A novemberi központi bizottsági plénumon a főtitkárnak így már sokkal könyebb volt meghirdetni a „jobboldali elhajlás" elleni országos kampányt.

Buharin szövetségesei más frontokon is visszavonulásra kényszerültek. Vereséget szenvedtek az 1928 decemberében megtartott VIII. szovjet szakszervezeti kongresszus vitáján, amelyen pedig eredetileg Tomszkij és munkatársai voltak többségben. A kongresszusra Sztálin elküldte Lazar Kaganovicsot, hogy a szavazás előtt szigorúan kötelezze a párttagokat Tomszkijék kibuktatására. Erre nem került sor, ám Kaganovics a célnak megfelelően átalakította a szakszervezetek vezetését; a biztonság kedvéért ő maga is ottmaradt *komisszárnak* Tomszkij mellett.

Látván az ellenállást, Buharin elvesztette korábbi lendületét. Visszavonult az észak-kaukázusi Kiszlovodszkba, közgazdasági szakkönyvekkel bástyázta körül magát, esténként pedig elvegyült a

sétálók közé, jókedvű beszélgetésekbe elegyedett az üdülőkkel, akiknek fogalmuk sem volt róla, hogy már egy bukott, vert politikussal beszélgetnek. Az észak-kaukázusi üdülőhelyen érte Buharint a hír, hogy Moszkvában nagy viták folynak az iparosítási terv körül, és Alekszej Rikov kezdi feladni addigi közös pozícióikat. A Politikai Bizottság tagjaként Buharin azonnal különrepülőgépet kért. Útközben azonban a belügyi szervek két alkalommal is leszállították gépét, azzal az ürügygyel, hogy az utas testi épségéért aggódnak.

A szovjet fővárosban 1928 végén a Buharin–Tomszkij–Rikov hármas már képtelen volt a korábbiakhoz hasonlóan összehangolni tevékenységét. A sűrűsödő, durva támadások nyomán Tomszkij és Buharin (akit nem mentettek fel a *Pravda* főszerkesztői tisztéből, de beültették mellé Makszimilian Szaveljevet, régi emigránstársát) tiltakozása jeléül nem járt be munkahelyére; Alekszej Rikov viszont szorgalmasan eleget tett kormányfői kötelezettségeinek.

1929 januárjában, éppen a Központi Bizottság ülése előtt Buharin újra hallatta hangját. Lenin halálának évfordulóján beszédet mondott: ennek szövege két folytatásban napvilágot látott a *Pravdá*ban. A *Lenin politikai végrendelete* című írás pontosan azokat a Lenin-műveket idézte fel, amelyeket a bolsevik párt vezetője 1922–1923 fordulóján a Sztálinnal folytatott vitában vetett papírra. Buharin mintegy önmaga felfogásának igazolásaként hivatkozott rájuk. Elsősorban azokat a pasz-

szusokat emelte ki, amelyek a „békés szervezőmunkát", a „kultúra terjesztését" állították középpontba. Különös hangsúllyal idézte azokat a részeket, ahol Lenin a parasztság bizalmának megszerzését-megtartását, s egyben a munkáshatalom vezetése alatt tartását szorgalmazta.

A Buharin-cikknek ezúttal is frenetikus hatása volt, főleg az 1929 januári központi bizottsági ülésen részt vevő küldöttek körében. A „belső kör" tagjai sejtették, miért hivatkozik a *Pravda* főszerkesztője a kiemelt Lenin-gondolatokra, és sokan tudták azt is, hogy ezek az írások abban a periódusban születtek, amikor Lenin le akarta váltani Sztálint a főtitkári tisztségből.

Sztálin január 30-án, a Központi Bizottság ülésén idegesen reagált a *Pravda*-cikkre. Már „Buharin-csoportról" beszélt, és utalt rá, hogy ellenfele képes lenne pártellenes szövetséget kötni a trockistákkal. Pedig jól tudta: a Központi Bizottság nem is olyan régen éppen Buharint bízta meg azzal, hogy szervezze meg Trockij száműzetését Alma-Atába. Felhánytorgatta még Buharinnak a Kamenyevvel folytatott tárgyalásokat is, amelyek leleplezését apparátusa éppen erre az időszakra időzítette.

Buharin keményen ellenállt. A támadásokra harminc oldalas memorandumban válaszolt, és a dokumentumhoz Rikov meg Tomszkij is csatlakozott. Ezt a forrást mindmáig nem ismerjük teljes terjedelmében, a Buharin–Kamenyev tárgyalásokat vizsgáló Ordzsonikidze azonban egy fontos

részt idézett belőle a XVI. pártkongresszuson: „Komoly, fájó kérdéseket nem vitatunk meg. Az egész ország a gabonaproblémával meg az ellátás gondjaival vesződik, és az uralmon levő proletárpárt konferenciái hallgatnak. Az egész ország érzi, hogy nem helyes, ami a parasztsággal történik. És a proletárpárt, a *mi* pártunk konferenciái hallgatnak. Az egész ország látja és érzi, hogy megváltozott a nemzetközi helyzet. És a proletárpárt konferenciái hallgatnak. Ezzel szemben határozatáradatot zúdítanak ránk az elhajlások ellen, mindig ugyanazokat a szavakat ismételve, millió kósza hírt és híresztelést terjesztenek a jobboldaliakról, Rikovról, Tomszkijról, Buharinról stb. Ez kisszerű politika, nem olyan politika, amely egy nehéz időszakban elmondja a munkásosztálynak az *igazságot a helyzetről,* számít a tömegekre, meghallja és megérzi *igényeiket,* a tömegekkel összeforrva vezeti ügyét."

A felszólalók többsége nem értett egyet ezzel a memorandummal. Az Ordzsonikidze-bizottság pedig a következő ultimátumot intézte Buharinhoz:

„1. Buharin elvtárs ismerje el, hogy politikai hiba volt a Kamenyev elvtárssal folytatott tárgyalása;

2. Buharin elvtárs ismerje el, hogy 1929. január 30-i »nyilatkozatának« azokat a megállapításait, miszerint a KB valójában a »parasztság katonai-feudális kizsákmányolásának« politikáját folytatja, szétbomlasztja a Kominternt és meghonosítja a pártban a bürokratizmust, első felindulásában, a

vita hevében mondta. Ismerje el, hogy nem helyesli ezeket a megállapításokat és úgy véli, hogy ebben a kérdésben nincsenek nézeteltérései a párttal;

3. Buharin elvtárs ismerje el, hogy ezen az alapon lehetséges és szükséges a közös munka a Politikai Bizottságban;

4. Buharin elvtárs vonja vissza lemondását mind a *Pravdá*ban, mind Kominternben betöltött funkcióiról;

5. Tekintettel minderre, Buharin elvtárs vonja vissza január 30-i nyilatkozatát.

A fentiek alapján a bizottság lehetségesnek tartja, hogy ne nyújtsa be a Politikai Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság Elnökségének együttes ülésére a Buharin elvtárs hibáinak politikai értékelését tartalmazó határozati javaslatát, és javasolja a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság Elnöksége együttes ülésének, hogy semmisítsenek meg minden dokumentumot (a beszédek gyorsírt jegyzőkönyvét stb.)

A bizottság javasolja a Politikai Bizottságnak és a Központi Ellenőrző Bizottság Elnökségének, biztosítsa Buharin elvtárs számára a szükséges feltételeket, hogy normálisan dolgozhasson, mint a *Pravda* felelős szerkesztője és a Komintern Végrehajtó Bizottságának titkára."

A feltételeket Buharin sorra visszautasította, és méltóságteljesen válaszolt a további támadásokra is. Mindez kiváltotta Sztálin megjegyzését a tanácskozás végén: „... Túlságosan liberálisak és türelmesek voltunk a buharinistákkal. Vajon nem jött-e el

az ideje annak, hogy véget vessünk ennek a liberalizmusnak?"

Sem Buharint, sem Tomszkijt nem sikerült tehát ekkor Sztálinnak térdre kényszeríteni. Rikov azonban, kivált azután, hogy a Politikai Bizottság február 8-án mindhármukat megrovásban részesítette, újra megingott. A Buharin-csoport tagjait tovább gyengítette, hogy Sztálin időközben elérte Lev Trockij kiutasítását a Szovjetunióból: a politikust szigorú őrizet mellett kitoloncolták Konstantinápolyba. Buharin – korábban Trockij egyik legádázabb ellenfele – a politikus száműzetésével maga vált Sztálin támadásainak fő célpontjává.

A Komintern vezető szerveiben 1929 tavaszán ugyancsak felmorzsolódtak Buharin utolsó politikai állásai. Már fél esztendeje a VI. kongresszus folyosóin beszélték a delegátusok, hogy súlyos ellentétek dúlnak a Komintern politikáját meghatározó bolsevik párt Politikai Bizottságában, főleg Sztálin és Buharin között. Az utóbbi hívei a rokonszenvesnek vagy megbízhatónak ítélt küldöttekkel szemben nem is titkolták túlzottan ezt a tényt. Buharin külön kérésére azonban még a kongresszus alatt közleményben demostrálták a bolsevik párt egységét.

Bizalmas körben a politikus viszont nem titkolta, hogy helyzete megváltozott. A hozzá hűségesen ragaszkodó Humbert-Droz, a svájci párt vezetője leírta: „A kongresszus alatt este Buharin megkért, kísérjem el a Kremlbe, hogy a bolsevik párt válságáról beszéljen nekem. Először megerősítette,

hogy Lenin végrendelete, amelyet a sztálini propagandagépezet hamisnak nyilvánított, igaz. Majd azokról a konfliktusokról szólt, amelyek Sztálint és Lenint 1923-ban több alapvető kérdésben szembeállították. Megemlítette, hogy Sztálin erőszakos, úrhatnám természete nemcsak a pártban, hanem a családjában is súlyos helyzetet teremtett. Amikor Sztálin részegen gorombáskodott velük, a felesége, Allilujeva, kislányával, Szvetlanával a karjában Buharinhoz menekült."

Humbert-Droz azon kevesek egyike volt a Kominternvezetői közül, akikre Buharin valamelyest támaszkodni tudott a számára vészterhes hónapokban: közéjük tartozott Clara Zetkin és az olasz Tasca is. De ha Sztálin és az általa 1929-ben személyesen a Kominternbe delegált Molotov megneszelt erről valamit, nem volt az a durvaság, amelyet fel ne használtak volna. Humbert-Droz archívumában megmaradt egy Buharin kalligrafikus betűivel telerótt, rövid kézirat, amelyben megkérdezte tőle: „Kérem, írja meg nekem, igaz-e, hogy az elnökség ülésén a német kérdés tárgyalása során Sztálin elvtárs azt kiállította magának, hogy menjen a fenébe?" Humbert-Droz így válaszolt: „Kedves Buharin elvtárs! Kérdésére válaszolva megerősítem, hogy nyilatkozatom felolvasásakor, a német kérdéssel foglalkozó elnökségi ülés végén Sztálin elvtárs félbeszakított és azt kiáltotta »Pasol k csjortu!« (azaz: menj a pokolba!), amit minden jelenlevő elvtárs, aki tud egy kicsit oroszul, megértett.

Bár ezt a külföldi elvtársakkal való újfajta bánásmódot a Kominternben Elnökségében, az orosz Politikai Bizottság egyik képviselője részéről hallatlan és a szovjet párt vezetése által a Kominternben soha nem alkalmazott eljárásnak tartom, nyugodtan folytattam nyilatkozatom felolvasását, és nem hagytam magam zavartatni sem Sztálin, sem Molotov közbeszólásaitól. Ez utóbbi azt kiáltotta: »Képmutató!«.

Mivel a gyorsírással írt jegyzőkönyveket külföldre is elküldik, nem kértem, hogy ezek a sértések és durvaságok bekerüljenek a jegyzőkönyvbe, hiszen az csak lejáratná a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkárát.

De az orosz delegáció véleménye, amely Sztálin elvtárs második beszédében is kifejezésre jutott azokkal a külföldi elvtársakkal szemben, akiknek független nézeteik vannak és hangot is adnak ezeknek, arra az elhatározásra késztetett, hogy felmentésemet kérjem az elnökségi és a politikai titkársági teendőim alól; kértem, küldjenek haza. Mivel azonban arra köteleztek, hogy itt maradjak és ilyen körülmények között dolgozzak, úgy döntöttem, egy szót sem szólok többet a Komintern irányító testületeiben, hacsak nem kell beszámolót tartanom.

Lenin minden külföldi elvtársat meghívott, megkérdezte a véleményét, meghallgatta. Egészen mostanáig az önálló véleményt valló külföldi elvtársaknak megvolt a lehetőségük, hogy a fejlődés érdekében együttműködjenek a Komintern politikai veze-

tésével. Az új feltételek között szerintem ez lehetetlenné vált, és ezért a Végrehajtó Bizottság legközelebbi ülésén újra felmentésemet fogom kérni az elnökségből."

1929 júniusában, Moszkvában, a Komintern székházában már a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiben csak nehézkesen eligazodó Molotov elnökletével ülésezett a Végrehajtó Bizottság tizedik plénuma. A tanácskozás befejeztével Sztálin nyugodtan konstatálhatta szűkebb baráti körében, hogy most már a Kominternben is szétverte a „buharinizmust".

★

Az 1929-es esztendő második felére egyre inkább világossá vált, hogy Buharin súlyos, visszavonhatatlan vereséget szenvedett. Pedig a párttagok tömegei látszólag még sokban az októberi forradalom, a „hőskor" letéteményesének, a Lenin utolsó írásaiban foglalt szellemiség hordozójának tekintették őt. És nem csupán a már egymilliót meghaladó párttagság, hanem számos párton kívüli értelmiségi is. Az első olyan akadémiai választáson például, amelyen nagy számban jelöltek kommunistákat is, a világhírű fiziológus Ivan Pavlovval az élen a régi akadémikusok kibuktatták a „Kreml jelöltjeit", köztük az irodalomtudós Fricsét és Luppolt, valamint a történész Antonov-Lukint. Buharin viszont David Rjazanov társaságában szinte ellenszavazat nélkül akadémikus lett.

(1937-ben, egy évtized múlva, a megfélemlített tudósok gyülekezete engedelmesen törölte akadémiai tagságát, s azt csak 1988-ban állították vissza, *post mortem.*)

A tudomány világa ettől kezdve komoly terrénummá vált Buharin számára, pontosan abban az arányban, ahogyan kiszorult a politika berkeiből. Pedig mindent megtett, hogy visszavonulás közben újra megpróbáljon területeket nyerni. 1929. június 30-án kitűnő elemző cikket közölt a *Pravdá*ban *A szervezett hanyagság elmélete* címen. Burkolt bírálata volt ez annak az erőltetett, agyoncentralizált iparosítási tervnek, de az „oblomovizmusnak" is, amely Sztálin környezetében látszott megerősödni az ellentéteket sorban elkenő 16. pártkonferenciát követően.

Egy akkori olvasóban, aki fellapozta ezt a cikket, mégis felmerülhetett, hogy vajon Buharin a saját véleményének ad-e hangot, vagy az egyre gyakrabban *sztálininak* nevezett központi irányvonalat képviseli. A politikus még jelen volt, szerepelt a közélet hagyományos jelképrendszerében. A díszszemléken a mauzóleum mellvédjén állt, a fényképeit gyakran közölték a lapok, ahogyan a kormányfő Rikov arcképe is ott függött a hivatalos helyiségekben, ahogyan a szakszervezeti tanácskozásokon is egy ideig még automatikusan Tomszkijra hivatkoztak. Egyelőre olyan durván senki nem támadta őket, mint Zinovjevet, Kamenyevet, s kivált Trockijt. De már 1929 tavaszától zajlottak azok a zárt taggyűlések, amelyeken Moszkvából

érkezett, *Bizalmas!* jelzéssel ellátott iratok alapján éles kirohanásokat intéztek Buharin és a többi „jobboldali" ellen. Jellemző, hogy ezeknek a hivatalos dokumentumoknak egyik döntő érve az volt, hogy elveszítette a nemzetközi munkásmozgalom bizalmát, és ezért 1929. július 4-én a Komintern Végrehajtó Bizottsága eltávolította a kommunista világpárt éléről – noha ez nyilvánvalóan a szovjet delegáció sugalmazására történt.

Nem sokáig váratott magára az első nyilvános *támadássorozat* ideje sem. Ennek pontosan tudjuk a kezdetét: 1929. augusztus 21-én és 24-én jelent meg a *Pravdá*ban az a cikk, amely Buharint „az elhajlók fő buzdítójának és vezetőjének" nevezte. Mint valami jelre, egyszerre össztűz zúdult a párt korábbi ideológusára. Ugyanazok a kiadók, amelyek addig több tízezer példányban, egymással versengve jelentették meg elméleti írásait és felszólalásait, most egy csapásra abbahagyták a kiadást, és a felszabaduló kapacitást a Buharin-ellenes kampány szerzőinek rendelkezésére bocsátották. A volt baloldali kommunista Vlagyimir Szorin, a különböző ellenzéki irányzatok hivatásos bírálója, a Lenin Intézet helyettes igazgatója, akinek az ellenzéket ostorozó két brosúrájához is Buharin korábban előszót írt, vállalkozott rá, hogy Lenin írásaiból összegyűjtse a Buharin-ellenes kitételeket.

November 7-én Sztálin is megszólalt a *Pravdá*ban. Kemény szidalmak közepette meghirdette a „forradalom felülről" programját és magabiztosan

kijelentette, hogy a parasztság szinte teljes egészében hajlandó lemondani a maga kis földjéről a kolhozok javára; a kollektivizálás egész járások előtt nyitja meg az utat az új, boldog élethez. Ez volt a *teljes kollektivizálás* végzetes programjának meghirdetése.

Három nappal később összeült a Központi Bizottság történelminek nevezett 1929 novemberi tanácskozása, amely a téma fontossága miatt egy egész hétig eltartott. Jegyzőkönyvét mindmáig nem tették közzé; Sztálin beszédéből és a határozat szövegéből csak annyi világos, hogy Buharint, Rikovot és Tomszkijt megfenyegették: ha továbbra is ellenezni fogják a teljes kollektivizálást, akkor kizárják őket a pártból. A tanácskozáson négy egykori moszkvai pártvezető, Uglanov, Mihajlov, Kotov és Kulikov elhatárolta magát iménti szövetségeseitől, a „jobboldaliaktól". Még javában tartott a központi bizottsági ülés, amikor a megbírált hármasfogat tagjai nyilatkozatot osztottak ki a résztvevők között. Ebben bizonyos mértékig visszavonulót fújtak. Elismerték a szovjet gazdaságpolitika sikereit, ugyanakkor megjósolták, hogy a hadikommunizmus újjáélesztése válságot idéz majd elő a mezőgazdaságban, és feltétlenül negatív irányban befolyásolja a városok élelmezését.

Erre az volt a válasz, hogy Buharint kizárták a Politikai Bizottságból, Rikovot és Tomszkijt pedig utolsó figyelmeztetésként pártbüntetésben részesítették. A jelek szerint ez mindhármukat megzavarta, sőt demoralizálta. November 26-án a *Pravda*

közölte: „Az elmúlt másfél esztendő alatt köztünk és az OK/b/P Központi Bizottságának többsége között ellentétek támadtak több politikai és taktikai kérdésben. Nézeteinket egy sor dokumentumban és felszólalásban tártuk fel a Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság plénumain és más tanácskozásokon. Kötelességünknek tartjuk kijelenteni, hogy ebben a vitában a pártnak és a Központi Bizottságnak lett igaza. Az említett dokumentumokban kifejtett nézeteink helytelennek bizonyultak. Tévedésünket elismerve, a magunk részéről minden erőfeszítést megteszünk, hogy a párttal együtt határozottan felvegyük a harcot a párt központi irányvonalától való minden elhajlással, elsősorban a jobboldali elhajlással és az iránta megmutatkozó engedékenységgel szemben, hogy bármely akadályt legyőzzünk, és biztosítsuk a szocialista építés mielőbbi, teljes győzelmét. M. Tomszkij, Ny. Buharin, A. Rikov. Moszkva, 1929 november 25."

Ugyanebben a számban Uglanov szintén megtagadta nézeteit. Az elkövetkezendő hetekben sorra megadták magukat – ki őszintén, ki taktikából – a Buharin-iskola tagjai is, akik ellen a Központi Bizottság Agitációs Osztályának irányításával már ugyancsak több hónapja jól összehangolt sajtókampány folyt. A fiatal filozófusok, közgazdászok, lapszerkesztők moszkvai és leningrádi irodáikat általában jelentéktelen vidéki posztokra cserélték fel. Ott azután nemegyszer eszükbe jutott azoknak a neves régi bolsevik vezetőknek – a trockistáknak,

zinovjevistáknak – a sorsa, akik ellen alig két-három évvel ezelőtt ők maguk folytattak hasonló hevességű kampányt. A „jobboldaliak" között egyébként már folyt a „nagyobb vadak" bekerítése is. Alekszej Rikovot leváltották a Szovjet-Orosz Föderáció Népbiztosok Tanácsának elnöki posztjáról, és olyan helyzetet teremtettek körülötte, hogy a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának elnöki tiszte puszta formalitássá vált. Az ágazati szakszervezeti vezetők ügyes-bajos dolgaikkal jó ideje nem Mihail Tomszkijt, hanem Mojszej Kaganovicsot keresték fel, s Sztálin Dogadov személyében már ki is jelölte Tomszkij utódát. Ő azonban nem a szakszervezeti szövetség elnöke lett – ezt a posztot megszüntették –, hanem titkári funkcióban dolgozott, Kaganovics ellenőrzése alatt.

Időközben Joszif Sztálin 1929. december 21-én megünnepelte ötvenedik születésnapját. A díszvacsorára az *Oszd meg és uralkodj!* elve alapján Buharint és Tomszkijt nem hívta meg, Rikovot viszont igen; ő azonban nem ment el. Ezekben a napokban minden országos pártvezető „születésnapi" megnyilatkozása döntő jelentőségűvé vált az illető további sorsára nézve. Ezért lett például a főtitkár legközelebbi embere Klim Vorosilov, aki *Sztálin és a Vörös Hadsereg* című cikkében bebizonyította, hogy a polgárháborút nem Lenin és Trockij, hanem az ünnepelt nyerte meg a fehérek ellen. Kalinyin viszont ezt az alkalmat próbálta felhasználni, hogy Kamenyev, Zinovjev és Lenin többi régi munkatársa – s egy kicsit saját maga – számára

amnesztiát eszközöljön ki. Mások, így Kaganovics és Mikojan, az összes ellenzéki csoport, köztük a Buharin-iskola szétverésére ösztönözték a főtitkárt. Ők jártak igazán az ünnepelt kedvébe, aki aggódva ismételgette: „A Buharin-féle teória még mindig él. Palántái, hajtásai hol itt, hol ott bukkannak elő, mégpedig elméleti fronton."

A sarokba szorított „jobboldali" elhajlóknak az sem segített, hogy 1929 szilveszterén egy flaska borral betoppantak Sztálin otthonába, a Kremlbe. A házigazda nem tessékelte ugyan ki őket, sőt barátságosan végigdalolta velük az éjszakát, pedig jól tudta, hogy energiája számottevő részét a beköszöntő évben is a politikai életből való teljes kirekesztésükre és személyes megalázásukra fordítja majd. Elég furcsa, hogy a három vendég, aki réges-régóta ismerte Sztálint, valamit is remélt ettől a gesztustól, amikor tudták, felfogása szerint nincs édesebb, mint a jól megválasztott bosszú pillanatában lesújtani egy emberre.

Kompromisszumban sem igen reménykedhettek, hiszen 1929. december 27-én, a marxista agrárszakemberek konferenciáján Sztálin – a Politikai Bizottság felhatalmazása nélkül! – kijelentette: a párt arra készül, hogy „a válság kizsákmányoló tendenciáinak korlátozásáról áttérjen a kulákság mint osztály likvidálására". Buharin nyíltan már nem vehette fel a kesztyűt, de virágnyelven fellépett a teljes kollektivizálás jelszava ellen. 1930. február 19-én a *Pravda* hasábjain kigúnyolta azt a kijelentést, hogy a kolhozosítás tulajdonkép-

pen az új gazdaságpolitika, a NEP jól átgondolt folytatása. „Valójában a rendkívüli intézkedések kapuján át és a gabonatermelés gyorsan kibontakozó válsága révén léptünk a kollektivizálás útjára."

A „jobboldaliak" jóslatai közben sorra beigazolódtak. A kolhozokba kényszerített parasztok tömegével kezdték levágni az állatállományt, magtárakat gyújtottak fel, és a vidékre küldött munkásagitátorok, az ún. „húszezresek" – ennyi munkás ment falura a kollektivizálást segíteni – közül sokakat meggyilkoltak. Az össztársadalmi elégedetlenségre reagálni kellett. Sztálin a *Pravdá*ban 1930. március 2-án *Megszédültek a sikertől* című hírhedt-álszent cikkében méltatlankodva a helyi erőket tette felelőssé a túlkapásokért. (Nem annyira a diktatúra, mint inkább a diktátor jellemének lényegéből fakadt ez az alakoskodás, nem az első és nem is az utolsó a politikus pályáján.)

Ha Buharin erre válaszul megírta volna a *Pravdá*ba, hogy a főtitkár a saját felelősségét hárítja át a tömegekre, akkor cikke természetesen sohasem lát napvilágot. Helyette egy roppant szellemes pamfletet közölt a lap március 7-i számában *Pius pápáról*. A terjedelmes írásban elrévedezett azon, hogy Krisztus földi helytartója koldusbotra juttatja az embereket, ám ezért másokra próbálja hárítani a felelősséget.

Későbbi szokásaival ellentétben Sztálin úgy tett, mintha nem róla lenne szó. A retorzió azonban nem maradt el: Buharin ezután hosszú hónapokra kiszorult a központi sajtóból.

Ma már tudjuk, hogy Nyikolaj Buharin az íróasztala mellett, sok mindentől és sok mindenkitől elszigetelve, pontosan látta a veszélyeket. Számos kevéssé ismert, izgalmas bizonyítéka található ennek az ún. *szmolenszki levéltárban,* amely a második világháborút követően a visszavonuló nácikkal Németországba, onnan az Egyesült Államokba került, s néhány éve folyamatosan teszik közzé az anyagát. Alulnézetből látható belőle, hogy *a falu forrongott:* a Belorusszia határán lévő, erdős, rossz termőtalajú régióban csak úgy özönlöttek a panaszos levelek az állami, párt-, belügyi és egyéb szervekhez; rengetegen tiltakoztak az erőltetett kollektivizálás ellen. Az egyszerű, keresetlen szavak szinte pontosan ugyanolyan érvrendszerré állnak össze, mint Buharin elméleti síkon megfogalmazott gondolatai.

Óhatatlanul felmerül a kérdés: vajon Buharin, aki – igaz, csak 1928 tavaszától – eléggé pontosan látta, milyen zsákutcába viszi Sztálin a Szovjetunió gazdaságát, elsősorban mezőgazdaságát, gondolt-e az ellenállás keményebb formáira, külön párt alapítására, Sztálin erőszakos elmozdítására vagy az illegalitásra? Újabb archívumok megnyitásáig erre éppúgy nincs hiteles válasz, mint arra a Buharin személyiségétől amúgy is távol álló eshetőségre, hogy ilyen céllal kereste volna a kapcsolatot a párttagok tömegével, csoportokkal, esetleg az elégedetlen parasztsággal, amelyben számos kortárs szerint pedig legalább elvileg támaszra találhatott volna, hiszen az 1920-as évek legvégén a

szovjet rendszer még nem volt Sztálin totális diktatúrája, csak a parasztság legyőzése után vált azzá.

S vajon Buharin hívei gondoltak-e komolyabb ellenállásra? Abdurahman Avtorhanov, az évtizedek óta Nyugaton élő antikommunista történész, egykori csecsen pártfunkcionárius felidézett egy összejövetelt 1930 nyaráról. Egy Szorokin nevű ismerősével, a Vörös Professzorok Intézetének hallgatójával egy baráti társaságba invitálták. „Meghívták Buharint is. Vidám hangulatban volt, mindenkivel tréfálkozott, mintha nem is őt, hanem Sztálint készülnének temetni a XVI. kongresszuson. Az idillt Szorokin kellemetlen kérdése zavarta meg:

– Nyikolaj Ivanovics, amikor az élet a belpolitika minden területén beváltotta a maga legsötétebb jóslatait, a kétségbeesésbe kergetett parasztok pedig vérükkel szavaztak magára – lehetséges, hogy ezután mégis Sztálinra szavaz a XVI. kongresszuson?

Buharin arcáról eltűnt a színlelt jókedv, a megjátszott hidegvér és a politikai közömbösség álarca. Az utóbbi hónapokban bizonyára többször föltették neki ezt a kérdést. Valószínűnek látszott, hogy nem is tudott kielégítő feleletet adni. Olyan helyzetben volt, mint egy tábornok, aki megnyeri a döntő csatát, de utána felajánlja az ellenségnek, hogy kapitulál, mivel nem tud a saját győzelméről.

– A sztálinisták ellen felülről indított támadások nem jártak sikerrel. A párt irányvonalát csak

alulról lehet módosítani. – Csak ennyit tudott mondani.

– De a helyzet az, hogy párt nincs, hanem apparátus van, amely ellen erőtlen a széles néprétegek tagkönyve és a falusi parasztok vasvillája is – vetette ellen Szorokin.

– Mi ebből a tanulság? – kérdezte Buharin.

– Az, hogy sebészeti beavatkozásra lenne szükség – felelte Szorokin.

Feszült csönd támadt, amelyet csak nyomós érvvel lehetett megtörni. Még Buharin sem talált rögtön ilyet, pedig érezte, hogy válaszolnia kell.

– Az óvatlan sebész kezében a kés a fekéllyel együtt esetleg a fiatal szervezet életét is felszámolja – mondta végül.

Szorokin azonnal ellene szegezte:

– Ha a fekély halálos, akkor még az ilyen operáció is megkönnyebbülés a szervezet számára.

Újra csend lett, amelyet ismét csak Buharinnak kellett megtörni. Most messziről kezdte.

– Forradalmunkban – mondta – különbséget kell tenni a felső kormányzati réteg átmeneti formája és a társadalmi rendszer állandó tartalma között. A szocializmus és a társadalmi igazságosság eszményei, amelyek nevében végrehajtottuk a forradalmat, nem eshetnek áldozatul a különböző csoportok között a párt csúcsain folyó harcnak. A kiváló gépkocsi ügyetlen irányítását nem a gépkocsi hibái okozzák. Ostobaság lenne szétverni csupán azért, hogy eltávolítsuk a vezetőt.

Buharin csaknem egyórás előadást tartott ebben a szellemben Szorokinnak és nekem. Megértettük, hogy bár a XVI. kongresszuson nem akar ünnepélyesen kapitulálni Sztálin előtt, arra sem gondol, hogy visszatérjen a »vezér« elleni korábbi támadásaihoz."

A Vörös Professzorok Intézetének egykori hallgatói között egyetlen embert sem találtam, aki Szorokin nevű diáktársára emlékezett volna; lehetséges, hogy ez álnév vagy gyűjtőfogalom a memoárban. Avtorhanov máskor gyakran tendenciózus vagy téves emlékezése ettől függetlenül hitelesnek látszik; valószínű, hogy egyes fiatal buharinisták kevesellték a küzdelem legális formáit. Ami magát Buharint illeti, ő nyilvánvalóan azért is igyekezett elkerülni a terrorról való elmélkedést, mert ez 1930 nyarára ilyen elvont formában is életveszélyes volt. Sztálin ekkorra már kivégeztette Bljumkint, Trockij hívét, Rabinovicsot, egy fiatal komszomolistát, aki azzal állt be dolgozni a belügyi szervekhez, hogy ott az ellenzék tagjaira vonatkozó anyagokhoz jut és megmenti őket; sőt a párton kívüli futurista költőt, Szillovot, Borisz Paszternak barátját is, csak mert az tudott Rabinovics tervéről, és *nem jelentette fel.*

Az „elhajlók" tevékenységét évek óta egymással párhuzamosan, időnként összefonódva vizsgáló párt- és belügyi szervek 1930 nyarán különben is azt a látszatot akarták kelteni, hogy a trockisták és a zinovjevisták nyomán a buharinisták is terrorcselekményekre, összeesküvésre készülnek Sztálin és

környezete ellen. A párt hivatalos történészének számító Jemeljan Jaroszlavszkij, aki évek óta az „elhajlók" elleni harc szolgálatában állt, a XVI. pártkongresszuson nyíltan kimondta ezt. „Orlovnak, Szmirnovnak, Guszevnek, Filatovnak és másoknak a Központi Ellenőrző Bizottság előtt tett vallomásaiból látható, hogy Uglanov elvtárs és a többi jobboldali arra számított, övék lesz a többség a Központi Bizottságban... Ez a négy párttag többször is megvitatta a lehetőséget, hogy *erőszakkal* meg kellene változtatni a Központi Bizottság összetételét. (*Közbeszólás:* Hogyan? Hogyan?) Hát bizonyos személyek eltávolításával, ha esetleg többségbe kerülnének, akkor letartóztatásával vagy bármely más módon. Tény, hogy ezek a párttagok – párttag létükre! – ilyen terveket latolgattak, és ilyesmire készültek."

Hatvan évvel később igencsak nehéz megállapítani, milyen motívumok késztették volna a négy, feltehetőleg buharinista politikust ilyesféle tervek latolgatására. Elképzelhető, hogy az egész hatósági provokáció volt, a tovatűnt forradalmi romantika helyett ezzel izgatták az ifjabb nemzedékek kedélyét. A Szovjetunióval az 1930-as évek elején még sokágú illegális csatornarendszeren át érintkező Lev Trockij 1931 novemberében Törökországban ezt írta: „A XVI. pártkongresszus előtt a jobboldaliak rendkívül energikus tevékenységet fejtettek ki... Egy sor tanácskozást tartottak Kozelev lakásán. Résztvevői között volt egy provokátor is, aki úgy nyilatkozott, hogy az egyetlen kiút a helyzetből

Sztálin fizikai félreállítása. Másnap Kozelevet megvádolták, hogy nem jelentette fel a Sztálin-ellenes merénylet tervét, noha azt éppen Sztálin ügynöke fundálta ki. Az ügyet rögtön a Politikai Bizottság elé vitték. A tanácskozáson Rikov, Buharin és Tomszkij is részt vett. Mikojan javasolta: lőjék főbe Kozelevet. Sztálin azt válaszolta, hogy elég, ha kizárják a pártból. Mindez természetesen előre eltervelt színjáték volt. Egy politikai bizottsági ülés elengendőnek bizonyult ahhoz, hogy... a jobboldaliak visszavonulót fújjanak."

★

Annyi bizonyos, hogy 1930. június 26-án, amikor Moszkvában a Buharinnal politikailag látványosan szakító Kalinyin elnökletével megnyílt a XVI. pártkongresszus, a jobboldalinak minősített politikai csoport vezetői első számú vezérük és ideológusuk nélkül, vert csapatként jelentek meg. Buharin ugyanis *beteget jelentett.*

A küldötteket rendkívül gondosan megrostálták, ügyelve rá, hogy a most már feltétel nélkül, engedelmesen alárendelődő – nem is a Központi Bizottság apparátusának, hanem Sztálin titkárságának engedelmeskedő – helyi pártszervezetek véletlenül se jelöljenek még megtért, bűnbánó trockistákat vagy zinovjevistákat sem. A „nép egyszerű gyermekeinek" hagyományos üdvözlő szavai, amelyeket az orosz politikai kultúra Lenin halála után a cárizmus rituáléjából örökített át,

ezúttal már nem annyira a pártot és vezetőit, mint – szinte kizárólag – a főtitkárt köszöntötték. Sztálin image-ának megteremtésében Kaganovicsnak, a „szervezés géniuszának" a legapróbb részletekig megtervezett külsőségek sorában még arra is volt gondja, hogy a beszámoló alatt fasámlira állítsa az alacsony termetű főtitkárt.

A XV. kongresszus óta eltelt két és fél éves időszak összefoglalásában Sztálin *ellenforradalmároknak* nevezte Trockijt és még aktív híveit. Név szerint bírálta Buharint, Rikovot és Tomszkijt is, azzal érvelve, hogy tagadják a szocializmus felépítésének lehetőségét egy országban és a kispolgári liberalizmus talaján állnak. Nem kérdőjelezte meg viszont párttagságukat, sőt „elvtársaknak" nevezte őket – ennek pedig ezekben az években tartalma és jelentősége volt.

Akik azonban Sztálint követték a szónoki emelvényen, világossá tették, hogy *a vezetés végleg el akarja távolítani az útból az ellenzéket,* és semmiféle kompromisszumra nem hajlandó. A máskor egyezségre törekvő Jan Rudzutak, a Politikai Bizottság nagy tiszteletnek örvendő tagja (és néhány év múlva a Buharin-per „tartalék-áldozata") kijelentette, hogy a már térdre kényszerített ellenzéknek sem lehet hinni. „Vajon Zinovjev nem tanúsított-e megbánást? Ó képes volt reggel megírni a Politikai Bizottságnak: megbánta, amit tett, este pedig elutazott Leningrádba, hogy az ottani üzemekben a Központi Bizottság és irányvonala ellen agitáljon. Ez is megbánás volt. És vajon Kamenyev

nem tanúsított megbánást a pártból való kizárását követően, hogy azután Buharinnal tárgyaljon? S vajon a Buharinnal folytatott tárgyalások után, amelyeken arról volt szó, hogy le kell váltani Sztálint, fel kell oszlatni a Politikai Bizottságot, le kell váltani a pártvezetőséget stb., Kamenyev bejelentette-e a Központi Bizottságnak, hogy összeesküvést sző ellene? Csak most, két és fél év távlatából talált alkalmat, hogy a XVI. pártkongresszus küszöbén előjöjjön a Buharinnal folytatott tárgyalásaival, eddig azonban mélyen hallgatott. Pedig ő is megbánást tanúsított."

Nagy tapsot kapott Grigorij Petrovszkij, Szovjet-Ukrajna államelnöke, aki ezúttal nemcsak régi illegális elvtársait, Rikovot és Tomszkijt, hanem kimondatlanul a saját Pjotr fiát is megtagadta. Hiszen a jelenlevők tudták, amit a jegyzőkönyv nem örökíthetett meg, hogy az ifjabb Petrovszkij, a *Leningradszkaja Pravda* című lap leváltott szerkesztője, a Komszomol egyik létrehozója, *Buharin jobbkeze volt:* az összekötő szerepét töltötte be közte és az ifjúság között.

„...Különösen figyeljünk oda Buharin elvtársra – mondta az idősebb Petrovszkij –, hiszen ő volt a jobboldali elhajlás ideológusa és teoretikusa, ő főzte ki ezt az opportunizmust, s nemcsak a pártban, hanem a Kominternben is. A XVI. pártkongresszus előtt Buharin elvtársnak valahogy reagálnia kellett volna a pártban és a Kominternben történt dolgokra, de Buharin elvtárs hallgatott. Írt egy jó pamfletet Pius pápa ellen, de emlékeztetnünk kell

Buharin elvtársat, hogy a párt ellen is írt egy pamfletet. Vajon az *Egy közgazdász megjegyzései* nem pamflet a szocialista építés tervei ellen? Vajon a Lenin halálának ötödik évfordulóján elmondott nevezetes beszéde nem pamflet a párt és vezető szerepe ellen? Vajon most, az ipari és agrárválságot átélő tőkés országokban végbement események, a kataklizma fényében nem kellene Buharin elvtársnak ezeket az eseményeket összevetnie *A szervezett gazdaságtalanságról* szóló cikke állításaival és vajon nem kellene most megnyilatkoznia a kapitalizmus stabilizációjáról? Vajon az élet nem zúzta szét pártellenes elméleteit és következtetéseit?... Buharin elvtárs azonban hallgat, beteg. De már Varejkisz is nagyon helyesen megjegyezte, hogy Lenin sokkal súlyosabb beteg volt, mégis minden erejét a pártnak, különösen a kongresszusnak szentelte. Lenin elvtárs tisztában volt a kongresszus nagy, világra szóló jelentőségével, jól tudta, milyen nehéz körülmények között van pártunk a súlyos nemzetközi környezetben, és mindezt figyelemmel kísérte Buharin elvtárs, aki a Komintern élén nem kevés hibát követett el. Miért nem áll most elő, miért nem emeli fel a szavát? Buharin elvtárs hallgat, és hallgatnak a tanítványai is. Buharin elvtársnak több tanítványa volt, akik a legnagyobb sajnálatunkra híven követték őt. A nagy építés munkájában, az osztályellenség elleni súlyos harcban nem támogatják, hanem fékezik a pártot, keresztezik országunk szocialista építésének útját. Buharin elvtárs hallgatása nem felel meg

a bolsevik szellemnek, semmire se jó, nem méltó a bolsevizmus hagyományaihoz. (*Egy hang:* »Trockij is ezt csinálta!«)"

A Lenin halála utáni első pártkongresszuson, 1924 májusában, senki sem kapott olyan nagy tapsot, annyi szeretetet, mint Nagyezsda Krupszkaja. Az elkövetkező években azonban Lenin özvegye előbb a leningrádi ellenzék zászlóvivője lett, majd Trockijjal kötött politikai szövetséget. 1926 végén szakított ugyan az ellenzékkel, de közszereplései ezután is vesszőfutásra emlékeztettek. Így történt a XVI. pártkongresszuson is.

„...A jobboldali elhajlásnak nincs igazi mércéje arra, nem tudja igazán megítélni, melyek a múlt maradványai. Először alábecsülték ezeket a maradványokat, nem látták, hogy állhatatosan kell harcolni ellenük, nem látták, hogy harcolni kell a maradványok, a régi kistulajdonosi rendszer ellen, nem látták, milyen bonyolult ez a harc. Ebből az következett, hogy csak meg kell hirdetni a határozott szocialista jelszavakat, és ezzel kész is. Nem vették figyelembe, hogy állhatatos, mindennapos, tartós harcra van szükség... Meg kell mondanom, hogy az elhajlások elleni legenergikusabb harc szükségességét illetően nem lehetnek kétségeim... A munkásosztály tapasztalatát átadhatja a kolhozparasztnak, amikor vele áll... (*Az elnök csenget. Hangok:* »Folytassa!« »Hosszabbítsák meg!« *Egy hang:* »Rikovról és Tomszkijról beszéljen!«) Hiszen Rikovról és Tomszkijról már elmondtam.... (*Hangok:* »Kevés, pontosítsa!«) Az egész vonalon,

a falusi munka frontján, kezdve a gabonabegyűjtéstől, nehéz felsorolni... (*Egy hang:* »Beszéljen Buharinról, Rikov és Tomszkij felszólalásáról!«) Amit a jobboldali elhajlásról mondtam, abból kitűnik, hogy mi az álláspontom Tomszkij és Rikov felszólalásáról. (*Hangok:* »Mi következik ebből?« »Pontosítsa, világosabban!« »Nem világos!« »Egyáltalán nem elég!«)"

A kongresszus szellemét nem annyira a bűnbánó kijelentések vagy az általános bírálatok, mint inkább a durva fenyegetőzések határozták meg. Anasztasz Mikojan kereskedelmi népbiztos például, aki 1927-ben még Buharinhoz és Rikovhoz hasonlóan az import növelésében és sok olcsó iparcikk falura küldésében látta a gabonaválságból kivezető utat, 1930-ra már szívvel-lélekkel az erőltetett kollektivizálás hívének mutatkozott. „Buharin csoportja egy másik fordulatot akart elérni – mondta kongresszusi felszólalásában –, egy olyan politikai fordulatot, amely nem a kulákság megsemmisítéséhez és a kolhozok győzelméhez, hanem a kapitalizmus restaurálásához vezetett volna..." Ezek a szavak, igaz, más kontextusban, a Buharin-peren is elhangoztak, a vádhatározat legelső soraiban.

Másfél-két évvel korábban a jovális, ravasz Mikojan még büszke volt rá, hogy Nyikolaj Buharin a bizalmába fogadta. 1930 táján azonban sorra bomlottak fel a régi barátságok, a nehezen elviselhető politikai tehertétel sújtotta az emberi kapcsolatokat is. Ennek azután újabb politikai torzulások

voltak a következményei, s végső soron az egész körforgás hozzájárult az önkény diadalához. 1926-ban például Vlagyimir Kirson, a proletárírók egyik vezetője, akinek külföldön is játszották a színműveit, Buharinnal egy időben nyaralt a Fekete-tenger partján. Kirson ma is élő özvegye szerint a fiatal politikus és a nála még fiatalabb író úgy viselkedett az üdülőhelyen, mint két kamasz: rejtekhelyükről lehalászták a kalapot az elégedetten promenádozó újgazdagok, nepmanok fejéről. De az évtized végére Vlagyimir Kirsonnak is választania kellett Sztálin és Buharin között. Ő a főtitkárra „tett", aki 1929-től többször megjelent az ötéves tervek és a kollektivizálás sikereit dicsérő Kirson-színdarabok előadásán. Kirson így szólt a XVI. pártkongresszus emelvényéről: „Rikov elvtárs, igaz, nagyon határozatlanul, elimerte a hibáit; de nem tudott, vagy nem akart fellépni a jobboldali elhajlás ellen. Kevés, Rikov elvtárs, hogy megtagadtad Rikovot. Azt is be kell még bizonyítanod, hogy nem vagy buharinista."

A közel ötvenéves Rikov, a bolsevik párt egyik megalapítója, az idétlen gúnyolódás célpontja, ekkor már hónapok óta nehéz helyzetben, súlyos idegállapotban volt. Kitűnő gazdaságpolitikus lévén, nem értett egyet a sztálini gigantománia jelszavaival („Négy év alatt teljesítjük az ötéves tervet!"), az erőltetett kolhozosítással és az abnormálisan magas tervszámokkal. Mint kormányfőnek, mégis neki kellett aláírni valamennyi súlyos következményekkel járó, elhibázott rendeletet;

nevét és pártkörökben országosan töretlen tekintélyét egy ideig még felhasználták a sztálini gazdaságpolitika megvalósításához. A XVI. pártkongresszuson, elismervén „a jobboldali elhajlás" bűnét, a lehetőségekhez képest méltóságteljesen reagált a támadásokra. Egy régi ismerősének, Polina Vinogradszkajának később elmondta: éppen a XVI. pártkongresszus fojtó légkörében bánta meg, hogy az előző kongresszuson éles kirohanást intézett az ellenzék ellen. Lapozzuk csak fel a régi jegyzőkönyvet! „Azzal kezdem felszólalásomat – mondta 1927 decemberében a Népbiztosok Tanácsának elnöke –, hogy nem határolom el magam azoktól a forradalmároktól, akik párt- és szovjetellenes tevékenységük miatt börtönbe vetették az ellenzék egyes tagjait." De nem Rikov volt az egyedüli, aki a XV. pártkongresszuson beállt a sztálinisták sorába. Szavai után szinte az egész terem felállt, és harsogva kiáltozni kezdett: „Éljen a lenini Központi Bizottság! Hurráá!"

A melegszívű, puritán Mihail Tomszkij 1927 végén már jól látta a hazáját fenyegető gazdasági és társadalmi gondokat. Ennek ellenére ő is az ellenzékkel való leszámolást választotta, mert félt, hogy az egységbontó különvélemények túlságosan nagy károkat okoznak a pártnak, a kapitalista országoktól körülvett Szovjetuniónak. Két és fél év elteltével, a XVI. pártkongresszuson Tomszkij kénytelen volt színészkedni, humorizálni, elkendőzni a véleménykülönbséget, amely elválasztotta őt a sztálinista többségtől. Rikov felszólalásával

szemben a delegátusok tetszését megnyerte a nemrég leváltott szakszervezeti vezető produkciója. Hideg zuhanyként jött a folytatás: Sztálin utasítására a közvetlen környezetéhez tartozó küldöttek sora nekitámadt Tomszkijnak, sőt – és ez is a sztálinizmus logikájának része – azoknak a delegátusoknak is, akik békülékenynek mutatkoztak vele szemben.

Talán senki nem volt olyan nehéz helyzetben a XVI. pártkongresszuson, mint Moszkva szintén leváltott párttitkára, Nyikolaj Uglanov. Eltávolítását követően egy ideig munkaügyi népbiztos volt, de nem hagyták dolgozni, minden lépését leplezetlenül figyelték. A kongresszuson is gyanakodva fogadták felszólalását, amely éles ellentétben állt az előző pártkongresszuson elmondott, trockista–zinovjevista egyesült ellenzéket bíráló beszédével. Akkor Buharinnal, Rjutyinnal és másokkal azok között volt, kik közbekiabálásokkal, gúnyos replikákkal lehetetlenné tették az ellenzék tagjainak felszólalását. Uglanovot most elérte egykori ellenfeleinek sorsa. Így beszélt:

„Most, két év múltán – valójában csak most, két évvel azután, hogy kezdtünk eltérni a pártnak a XV. kongresszus után megvalósított fő irányvonalától –, teljesen tisztán látom azt az egész úgynevezett álláspontot, amelyet mi elfoglaltunk és amelyet bolsevik szempontból...

Hangok: Gyorsabban, gyorsabban.

Uglanov:...bizonyára uszálypolitikus álláspontnak lehet nevezni.

Hangok: Ez kevés, kevés.

Hangok: Gyenge. Nem uszálypolitikus vagy, hanem jobboldali opportunista.

Uglanov: Várjanak, elvtársak.

Hangok: És osztályszempontból? (*Zaj.*)...

Uglanov: ...Teljesen nyíltan elismerem, hogy nem úgy dolgoztam ebben az időszakban, ahogyan kell, nem úgy teljesítettem a párttal szembeni kötelezettségeimet, mint ahogy páttagságom körülbelül 23 éve alatt. Beismerem, hogy 23 éves párttagságomból az utóbbi néhány évben rosszul dolgoztam...

Egy hang: A párt ellen?

Egy hang: Húzódozol? (*Egy hang:* »Lényegében nem mondott semmit!«)

Egy hang: És egy hónap múlva mi lesz?

Egy hang: És holnap hogy lesz?

Uglanov: ...aminek eredménye az egyes elvtársakkal folytatott beszélgetés volt. E beszélgetések során kételkedtem abban, hogy jó irányba megyünk-e...

Egy hang: És miért harcoltál?

Uglanov: Elvtársak, semmilyen harcot nem folytatok és a jövőben sem szándékozom. Azt is kijelentem, hogy mindazokat a kötelezettségeket, amelyek egy bolseviktól elvárhatók, becsületesen és lelkiismeretesen teljesíteni fogom.

Egy hang: És miért frakciózol?

Uglanov: Elvtársak, őszintén megmondom, nagyon jól tudják, 1928/1929-ben nem szerveztünk

semmilyen különleges frakciós munkát, amint ezt más ellenzékek tették.

Egy hang: Mit jelent ez a különleges? És nem különlegeset? *(Zaj)*

Uglanov: Maguk is látják... Semmilyen szervezett... frakciót nem szerveztem és nem is készültem szervezni.

Petersz: Egyszerűen nem sikerült.

Egy hang: Nem sikerült?!

Uglanov: ...Őszintén és becsületesen beismerem, s a jövőben mindent meg fogok tenni annak érdekében, hogy ne tűrjük el őket...

Egy hang: És korábban?

Egy hang: Kevés!

Egy hang: Ez ellen kellett küzdeni.

Egy hang: És az Iparakadémián mondott beszéde?

Uglanov: ...Nemcsak, hogy nem fogom eltűrni, hanem küzdeni fogok ellene. *(Nevetés és zaj.)*

Kaligina: Csak a plénumokon és a kongresszusokon fog küzdeni!

Egy hang: És hogyan ingadozik ma, Uglanov?

Uglanov: Ma nem ingadozom, és ha ingadoznék, akkor valószínűleg nem álltam volna ki erre a szószékre, vagy valami mást mondtam volna.

Egy hang: Mit csináltál volna?

Egy hang: Nem határozottan mondod!

Egy hang: Mondd határozottan!

Egy hang: Nem meggyőző.

Egy hang: Nem mondod komolyan.

Kaligina: Minden percben változik a hangulata."

Ez a mindinkább lincshangulatra emlékeztető tárgyalási stílus a 14. pártkongresszus óta, tehát történetünk pillanatában öt esztendeje helyettesítette a korábbi demokratikus vitákat. Ez után az ízelítő után aligha szorul magyarázatra, miért maradt távol Buharin az érdekeltek számára inkvizíciós kihallgatássá váló párttanácskozástól.

A távolmaradás és a hallgatás 1930-ban bizonyos fokig még fegyver lehetett Buharin számára. Rikovval és Tomszkijjal együtt azonban hamarosan végérvényesen le kellett tennie a fegyvert. Mindhármukat beválasztották ugyanis a Központi Bizottságba, sőt Tomszkij állást kapott; kisebb gazdaságpolitikai megbizatások után az Állami Könyvkiadó élére került. Buharin pedig már korábban is a Közoktatási Népbiztosság felügyelete alá tartozó Tudományos-Műszaki Hivatal vezetését vette át.

A kormányfő Alekszej Rikov sorsa alakult a legkülönösebben. 1930 nyarán beválasztották a Politikai Bizottságba, novemberben visszaminősítették központi bizottsági taggá, egyben megvonták tőle az egyre formálisabb kormányfői tisztséget. Egészen 1931 márciusáig kellett várnia munka nélkül, akkor kinevezték a Posta és Távíróügyi Népbiztosság élére. E minőségében sokat járta a vidéket, fellendítette a telefon- és a postahálózat színvonalát. Ám szemmel láthatólag napról napra öregedett, és minden ismerőse szerint egy összetört ember benyomását keltette.

Az 1930 novemberi központi bizottsági ülés nem csak Rikov politikai pályáját törte végleg ketté. Sztálin nyomására Buharinnak önkritikát kellett gyakorolnia, amelynek szövege azonnal megjelent a *Pravdá*ban.

Az ezt követő két évben Buharinnak több szabadideje lett, mint valaha életében. Előbb változatlanul az országos tudományos képzést irányította, majd a Nehézipari Népbiztosságra került, lényegében hasonló feladattal. Hivatali főnökei, főleg Szergo Ordzsonikidze és helyettese, az egykori jóbarát, Jurij Pjatakov, nem terhelték túl feladatokkal. A tudományszervezési munkát kiváló beosztottakra: még a cári rendszerben kezdett, régi szakemberekre bízhatta. A szervezési ügyeket többnyire elvégezte helyettese, a fiatal kora ellenére régi párttagnak számító Frolov, a napi „apró-munkát" pedig hűséges titkára, Jefim Cejtlin irányította.

Buharin idejének java részét, akárcsak a *Pravdá*ban, vagy a Komintern apparátusában, a cikkek írása töltötte ki. Hogy még véletlenül se vádolják *elhajlással,* óvatos formában a tudományos-technikai forradalom vívmányainak hazai meghonosítását propagálta, szemben a sztálini hurráoptimizmussal, az akarati tényező abszolutizálásával. Három jelentős dolgozata, *A szocialista rekonstrukció és a természettudományok, A tudományos kutatómunka tervezésének alapjai,* valamint *A szocialista rekonstrukció és harc a technikáért* fő vonalaiban

még ma is hasznosítható művek, ha lefejtjük róluk a kor verbális sallangjait.

1931 nyarán Buharin új minőségében ellátogatott Angliába, a II. Természettudomány- és Technikatörténeti Kongresszusra. Ő vezette a küldöttséget, amelynek egyik tagja Nyikolaj Vavilov, a világhírű genetikus volt. (Vavilov magával vihette kisfiát is, és a térdnadrágos úttörő nagy feltűnést keltett a kongresszuson. A tudós egyébként később éhen halt Sztálin börtönében.) Elutazása előtt Buharinnak megalázó procedurán kellett keresztülmennie. Szteckij, a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, aki Buharin-tanítványból már jó ideje Sztálin *apparátcsikja* lett, behívatta. Azt a feladatot bízta rá, hogy menjen el Cambridge-be, és vegye rá az ott dolgozó tehetséges, fiatal magfizikus Kapicát a hazatérésre. Buharin eleget is tett megbízatásának, de Kapica nem állt kötélnek, csak később tért haza meglátogatni a rokonait – akkor nyomban el is vették az útlevelét.

Ahogy múltak a hónapok, a feladatát igen jól ellátó Buharint kezdték az ország vezető tudományszervezőjének elkönyvelni. Ebben a minőségében szólalt fel 1932-ben a 17. pártkonferencián. Beszédében igyekezett megkerülni a politikai minősítéseket, de az elkerülhetetlen szólamok kíséretében leszögezte, hogy a központi irányvonal híve. Helyzete a háttérbe szorulása ellenére is összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint Trockij számos ismert hívéé, akik közül Ivan Szmirnov a gorkiji

autógyár igazgatója lett, Nyikolaj Muralov Szibériába került jelentéktelen gazdasági munkára. Zinovjev és Kamenyev annak ellenére, hogy visszavették őket a pártba, szintén az állami hierarchia jóval alacsonyabb lépcsőfokain stagnáltak. Az 1928-ig mégiscsak Sztálin-szövetséges Buharin viszont 1931 és 1932 folyamán a párt nevében állandó előadója volt az akadémiai, tudományos és kulturális rendezvényeknek. 1931 júniusában *A két világ küzdelme és a tudomány feladatai* címmel meglehetősen dogmatikus felolvasást tartott a Tudományos Akadémia rendkívüli ülésén; ő celebrálta a nagyszabású Heine- és a Goethe-évfordulós ünnepségeket, és komoly szakmai ismeretekre valló előadásokat tartott a darwinizmus és a marxizmus összefüggéseiről Charles Darwin halálának 50. évfordulóján. Szorgalmazta az iskolai politechnikaoktatás bevezetését, a természettudományos műveltség elterjesztését, és soha nem mondott nemet, ha felkérték egy-egy régi barátja jubileumának megünneplésére vagy temetési gyászbeszéd elmondására. 1932. április 13-án így ő mondta a búcsúztatót Mihail Pokrovszkij ravatalánál a Tudományos Akadémia dísztermében, noha két évvel korábban a XVI. pártkongresszuson a diktatúrától megrettent történettudós durva támadást intézett ellene.

Buharin csak egyet nem vállalt: csatlakozást vagy közeledést a politikai ellenzéki csoportok akármelyikéhez. Pedig veresége óta a Központi Bizottságban és a régi párttagok körében egyaránt fokozódott az ellenállás Sztálinnal szemben. 1930

decemberében felszámolták Szergej Szircov és Beszo Lominadze ellenzéki csoportját, amely főleg a Kaukázuson túli köztársaságokban épített ki hídfőállásokat. Lominadze irodalomtörténész fia 1988 nyarán Moszkvában elmondta, hogy hozzájuk tartozott Lazar Sackin, a Kommunista Ifjúsági Internacionálé egykori vezetője is. A csoport tagjai még nem szerveződtek igazi ellenzéki csoportosulássá (Lominadze például addig futólag ismerte Szircovot), csak a sztálinizmus bírálatáig jutottak el, ám a sajtóban máris a támadások kereszttűzébe kerültek.

1932 augusztusában, hosszú levelezés után, Valentyin Asztrov lakásán találkoztak a Buharin-iskola egykori tagjai. Körülbelül tizen-tizenöten voltak, köztük Alekszandr Szlepkov, Dmitrij Mareckij, Pavel Alekszandrov és talán Zajcev. Az ország gazdasági helyzetéről szóló előadást a kitűnő közgazdász, Ajhenvald tartotta, akinek vaskos könyvéhez három éve maga Buharin írt előszót. Most azonban *a mester nem jelent meg tanítványai körében*, talán nem is hívták meg, az is lehet, hogy egyáltalán nem tudott e találkozóról. Az előadók és a hozzászólók borúlátóan nyilatkoztak a Szovjetunió helyzetéről – hiszen vidékről érkeztek, ahol milliókat elpusztító éhínség, és szintén komoly áldozatokkal járó „kuláktalanítás" ment végbe. A házigazda, Asztrov szerint mégis úgy széledtek szét, hogy „helyes volt letenni a fegyvert a párt előtt". Ez azonban más források tükrében hihetetlenül hangzik. Másképpen emlékezik a Buharin-tanítványok akkori magatartására Jevgenyija Szlep-

kova. Kazányban élő férje nem vett részt ezen a tanácskozáson, de levelet kapott Moszkvából: látszólag „hódoljon be", de csak azért, hogy legyen ereje, lehetősége a felszínen maradni, és „ellenzéki", antisztálinista propagandát folytatni a tömegek körében. Más források is arra vallanak, hogy az ilyen tanácskozásokon kristályosodtak ki azok a nézetek, melyek Rjutyin-platform néven kerültek be röviddel ezután a bolsevik párt történetének kevéssé ismert lapjaira.

Nagyobb feltűnést keltett országszerte, amikor 1932. október 11-én, a *Pravda* hasábjain a Központi Ellenőrző Bizottság megtámadott több neves párttagot, „degeneráltaknak", „a nép ellenségeinek" nevezte őket. A vád az volt ellenük, hogy „ellenforradalmi kulákszervezetet" hoztak létre. A csoport vezetőjeként Martyemjan Rjutyint nevezték meg. A 42 éves irkutszki tanár korábban kerületi párttitkár volt Moszkvában, majd a buharizmus felszámolása idején leváltották tisztségéből, kizárták a pártból, és rövid időre börtönbe vetették. 1932-ben újra szabadlábon élt, a filmipar egyik irányítója lett. Az ő lakásán gyülekeztek olyan neves, régi párttagok, mint Vaszilij Kajurov munkás, Lenin barátja, a tehetséges filozófus Vagarsak Ter-Vaganyjan, Trockij híve, Alekszej Szlepkov, Buharin valamikori jobbkeze, valamint Dmitrij Mareckij, Jan Szten és Pjotr Petrovszkij.

A csoport tagjai, főleg Buharin tanítványai egy 120 oldalas programot dolgoztak ki, az ún. Rjutyin-platformot, amelyben a legélesebb hangon elítél-

ték a sztálini önkényt, javasolták a főtitkár leváltását, és az összes korábban kizárt vagy háttérbe szorított régi párttag helyzetének felülvizsgálatát. (Rjutyin leánya meg van róla győződve, hogy Buharin részt vett a dokumentum megszövegezésében. Erre azonban nem sikerült bizonyítékot találnom.) Nem egy szűk csoport érdekeit képviselték, hanem szót emeltek a „bolsevik elit", az orosz munkásosztály és a megnyomorított parasztság érdekeiért is. Platformjukat eljuttatták Uglanovhoz, Zinovjevhez és Kamenyevhez. Ők ugyan nem vettek részt a szöveg létrehozásában, de nem is jelentették fel a szerzőket. Ezért mindhármukat haladéktalanul kizárták a pártból.

1932 őszén már több tucat ember tudott ugyanis a csoport összejöveteleiről és a dokumentum különböző változatairól. A retorzió nem késlekedett: házkutatások, lefogások, kitelepítések következtek. A Központi Ellenőrző Bizottság, majd a belügy döntése értelmében Rjutyint tíz évi börtönre ítélték, a többieket elbocsátották állásukból, illetve száműzték. Sztálin halált követelt Rjutyinra, akit mindenkinél többször emlegettek a Buharin-perben; végül is 1937-ben kivégezték. (Szintén 1932 őszén került börtönbe néhány Buharin-tanítvány — Alekszandr Szlepkov, Dmitrij Mareckij, Petrovszkij — a többieket 1933 februárjában tartóztatták le.)

Buharinnak a Szircov–Lominadze csoporthoz éppúgy nem volt közvetlen köze, mint a tanítványai „szervezkedéséhez", Rjutyinékhoz vagy a kor következő ellenzéki fórumához, amelyet Alekszandr

Szmirnov volt földművelési népbiztos és két régi párttag, Ejszmont és Tolmacsov neve fémjelzett. Ők 1932 végétől összejártak és szintén latolgatták a sztálini vezetés leváltását. A Központi Bizottságban folyó küzdelmet már kilátástalannak tartották, ezért a gyárakban próbáltak támogatókat, hátteret keresni, ám a belügyi szervek nagyon gyorsan szétverték őket.

1933 januárjában összeült a Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság plénuma. többek között azért, hogy pontot tegyen az ellenzékkel folytatott kuzdelemre. A Politikai Bizottság nyomására mind Rikov, mind Tomszkij nyilvános bűnbánatot tartott, Nyikolaj Buharin pedig kifejezetten megalázkodó beszédet mondott, amelynek szövegét január 14-én bőségesen ismertette a *Pravda* és az *Izvesztyija*. „Az én személyes pozícióm az elmúlt két és fél–három év alatt az volt, hogy teljes erőből igyekeztem *a gyakorlatban* megmutatni és bebizonyítani, mennyire helyes a párt általános irányvonala. Minden felszólalásomban (tudósok, mérnökök, bárki előtt) ezt képviseltem... Most pedig élére állították a kérdést: a párttal vagy a párt ellen vagyok-e? Nincs helye itt semmiféle átmenetnek. A párt helyes irányvonalat folytat, egyik győzelmet a másik után aratja... A szocializmust építi és fel is építi, s most mindegyikünk a rohamra induló sereg katonája kell hogy legyen. Most nem lehet kétféle felelet a kérdésre: *Sztálin elvtárssal* az élen pártunk vezetése, amely történetileg alakult ki, teljesen kiérdemelte a jogot, hogy az egész további folyama-

tot irányítsa. Sztálin elvtárs energikus, vaskemény ember, vezetésünk pedig egységes és összehangolt. Körülötte, mint katonák, mint fegyvertársak, mint a kommunizmus vasból gyúrt csataláncának tagjai, előre fogunk haladni."

Buharin beszéde széles körben feltűnést keltett. Elégtétel volt ez a sztálini vezetésnek és keserű kiábrándulás az ellenzéknek. Nagy veszteségnek érezték, hiszen ekkorra már öngyilkos lett az ukrán kommunisták valóban kiemelkedő vezetője, Mikola Szkripnyik, száműzetésben sínylődött Hrisztian Rakovszkij, Alekszandr Sljapnyikov, Rjutyin mellett börtönbe vetették Ivar Szmilgát — Buharin pedig név szerint is elhatárolta magát Uglanovtól és Tomszkijtól, sőt kimondta, hogy az Ejszmont–Tolmacsov–Szmirnov-csoportra minél keményebben kell lesújtani. Borisz Paszternak így kommentálta ezt Andrej Belijnek írt levelében: „Több mint egy fél éve semmit sem csinálok, valahogy nem tudok dolgozni. Ez attól van, hogy a tavasz elhozta a viszonylagos szabadság ostoba kísértetét, egy hazug, felületes és a mi valóságunk számára nem is helyénvaló szabadságét. Ez a haszontalan illúzió létrehozta a felelősség érzését, amely a mi körülményeink között semmiben sem ölthet testet. Nagy hatást gyakorolt rám Buharin és Rikov beszéde a plénumon. Szétrombolják ezt a kétértelmű látszatot." A látszólag nem is e világra való Paszternak tehát jóval pontosabban érzékelte, mi történik, mint a politika berkeiben évtizedek óta jártas kortársai.

Buharin beszéde azért is csalódás volt Pasztornak számára, mert személyes rokonszenvvel viseltetett iránta. Ekkoriban egyik versét egyenesen neki ajánlotta. Buharin sokat segített neki és más íróknak, művészeknek, tudósoknak is. 1933-as önostorozó beszédével hite szerint nemcsak azt érte el, hogy kievickélt a mélypontról és megerősítette helyzetét, hanem bizonyos fokig folytathatta az értelmiség védelmét. Nagyezsda Mandelstam pontosan megértette ezt, hiszen férjével, Oszip Mandelstammal, Paszternak mellett a 20. század másik nagy költőjével együtt már 1922-től folyamatosan élvezték Buharin támogatását. „Férjem az életében felcsillant minden reménysugárért Buharinnak tartozott hálával" — írta Nyugaton széles körben ismert memoárjában ez a sokat szenvedett, okos asszony. „...A harmincas években azonban Nyikolaj Ivanovics már panaszkodott, hogy nincsenek meg a kapcsolatai. Elveszítette a befolyását, gyakorlatilag elszigetelték... Dicsőségének csúcsát a húszas évek végén érte el. Ekkor éppen hogy betöltötte a 40. életévét, a világ kommunista mozgalmának élén állt. Fekete autón, három vagy négy szintén fekete kocsi — az őrség — kíséretében hajtott a szürke épülethez, ahová az összes faj és nemzetiség képviselői érkeztek. [A Komintern székházába. – K. M.] Olyan dolgokat mondott ebben az időben, amelyeken már átvilágított a jövő."

Az asszony leírt egy érdekes esetet is ebben az emlékezésben. Oszip Mandelstam akkoriban tudo-

mást szerzett öt idős férfi küszöbön álló kivégzéséről, és elrohant Buharinhoz, aki megmentette ezeket az embereket. „Mi, bolsevikok — mondta a költőnek, amikor közölte a jó hírt, és elhárította a köszönetet —, nagyon egyszerűen viszonyulunk ehhez; közülünk mindenki tudja, hogy *mindez egyszer vele is megtörténhet...*"

★

1933-ban tehát Buharin abban a reményben alázkodott meg, hogy legalább befolyása valamelyes részét visszanyeri. Ehhez még egy fórumon meg kellett szólalnia, a XVII. pártkongresszuson, amelynek megnyitását Sztálin hónapról hónapra halogatta, s végül 1934. január 26. és február 10. között rendezték meg Moszkvában, a Kremlben. A történelemben sokáig a „győztesek kongresszusa" néven ismert tanácskozásról rögtön előre kell bocsátani, hogy a tömjénező szavak, a tenyerüket véresre, tapsoló küldöttek extázisa ellenére 1923 tavasza, Lenin utolsó aktív napjai óta Sztálin soha nem állt olyan közel a bukáshoz, mint éppen a XVII. pártkongresszuson. Paradox az elnevezés abban a tekintetben is, hogy a többnyire egyáltalán nem ellenzéki beállítottságú küldöttek túlnyomó része három-négy éven belül Sztálin kivégzőosztagai elé került; a pusztítás olyan nagy volt, hogy 1939 elején, a XVIII. pártkongresszuson a küldötteknek egy szinte teljesen új Központi Bizottságot kellett választaniuk.

Az ország helyzete már önmagában sem tette volna lehetővé különösebb győzelmek ünneplését. A legszorgalmasabban dolgozó paraszti rétegeknek a teljes kolhozosítás címén végrehajtott felszámolása nagyrészt ugyan már befejeződött, Ukrajnában és az Észak-Kaukázusban is megszűnt a szörnyű éhínség. Az agrártermékek volumene, az állatállomány azonban csak nagyon lassan növekedett. Az 1930-ban megrendezett ún. Iparpárt-per, a külföldi szakemberek üldözése nyomán megtorpant az erőltetett iparosítás üteme is. Moszkvától, Leningrádtól és részben az új ukrán fővárostól, Harkovtól eltekintve alig épültek új munkásnegyedek, s általában erősen csökkent a munkásosztály életszínvonala. Aki figyelmesen végigböngészte Sztálin, Molotov és Kujbisev számokkal teletűzdelt, sokórás, unalmas előadói beszédeit, arra a következtetésre juthatott, hogy várhatóan enyhül majd a legyőzött ellenzékiekkel szembeni hajsza. Ezt a gazdasági nehézségek mellett a súlyosbodó nemzetközi helyzet, főleg Hitler győzelme tette szükségessé a kongresszust előkészítő Politikai Bizottság véleménye szerint.

Sztálin azonban nem így gondolta. Ő nem törődött azzal, hogy a Moszkvába érkező küldöttségek magántanácskozásokon egyre gyakrabban és nyíltabban emlegették a durvaságát, bürokratikus munkastílusát. Szűkebb környezete tagjai — Molotov és Kaganovics mellett a fiatal moszkvai pártmunkás, Nyikita Hruscsov — úgy szervezték a felszólalásokat, hogy azok feltétlenül a főtitkár

éltetésével kezdődjenek és végződjenek. Ugyanakkor Sztálin kötelezte az egykori pártellenzék legtöbb térdre kényszerített vezetőjét, hogy legyen jelen a tanácskozáson, és alázkodjon meg előtte.

Krupszkajának kellett megkezdenie a sort: „...Mindenki számára világos volt, hogy Sztálin elvtárs beszámolója... összegezni fogja azt, amit Lenin elvtárs végrendeletének megvalósítása terén tettünk. ...Sztálin elvtárs beszámolójában egy sor tényt sorakoztatott fel, amelyek ékesszólóan bizonyították, hogy leraktuk a szocializmus alapját. ...Ha Trockij irányvonala győzött volna, akkor nem győztünk volna a szocializmus frontján, Trockij irányvonala pusztuláshoz vezetett volna. Mindenki tudja, milyen hatalmas szerepet játszott Sztálin elvtárs a szocializmus győzelmében *(taps)*, s amit a kongresszus érez iránta, kifejeződött a forró fogadtatásban, a forró ovációban." Ehhez talán elég annyit hozzátenni, hogy Lenin özvegyét éppen ebben az időben tették ki Kreml-beli lakásából, és emlékiratai miatt durván megtámadták a párt hivatalos fóruma, a *Pravda* hasábjain.

A régi párttagok nevében Avel Jenukidze beszélt, a Központi Végrehajtó Bizottság titkára, Sztálin földije és egykori felső összekötője az illegális bolsevik mozgalomban: „Sztálin elvtárs pártunk legjobbjaival vette magát körül, velük vitatta meg és döntötte el a kérdéseket. Olyan hatalmas erőt hozott létre ebből a csoportból, amelyet egyetlen forradalmi párt történelme sem ismer. Ilyen vezetőket az emberiség történetében

egyetlen ország sem ismert... emlékezzenek erre, soha ne feledkezzenek el erről azok, akik országunk határain kívül nagyon szeretnek arról fecsegni, hogy pártunk vezetőségében nézeteltérések vannak."

Jenukidze az 1920-as években Sztálinnal vállvetve harcolt az ellenzékkel, pedig emberileg rokonszenvezett annak számos vezetőjével. Magas beosztását felhasználva (ő irányította többek között a Kreml adminisztrációját és felügyelte a pártvezetés gazdasági ellátását) igyekezett könnyíteni életkörülményeiken. A gyanakvó Sztálin szemében így sok minden volt a rovásán, s noha Jenukidze rendszeresen együtt dorbézolt vele a zubalovói nyaralóban rendezett tivornyákon, 1935-ben leváltotta, rövid időre a Kaukázusba küldte, majd börtönbe vetette. 1937 végén bíróság elé állították. Sztálin tehát még Buharin előtt számolt le vele; Trockij megrázó cikket publikált erről külföldön *Káin, hol van testvéred, Ábel?* címmel.

Január 28-án az esti ülésen, a Komszomol — hamarosan szintén kivégzett — vezetője, a fiatal Alekszandr Koszarjev és a grúziai párttitkár, Lavrentyij Berija között Buharin emelkedett szólásra. Jelizaveta Drabkina, akinek az édesanyja szerkesztésében jelent meg a XVII. pártkongresszus jegyzőkönyve, elmesélte, hogy milyen aprólékos gonddal íratta be Sztálin a publikálás előtt a felszólalások szövegébe: *taps, nagy taps, ováció* stb. A többi ellenzéki szónokkal szemben Buharint a „nagy taps" minősítéssel jutalmazta, noha a politikus

nem alázkodott meg túlzottan. Az iparosításról, a szovjet tudomány helyzetéről, a nemzetközi munkásmozgalom előtt álló feladatokról beszélt. A hitleri Németország ideológiájának bírálatában eredetit is tudott mondani, de a bűnbánatot azért nem kerülhette el: „...pártunk győzelmének előfeltétele az volt, hogy a Központi Bizottság és Sztálin elvtárs kidolgozták a párt helyes általános irányvonalát... Annak ellenére, hogy az utóbbi években aktívan a párt általános irányvonalát követem, szükségesnek tartom, hogy ezen a kongresszuson kitérjek a jobboldali elhajlásra. A jobboldali elhajlás más *politikai irányvonalat* követett; ez az irányvonal más fejlesztési *ütemet* feltételezett. ...Világos, hogy ez a csoportosulás *éppen ezért* vonzotta magához a szocializmus ellen küzdő erőket, így elsősorban egyfelől a kulák rétegeket, másfelől pedig a városi értelmiségi ideológusokat. Az események fényében világos továbbá az is, hogy ennek az elhajlásnak a győzelme elkerülhetetlenül egy *harmadik erőt* bontakoztatott volna ki, amely végtelenül meggyengítette volna a munkásosztály pozícióit...

Világos továbbá, hogy a *pártrezsim* elleni harc más, pártellenes politikai irányvonallal állt kapcsolatban és abból származott, amiből a Sztálin elvtárs, a pártvonal legjobb kifejezője és ihletője elleni harc is. Sztálin ugyanis a párton belüli harcok során a *lenini politika mély elvi alapjain* állva aratott győzelmet. Éppen ezen az alapon támogatta a párt és a munkásosztály tömegeinek túl-

nyomó többsége... Pártunk vezetése a háború elleni harcban két alapvető dolgot tett: egyrészt *diplomáciai téren* ragyogó külpolitikát folytatott, másrészt hatalmas nyomással, hatalmas erőfeszítésekkel megteremtette a *katonai védelmet*, létrehozva a nehézipar alapját, amelynek fejlesztését nemcsak belső, hanem *külső* helyzetünk is megkívánta."

Beszédének végén Buharin kimondta azokat a szavakat, amelyekkel, mint vélte, megválthatja a lehetőséget, hogy legalább a pártvezetés perifériáján dolgozhasson: „Le minden dezorganizátorral! Éljen a párt, ez a hatalmas harci közösség... Sztálin elvtársnak, a proletárerők dicső tábornagyának, a legjobbak legjobbjának vezetésével!"

A forgatókönyv szerint valamennyi ellenzéki szónok után akadt egy vagy több felszólaló, aki nemtetszésének adott kifejezést az elhangzottakkal kapcsolatban. A szovjet gazdasági élet egyik irányítója, Antyipov például — neve többször elhangzik majd 1938 márciusában a 21-ek perén, mint buharinista kártevőé — közvetlenül is vitába szállt Buharinnal: „Elvtársak, úgy vélem, hogy Buharin elvtárs felszólalása egy ponton nem helyes. Buharin elvtárs a kolhozok további előrehaladásáról szólva a következőket mondta: »A jómód felé haladunk, és itt a távlatok, a perspektívák beláthatatlanok és *minden egyes géppel, traktorral és a város által a falunak adott új kiművelt emberrel* még beláthatatlanabbak lesznek.« Ez a megfogalmazás teljesen elégtelen és pontatlan. Természete-

sen gépek mellett kiművelt embereket is fogunk falura küldeni, de a falu átalakításának biztosítéka abban rejlik, elvtársak, hogy az olyan falusi erőket fejlesztjük, amelyek úgy fogják átalakítani a mezőgazdaságot, hogy szocialistává teszik. ...A kolhozparasztok jómódja... gyökerestől kiírtja majd a kolhozokba befurakodott vagy befurakodó osztályellenséget... Buharin elvtárs megfogalmazása elferdíti a harc távlatait, helytelenül teszi fel a kérdést, s joggal követelhetjük, hogy Buharin elvtárs pontosabb és helyesebb megfogalmazásokat adjon."

A kongresszus felszólalói között talán Jevgenyij Preobrazsenszkij beszéde volt a legtragikusabb, mert nem bírta hitelesnek tűnő módon kimondani, hogy ezentúl *vakon engedelmeskedik* majd Sztálin politikájának. Meg is kapta a magáét a rendkívül középszerű Svernyiktől, aki később Mihail Kalinyin után a Szovjetunió államelnöke lett: „Könnyű most kiállni a volt jobboldaliaknak, a volt »baloldaliaknak«, a volt trockistáknak és azt mondani, hogy nagy hibákat követtek el... — Preobrazsenszkij elvtárs arról beszélt, hogy ő rálőhetett az osztályellenségre, de nem úgy, ahogy a párt lőtt...

Egy hang az ukrán delegációból: Ő az osztályellenség képviselője volt, amely ránk lőtt, hát hogy lőhetett volna ő erre az osztályellenségre!

Svernyik: A párt helyesen tette, hogy szétverte a jobboldaliakat, a »baloldaliakat«, az ellenforradalmi trockistákat, és ezzel megteremtette a szükséges feltételeket, hogy a XVII. kongresszuson

megünnepelhessük a szocializmus építésének proletár győzelmét."

Hasonló szellemben nyilatkozott a kongresszus üléstermeiben igen nagy népszerűségnek örvendő Szergej Kirov, a leningrádi delegáció vezetője. „Vegyük például Buharint", ironizált. „Véleményem szerint úgy énekelt, mintha kottából olvasná, de a hangja nem volt az igazi. *(Nevetés, taps.)* Rikov elvtársról és Tomszkij elvtársról már nem is beszélek. ...Nagyon nehéz nekik elfogadni a párt álláspontját. Nekem úgy tűnik — bár nem akarok jósolni —, hogy még sok idő eltelik, mire győzelmes kommunista hadseregünk kiegészül ezzel a hátul kullogó csapattal."

A kongresszus küldöttei végső soron nem képviseltek egységes álláspontot sem Sztálin személyére, sem a gazdasági kérdésekre, sőt az ellenzék részleges rehabilitására vonatkozóan sem. Azok közül a kortársak közül, akikkel beszélni tudtam, többen úgy vélik: *a pusztító éhínségről való hallgatás* vonta magával, hogy a nyílt színen mindenki hallgatott a többi súlyos, életbevágó gondról is. *A kollektív bűn* és annak tudata megkötötte a küldöttek kezét...

De az ülések közti szünetekben és esténként, magánlakásokon sokan felvetették Sztálin eltávolításának gondolatát, ki célozgatásokkal, ki nyílt szavakkal. Az azóta napvilágot látott különböző forrásokból úgy tűnik, hogy elsősorban Grigorij Petrovszkij, Jan Gamarnyik, Joszif Varejkisz exponálták magukat ebben a kérdésben; még fel is keresték a Politikai Bizottság tagjai közül Szergo

Ordzsonikidzét, valamint a főtitkári tisztségre kiszemelt Szergej Kirovot. *Ez nem egy ellenzéki csoportosulás akciója volt.* hiszen ellenzékiek általában nem kerültek a tanácskozásra, hanem az előző években még a „központi irányvonalat" képviselő elkeseredett emberek lépése, akik nemcsak a jövőért, de sok tekintetben a múltért is felelősnek érezték magukat. Látták ugyanis az ezerszámra éhenhaló embereket a kisvárosok állomásain, tudtak a kollektivizálás áldozatairól, sorozatban kapták a könyörgő leveleket a pártalapítók hozzátartozóitól, akiknek rokonai, ismerősei köztörvényes bűnözők prédái lettek a börtönökben. Még a kozmetikázott adatokból is nyilvánvaló volt, hogy tizenöt esztendővel az októberi forradalom győzelme után a munkásság rosszabbul táplálkozik és sokkal nehezebben él, mint Miklós cár uralmának utolsó békeéveiben.

A szibériai száműzetésben, rendőrkihallgatásokon oly bátran viselkedő egykori illegális forradalmárok nem vállalkoztak rá, hogy felálljanak a kongresszuson, és egy kamikaze-akcióval az asztalra tegyék a problémákat. A szavazással akarták kifejezésre juttatni a véleményüket, és ez sikerült is nekik. A közel 1200 szavazati joggal rendelkező pártkongresszusi küldött közül 292-en kihúzták a jelölőlistáról Sztálin nevét. Kirov mindössze három ellenszavazatot kapott, és neve mellé sokan odaírták, hogy javasolják a főtitkári poszt betöltésére.

A XVII. pártkongresszus elnökségének és titkárságának munkáját Kaganovicson keresztül irányító

Sztálin utasította a szavazatszedő bizottságot, hogy semmisítse meg az eredményt. Bármilyen meglepő, a bizottság tagjai közül ketten is túlélték a sztálini tisztogatásokat, és a XX. kongresszust követően írásban tanúskodtak annak körülményeiről. Az ő tanúságtételükön kívül még egy bizonyíték van a csalásra: a párt archívumában a lepecsételt borítékokból, amelyeket 1956 után nyitottak fel, *292 szavazócédula hiányzik.*

Az ünnepélyes záróülésen a küldötteknek és a világnak tudtára adták a szavazás eredményét, amely szerint Sztálin és Kirov egyaránt 3–3 ellenszavazatot kapott. Mivel a delegátusok a főtitkár megbuktatására koncentráltak, nem vették közben észre, hogy Sztálin a Központi Bizottságba a sok régi párttag mellé olyan visszataszító egyéniségeket juttatott be, mint Nyikolaj Jezsov, Lavrentyij Berija, Andrej Visinszkij, Nyikolaj Bulganyin, Moszkva polgármestere és Alekszandr Poszkrjobisev, a Vezér teljhatalmú titkára.

A Központi Bizottságban ezzel szemben nem maradt hely Nyikolaj Buharinnak és Alekszej Rikovnak; őket póttagoknak minősítették vissza. Ennek ellenére Buharin helyzete stabilizálódni látszott. 1934. február 23-tól már nem Gronszkij, a pártfőtitkár ifjú kreatúrája, hanem ő jegyezte a kormány és a szovjetek orgánumát, az *Izvesztyijá*t. Alig néhány hét alatt Buharin már olyan lapot formált belőle, hogy sokkal nagyobb lett az érdeklődés az *Izvesztyija,* mint a *Pravda* iránt. A külpolitikai rovat élére Karl Radek, valamint Buharin régi

barátja, a sok nyelven beszélő Rajevszkij került. Fő feladatuknak mindketten a pontos és objektív tájékoztatást, valamint az antifasiszta nevelést tartották. Ebben szintén megelőzték a Lev Mehlisz szerkesztette *Pravdát*.

Az *Izvesztyija* buharini korszakának másik erőssége a kulturális rovat volt. A főszerkesztő többek között megnyerte a közreműködésre Paszternakot; még arra is rávette, hogy adjon egy verset Sztálinról, amivel a saját helyzetét éppúgy megerősíteni vélte, mint a költőét. Dolgoztak a lapnak az orosz irodalom hamarosan szintén elpusztult akkori nagy ígéretei, Pavel Vasziljev, Borisz Kornyilov és mások is. Az európai kultúra híreiről pedig Buharin több évtizedes ismerőse, Ilja Ehrenburg tudósította az újságot.

Olykor Buharin is megszólalt egy-egy nagy lélegzetű cikkben. Hol a szocialista humanizmusról, hol a nacionalizmus veszélyeiről, hol a fasizmus jogtiprásáról vagy a szovjet alkotmány előkészületeiről írt – ez utóbbiról már csak azért is, mert Karl Radek és a jogász Pasukanisz segítségével éppen ő dolgozta ki az 1936-os új („sztálini"!) szovjet alkotmány legdemokratikusabb tételeit.

★

Ilja Ehrenburg emlékezései szerint Buharin éppen az *Izvesztyija* szerkesztőségében tartózkodott, amikor telefonon értesítették a Kremlből, hogy aznap, 1934. december elsején Leningrád-

ban, a Szmolnij folyosóján egy terrorista agyonlőtte Szergej Kirovot. A fiatal Lev Kasszil, aki ezen a napon állítólag szintén a főszerkesztői dolgozószobában tartózkodott, egyenesen úgy emlékezett, hogy Buharin, izgalmában illegális nevén említve Sztálint, odasúgta volna neki: „Koba most majd bennünket fog elintézni!"

A számára kevéssé ismert író előtt a lobbanékony, de fegyelmezett Buharin ilyet nem mondhatott. Ám azt valószínűleg nyomban megértette, hogy mostantól megtorpan, talán véget is ér a XVII. kongresszustól remélt *liberalizálási folyamat*. Pedig a párttanácskozás után a fordulatnak már voltak bizonyos jelei. A Kirov-gyilkosságot megelőző néhány hónapban a főtitkár neve már jóval ritkábban tűnt fel apologetikus jelzők kíséretében. Enyhült a szigor a politikai foglyokkal szemben és valamivel könnyebb lett a száműzöttek helyzete. A *Pravda* ismét közölte a pártba visszavett Zinovjev cikkeit és a nagy sikert aratott Karl Liebknecht-életrajza után már hirdette a készülő Clara Zetkin-biográfiáját. Kamenyevet, a másik prominens ellenzéki vezetőt jelölték a Tudományos Akadémiába, s a kitűnő Academia kiadó vezetése mellett megbízták a Leningrádi Puskin Ház és a Moszkvában éppen megalakuló Gorkij Világirodalmi Intézet munkájának irányításával. Ezt éppen Makszim Gorkij eszközölte ki a politikai vezetéstől, akárcsak azt, hogy Buharinra bízzák a párt képviseletét az 1927 óta megalakítani szándékozott Szovjet Írószövetség első kongresszusán.

Ezt a feladatot végül Zsdanov kapta, aki ekkor még maga sem tudhatta, hogy milyen gyászos kultúrpolitikusi (pontosabban kultúraüldözői) pályafutás kezdetén áll. Az írókongresszuson felolvasott, semmitmondó beszéde arra vall, hogy nem is akart mást a szovjet művészértelmiségtől, mint közölni a párt fő jelszavait. Buharin viszont vállalta moszkvai költészeti műhely eredményeinek elemzését. Nagyon komolyan vette ezt a feladatot, heteken át készült rá, s az eredmény nemcsak politikai, hanem poétikai elemzés lett. Felszólalása – nem annyira a témának, mint inkább az előadó személyének és múltjának járó – hangsúlyos helyen, igen hosszan hangzott el. Buharin rendkívül meleg, értő szavakkal beszélt Borisz Paszternakról, Szelvinszkijről, Tyihonovról, Borisz Kornyilovról. Majakovszkijról és tanítványairól már hidegebben szólt, Zsarovot és Bezimenszkijt, valamint az általuk fémjelzett kincstári versírást pedig végképp gúnyos szavak kíséretében emlegette.

Felszólalásának szövegét előzetesen be kellett mutatni a Központi Bizottság illetékeseinek. Buharin ennek tudatában sem írt hivatalos szavakat, hanem vállalta, hogy érvényre juttatja személyes ízlését. A sztálini propagandagépezet – amely külön utasításba adta a filmhíradó operatőreinek, hogy ne fényképezzék az előadó arcát – kapott rajta, hogy az esztétikai szempontokat érvényesítő rangsorolással Buharin sok ismert, népszerű költőt megsértett, és ezért a kulisszák mögött az előadó elleni támadásokra biztatott. A tanítómesterét rég-

óta megtagadó Szteckij pedig bizalmas jelentést küldött a Politikai Bizottságnak, amelyben ellensége-sen szólt a felszólalásról. „Úgy látszik, Buharin elfelejtette, hol kapott szót" – írta Szteckij. „Kivet-kőzött magából, demagóg módon diszkreditálta a költőket, mind a kommunistákat, mind a pártonkí-vülieket. Előadása megérdemli, hogy a Politikai Bizottság utólag külön megtárgyalja."

A várakozással ellentétben Buharint nem válasz-tották be az Írószövetség elnökségébe. Az *Izvesz-tyija* főszerkesztői íróasztala azonban *önmagában is* elegendő volt ahhoz, hogy bizonyos fokig önálló kultúrpolitikát folytasson. De most, az írószövet-ségi kongresszust mintegy három hónappal követő Kirov-gyilkosság annyira felborzolta a kedélyeket, hogy a párt mellett az állam életében is rohamos gyorsasággal elsorvadtak a liberális kurzus még amúgy is zsenge kezdeményei, az *Izvesztyijá*nak is vissza kellett fognia magát.

Napjainkban sokan írnak arról, hogy 1934 elejé-től Szergej Kirov személye, a Politikai Bizottság-ban szerzett befolyása jelentette a reményt a sztáli-nizmus ellentételezésére. Főleg azoktól származik a legendává terebélyesedő feltételezés, akik sze-mélyesen ismerték vagy nagygyűléseken hallották Kirovot. Ők azt látták, hogy a régi illegális bolse-vik, aki az 1910-es években érdeklődött a divatos filozófiai áramlatok, az istenépítés, a modern mű-vészetek iránt, majd Vlagyikavkazban újságírós-kodott, egyszerűbben, emberibben viselkedik, mint a merev és félelmetes Sztálin. Két kötetnyi

írását fellapozva azonban kiderül, hogy az 1920-as és 1930-as években *Kirov még Sztálinnál is intoleránsabban, durvábban fogalmazott,* és szimplifikálta az amúgy sem túl bonyolult sztálini ideológiát. Nagy része volt az ellenzék – így a Buharin–Rikov–Tomszkij-csoport szétverésében, és nem állta útját Sztálinnak sem a régi bolsevikok fizikai felőrlésében (jóllehet 1932-ben tiltakozott Rjutyin halálos ítélete ellen), sem pedig a kollektivizálás térhódítása során. Mint láttuk, ahhoz sem volt elég markáns egyéniség, hogy a XVII. kongresszuson a benne bízó százak élére álljon. De részkérdésekben vitába szállt a párt főtitkárával. És éppen ő került szóba lehetséges utódként. Ez már elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy Sztálin egy Nyikolajev nevű kalandorral, sokszoros közvetítéssel, megölesse azt az embert, akivel még néhány hónapja kettesben nyaralt, pár nappal a gyilkosság előtt pedig moszkvai lakásán fogadta őt, tüntetően legjobb barátjának nevezve.

Buharin 1934. december 2-án hosszú és megható szerkesztőségi cikket közölt Kirovról. Az írásból látszott, hogy a szerző össze van törve – végtére is ezúttal egy egész bolsevik nemzedéket talált el a golyó. December 4-én újabb cikket közölt a saját nevében *Szervusz, Kirov elvtárs!*, két nappal később, a temetés napján *Isten veled, Mironics!* címen. Ekkor még a hivatalos sajtó is azt sugallta, hogy Kirov haláláért az illegalitásban működő fehérgárdista mozgalom és az egyik szomszédos balti állam, feltehetőleg Litvánia felderítése a fele-

lős. Leningrádban megkezdődött a régi nemesi családok leszármazottainak és az értelmiségieknek tömeges kitelepítése, több tucat ember napokon belül kivégzőosztag elé került. December közepén azonban Sztálin asztalán két lista feküdt, amelyet ő maga állított össze. Az egyik élén *a moszkvai központ,* a másikén *a leningrádi központ* állt. Ettől kezdve két nem létező – kizárólag régi bolsevikokból álló – „ellenforradalmi" szervezetnek tulajdonították Kirov meggyilkolását. A két listán ott volt Zinovjev, Kamenyev és mások neve.

1934. december 16-án egy bizonyos Pauker, a budapesti Vígszínház egykori borbélya, a tárgyalt időben pedig Sztálin testőre és fodrásza, valamint a Buharin-peren hamarosan felbukkanó Bulanov – a belügyi népbiztos Jagoda titkára – letartóztatta Lev Kamenyevet. Molcsanov, az NKVD titkos politikai osztályának vezetője, a Rjutyin-ügy vizsgálóbírája és Volovics, az operatív osztály helyettes vezetője ugyanazon a napon letartóztatta Zinovjevet. Még korábban elvitték Lenin egykori kedves munkatársát, Grigorij Jevdokimovot, valamint a pétervári Cseka régi vezetőjét, Bakajevet.

A jól megszervezett sajtó máris halált követelt a „gyilkosokra", akiknek névsora napról napra nőtt. A gyorsan hisztériává terebélyesedő kampányba Nyikolaj Buharin is bekapcsolódott, méghozzá igen különös módon. December 22-én az *Izvesztyijá*ban hosszasan fejtegette, hogy az összes addigi ellenzéki elhajlás (a baloldaliak, a jobboldaliak, a jobboldali-ultrabaloldaliak, a nacionalisták és a

többiek) *logikusan és törvényszerűen* a fasizmus felé próbálja taszítani az országot, s ebben nyújtottak segédkezet az olyan szörnyetegek, mint Trockij vagy Zinovjev. Ezzel Buharin mintegy előre felvázolta leendő pere forgatókönyvírói számára: egy ellenzéki, aki Sztálin ellen lázad, óhatatlanul a fasizmus táborában köt ki.

1934 decemberének viharos eseményei sok tekintetben meghatározták a politikus Buharin tevékenységi körét az elkövetkező években. És a magánemberét? Buharin magánélete korábban az 1920-as, 1930-as években sohasem állt reflektorfényben. Felesége, Nagyezsda Lukina, változatlanul sokat betegeskedett. A Nagy Szovjet Enciklopédia szerkesztőségében dolgozott, ám munkáját rendszerint odahaza, ágyhoz kötve végezte. Buharin élete végéig segítette, látogatta az asszonyt, 1919-ben azonban a *Pravda* szerkesztőségében megismerkedett egy korábban Ukrajnában dolgozó újságírónővel, Eszfirj Gurviccsal, aki nem csak szépségével, hanem kitűnő publicisztikai tehetségével is kitűnt. Az akkor 26 esztendős Gurvics hamarosan Buharin felesége lett, s e házasság egészen az 1920-as évek végéig tartott. Leányuk is született, Szvetlana. (Mindketten az 1940-es évek végétől megjárták a börtönt és a száműzetést.)

Az 1927-es esztendő nyarát Nyikolaj Buharin feleségével és kislányával Zubalovóban, Sztálin nyaralójában töltötte, saját dácsája a *Pravda* főszerkesztőjének sohasem volt. Nehezen tűrte a házigazda negédes barátságát, amely olykor durva

dühkitörésekkel párosult. Sztálint idegesítette, hogy Buharinért rajonganak a tanítványai, s azt is rossz szemmel nézte, hogy saját felesége, Nagyezsda Allilujeva és a gyerekei mennyire szeretik a vendéget. Ilyen tapasztalatok után Buharin a következő esztendőben más nyaralási lehetőség után nézett. Egy Uzkoje nevű akadémiai üdülőbe kapott beutalót.

Utazását egy Alekszandra Travina nevű gyönyörű asszony intézte, a Tudós Ház titkára, aki végül el is kísérte a beutaltat. Ettől kezdve Buharin feleségeként mutatta be Travinát a tanítványainak. 1933-ban Közép-Ázsiába is együtt utaztak, s az asszony zokogva nézte az éhínség áldozatait az állomásokon. Nem egészen világos, mikor szakítottak, de Travina sem kerülte el Buharin többi asszonyának sorsát, 1937-ben őt is lefogták, később a száműzetés idején élve bennégett egy faházban.

1935-ben Nyikolaj Buharin ismét a családi élet, a magánszféra felé fordult. Annál is inkább szívesen tette ezt, mert akkor nemrégiben nősült meg újra: ezúttal egykori emigránstársa, Jurij Larin nevelt lánya, Anna lett a felesége. A fiatalasszonynak jutott a szerep, hogy az utolsó években Buharin társa, a halála után eltelt fél évszázadban emlékének őrzője legyen.

A házaspár lakása Sztálin egykori tágas Kreml-beli otthona lett. A pártfőtitkár ugyanis felesége, Nagyezsda Allilujeva öngyilkossága (vagy inkább meggyilkolása) után nem szívesen élt ebben a lakásban, amelyhez annak idején még Lenin segít-

ségével jutott hozzá. Buharin jól ismerte és kedvelte Nagyezsda Allilujevát, s könnyen beleegyezett, hogy lakást cseréljen „Kobával". Új otthonában könnyebben elhelyezhette hatalmas könyvtárát, amely főleg filozófiai, történeti és technikatörténeti könyvekből állt, de külön polcokon sorakoztak a madártani kiadások is, és valamennyi könyvét cifra ex libris díszítette. (Buharin letartóztatása után a könyvtár egy része a belügyi szervek felügyelete alatt álló kutatólaboratóriumba került, ahol a rabok: Tupoljev, Koroljov és a többiek a szovjet harci gépek és rakéták kifejlesztésén dolgoztak, s szabad idejükben Nyikolaj Ivanovics egykori könyveit olvasták.)

Sztálinnal 1935 folyamán Buharin rendszeresen találkozott a Kreml udvarán, a Politikai Bizottság ülésein, ahol mint az *Izvesztyija* szerkesztőjének, olykor meg kellett jelennie. Más alkalmakkor is látták egymást. Így mindketten részt vettek és felszólaltak a kolhozparasztok második országos kongresszusán, ahol Buharinnak kellett méltatni Sztálin érdemeit a mezőgazdaság felvirágoztatásában. 1935. május 4-én díszegyenruhában megjelentek a Kremlben a katonai akadémiák végzős hallgatói; a kenetteljes beszédeket és a hivatalos tósztokat követően Sztálin pezsgősüveggel, pohárral a kezében magához vonta Buharint és kijelentette: *Javaslom, igyunk Buharin elvtársra! Ismerjük és szeretjük a mi Buharinunkat, a mi öreg Buharcsikunkat. Aki pedig emlékszik a múltra, annak folyjon ki a szeme...*

Ez a pohárköszöntő a külső szemlélő előtt stabilnak tüntette fel Buharin helyzetét. Időközben ugyanis véget ért az első Zinovjev–Kamenyev-per. Vádlottai ugyan nem ismerték el, hogy részesei voltak Kirov meggyilkolásának, „objektíve" azonban vállalták érte a felelősséget. Zinovjev tíz év szigorított börtönt, Kamenyev öt évet kapott, társaikat 4 és 10 év közötti börtönre ítélték. Az „enyhe" ítélet csalódást keltett Sztálin környezetében, amely addigra már hozzászokott a vetélytársak, a múltbéli elvtársak erőszakos félreállításához. A per utolsó napján Kaganovics és Hruscsov több százezer embert vonultatott fel a Vörös téren és környékén, halált követelve a vádlottakra.

Nehéz elgondolni, mi minden járt Buharin agyában ezekben a napokban. Csak azt tudjuk, hogy belevetette magát a Tudományos Akadémián végzett munkába, előszavakat írt a legkülönbözőbb könyvekhez, járta a vidéket. A legtöbb idejét azonban az új szovjet alkotmány előkészítése és az azzal járó jogi stúdiumok kötötték le. Az ideológia formálásában csak alárendelt szerep jutott neki. A párt propagandagépezete azonban furcsa módon éppen a régi internacionalista Buharinra és Radekre bízta a *haza-fogalom* új értelmezésének kidolgozását és meghonosítását a szovjet sajtóban. Az *Izvesztyija* szerkesztője általános emberi vonásokkal és nem nacionalista érzelmekkel töltötte meg a fogalmat, amelyet ettől kezdve kötelezően nagy kezdőbetűvel kellett írni.

Hamarosan ennek meg is lett a böjtje. 1936. február 10-én a *Pravda* szokatlanul éles kirohanást intézett az *Izvesztyija* egyik vezércikke ellen. Ebben *nemzeti nihilizmussal* vádolta a lap irányvonalát. Külön passzusok foglalkoztak Buharin egyik korábbi cikkével, amelyet január 21-én, Lenin halálának évfordulóján közölt. A szerző itt Lenin kedvenc irodalmi hősét emlegetve kikelt az oblomovizmus ellen. A *Pravda* cikkírója, feltehetőleg Iszaak Lezsnyev, aki hazatért politikai emigránsból Sztálin hű embere, a pártlap kulturális rovatának vezetője lett, pontatlanul idézve Buharint, azzal vádolta meg, hogy az orosz nemzetet az Oblomovok nemzetének tartja. Ettől kezdve fokozódtak a *Pravda* és más sajtóorgánumok támadásai. 1936 tavaszán Buharin irodalmi nézetei ellen először szóban, majd írásban egy egész kampány indult meg. Aki ismerte az előzményeket, világosan látta, hogy összehangolt támadásról van szó, amely azonban szokatlanul sokáig tartott. Sőt, szinte hihetetlen esemény történt. Sztálin, nyilvánvalóan a leendő Buharin-per megrendezésére gondolva, éppen 1936 elején elhatározta: Nyikolaj Buharint, Marx és Engels életművének kiváló szakértőjét Nyugat-Európába küldi, hogy a hazájukból elmenekülni kényszerült német szociáldemokratáktól megvásárolja Marx és Engels kéziratos hagyatékának a hitleri Németországból kimenekített részét. Ezt a feladatot Sztálin eredetileg Adorackijra, a Marx–Engels–Lenin Intézet Rjazanov letartóztatása és száműzetése után kinevezett új igazgatójára

akarta bízni. Vele tartott volna Alekszandr Aroszev is, az 1917-es moszkvai katonai felkelés egyik katonai vezetője, aki hosszú diplomáciai pályafutása után 1936-ban a VOKSZ, a nemzetközi kulturális kapcsolatokat koordináló intézet élén állt; Sinkó Ervin sokat ír róla az *Egy regény regénye* című naplójában.

Sztálin hivatta Buharint és megbízta, hogy csatlakozzon a küldöttséghez, mert félő, hogy Adorackijt esetleg becsapják német tárgyalópartnerei. A küldöttség rossz hangulatban hagyta el Moszkvát. Buharin és Aroszev világéletükben, még a históriás moszkvai idők óta jó viszonyban voltak. Adorackijra azonban gyanakodtak és „adurackijnak", vagyis bolondnak nevezték, abban a szilárd hitben, hogy Sztálin az ő megfigyelésükkel bízta meg. Utazásuk végcélja Párizs volt, de megfordultak Prágában, Koppenhágában, Amszterdamban is, ahol a Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet kis létszámú vezetése fogadta őket.

Az utazás bizonyos fokig megkönnyebbülést jelentett, de tehertételt is, mert Buharinnak végig vigyáznia kellett minden szavára. Úgy igyekezett tárgyalni partnereivel, köztük Leon Blummal, a francia szocialisták vezetőjével, Otto Bauerrel, a neves osztrák szociáldemokrata teoretikussal, valamint a két orosz mensevik emigráns vezetővel, Fjodor Dannal és Borisz Nyikolajevszkijjel, hogy lehetőleg ne maradjon négyszemközt velük. Abban a szállodában, amelyben lakott, a hallban mindig néhány francia titkosrendőr ült, hogy a

fehéremigráns terrortámadások ellen „megvédjék" őt. De az *Izvesztyija* szerkesztője bizonyos volt abban, hogy Jagoda emberei is ott szaglásznak körülötte. Tárgyalásainak minden szakaszáról diplomáciai postával kimerítő, pontos leveleket küldött Sztálinnak. „Sztálin szeret levelet kapni", magyarázta némi iróniával Ilja Ehrenburgnak.

A 48 éves Buharin intellektuális ereje teljében volt. Nem véletlen, hogy a néhány hónappal korábban Moszkvában őt meglátogató Malraux éppen rá és Kun Bélára, mint a nemzetközi munkásmozgalom két sokoldalúan művelt vezetőjére akarta bízni egy 20. századi nagy nemzetközi enciklopédia létrehozását, a fasiszta ideológia térhódításával szemben. Buharin képzettségét, kitűnő stiláris adottságait, árnyalt gondolkodását bizonyítja az a cikke, amelyet 1936 tavaszán küldött el a *Foreign Affairs* című amerikai külpolitikai folyóirat számára. Amikor nem kellett számolnia a sokféle cenzúrával, mintegy legyalulni mondanivalóját, csak úgy sziporkáztak a gondolatai.

Párizsban felszólalt a modern kor fő kulturális problémáiról 1936. április 3-án rendezett vitán. Kulturáltan beszélt, csak éppen a dolog lényegét illetően nem volt igaza, amikor a kultúra békés és boldog felvirágoztatását ecsetelte a sztálini Szovjetunióban.

A francia fővárosban eltöltött hetek alatt többen megkérdezték Buharintól, hogy mi lesz vele, ha hazatér. Az idős francia kommunistának, Charles Rappaportnak, aki még az orosz narodnyikokkal,

így Pjotr Lavrovval is kapcsolatban állt, állítólag azt válaszolta: noha fiatal feleségével együtt engedték külföldre, képtelen emigrálni, s Trockijhoz hasonlóan egy Sztálin-ellenes lapot alapítani, vagy egy szovjetellenes centrum élére állni. Hitler háborúra készül a Szovjetunió ellen, s az ő kinnmaradása ebben a súlyos helyzetben gyengítené az országot. Buharin még André Malraux-nak is célzott rá: tudja, Sztálin hamarosan végez vele.

Mindkét forrás hitelesnek látszik. Nehezebb viszont hitelesnek elfogadni Ligyija Dan emlékezéseit. A mensevik politikus felesége leírta, hogy Buharin váratlanul, titokban felkereste őket is, véres despotának nevezte a gyűlölt és megvetett Sztálint. Ligyija Dan (a mensevik vezető Martov testvére) napló formában rögzítette ugyan a beszélgetést, de túl későn – az 1960-as évek elején – ahhoz, hogy hitelesnek tekinthessük.

Még kevésbé megbízható egy másik hasonló forrás: Borisz Nyikolajevszkij 1936 végén *Egy régi bolsevik levele* címmel tények sokaságával alátámasztott, hosszú eszmefuttatást közölt az emigráns *Szocialisztyicseszkij Vesztnyik* című emigráns mensevik folyóiratban. Az 1960-as évek elejéről származó egyik nyilatkozata szerint ezt a levelet a Buharinnal való beszélgetések után vetette papírra. Az apokrif levél részletesen ismerteti Sztálin 1936 előtti leszámolását az ellenzékkel, szól a Rjutyin-programról is. Kételkednünk kell benne, hogy Buharin lett volna az ihletője, őt ugyanis a *Szocialisztyicseszkij Vesztnyik* az 1920-as évek leg-

végén éppen hogy nagyon nehéz politikai helyzetbe hozta a Kamenyevvel való tárgyalásairól publikált részletekkel. S bármennyire is gyűlölhette Sztálint, jól tudta, hogy ha konkrét tényeket közöl a mensevik mozgalom Hérodotoszának és egyben aktív politikusnak számító Borisz Nyikolajevszkijjal, árt a hazai bolsevik mozgalom öregjeinek, akiknek nyakán Sztálin emberei már jó ideje ott tartják a kést. Noha minden nyugati kutató komoly forrásnak tekinti a kérdéses levelet, Anna Larina, aki férjével együtt volt Párizsban is, logikus elmefuttatásban meggyőzően cáfolta hitelességét.

A Buharin vezette küldöttségnek végül nem sikerült dokumentumokat szereznie a munkásmozgalom történetéről. Tárgyalópartnereik egyre magasabbra srófolták az árakat, míg végül Sztálin váratlanul hazahívta a küldöttséget. 1936 május elsején Buharin már Moszkvában volt. A pártfőtitkár így fogadta: „Ne aggódj, Nyikolaj, majd csak megszerezzük az archívumokat, egyszer majd lejjebb is adják."

Május 8-án megszületett Buharin fia, Jurij. A család Moszkvában, majd egy Szhodnyja nevű helységben élt, ahol az *Izvesztyijá*nak egy kis nyaralója volt. Augusztusban Buharin kivette a szabadságát, és Közép-Ázsiába utazott vadászni. Ezúttal nem a már félreállított Jefim Cejtlin, hanem a szerkesztőség egyik munkatársa, a szintén titkári teendőket ellátó Szemjon Ljandresz kísérte el. Buharin sejtette, hogy mindent jelent róla,

mégis örült, hogy vele van, mert levette róla a mindennapos gondokat.

Nyaralás közben Buharin csak nagy késéssel jutott az újságokhoz, amelyek rossz híreket közöltek. 1936 augusztusában Moszkvában megkezdődött a második Zinovjev–Kamenyev-per. Amint az a kezdettől nyilvánvaló volt, halálos ítéletekkel végződött. A testi és lelki kínzásokkal megdolgozott áldozatok már a vizsgálat során számos politikust megneveztek „összeesküvő társaik" közül, így Uglanovot, Radeket, Tomszkijt, Rikovot és végül, de nem utolsósorban Buharint. A társainál máskor is realisztikusabban gondolkodó Mihail Tomszkij 1936. augusztus 22-én bolsevói nyaralójában főbe lőtte magát. A család a kertben temette el, de a holttestet rövidesen ellopták onnan. Uglanov, akire Sztálin már a Rjutyin-ügy miatt haragudott, a per lezárása előtt börtönbe került. Hamarosan ez lett Radek sorsa is. 1936. szeptember 10-én a lapok mégis váratlanul rövid ügyészségi közleményben közölték, hogy véget ért a nyomozás Buharin és Rikov ügyében, és *a vádak nem igazolódtak be.*

Ez azonban csak a színjáték egyik felvonása volt. A már kegyvesztett Jagoda helyére lépő Jezsov és a belügyi szervek élére kerülő új munkatársak teljes gőzzel készítették elő a leszámolás következő szakaszát, a Szokolnyikov–Szerebrjakov–Pjatakov–Radek-pert. Közben az ország az októberi forradalom 19. évfordulójának megünneplésére készült. Anna Mihajlovna Larina emlékezése szerint november 7-én a Lenin-mauzóleumnál Buharin is

megjelent, egy kisebb tribünön, ahonnan jól látta a katonai parádét. Egyszer csak egy őrszem lépett hozzá. Buharin fiatal felesége azt hitte, ütött az óra. Az őr azonban tisztelegve jelentette, hogy Sztálin elvtárs kéri, Nyikolaj Ivanovics fáradjon fel a mauzóleumra és foglalja el az őt megillető helyet. Buharinnak, *akit a filmhíradó meg is örökített a Lenin-mauzóleum mellvédjén,* még ott sem sikerült beszélnie a pártfőtitkárral, ahogyan az előző hetekben is mindhiába kereste őt telefonon.

Decemberben ülésezett a Központi Bizottság. Napirendjén szerepeltek a vádlottaknak az új koncepciós peren tett vallomásai is. Az új belügyi népbiztos, Jezsov, egy hatalmas mappában már az első nap behozta azokat az iratokat, amelyek „bizonyították", hogy Buharinnak is köze volt a Kirov-gyilkossághoz. Ettől kezdve az *Izvesztyija* főszerkesztőjének életében felgyorsultak az események. Már nem járt be dolgozni, csak kerülő úton értesült arról, hogy városszerte végigsöpört a letartóztatási hullám, amelynek áldozatai szerkesztőségbeli munkatársai, régi emigránstársai, a moszkvai pártszervezet neves tagjai. Nyikolaj Buharin ekkor megpróbálta éhségsztrájkkal kikényszeríteni, hogy mentsék fel a vádak alól.

Sztálin ekkoriban mindennap kiélte rendezői ambícióit. Az 1937 februári–márciusi központi bizottsági ülés előestéjén például rendőröket küldött Buharin nyakára, hogy költöztessék ki, közben pedig „véletlenül" odatelefonált. Anna Larina így emlékszik erre a beszélgetésre:

„– Mi folyik nálad, Nyikolaj?
– Eljöttek, hogy kiköltöztessenek a Kremlből.
– Küldd el őket az öreganyjukba."

Buharin, aki korábban már az öngyilkosságot is latolgatta, a pártvezetők jövendő nemzedékének szóló drámai üzenetet tanított be a feleségének. Alekszej Rikovval együtt közben keményen próbált ellenállni a rágalmakkal szemben. Nem is eredménytelenül. Ha ez a Központi Bizottság, amelynek Sztálin már az elkövetkező két évben szinte minden egyes tagját fizikailag megsemmisítette, 1937. február 16-án kezdődött ülésén *titkosan* szavazhatott volna Buharin és Rikov sorsáról, akkor az eredmény minden kétséget kizárólag Sztálin vereségét hozza. Dokumentumok hiányában csak legendának tekinthetjük viszont azt a híresztelést, hogy Pavel Posztisev, Ukrajna pártvezetője rövid időre Buharin és Rikov mellé állította volna a közhangulatot, Sztálin azonban letorkollta, és nyílt szavazást rendelt el.

A plénum résztvevői közül ma már csak Lazar Kaganovics, Buharin egyik hóhéra él. Nem tápláltam vérmes reményeket arról, hogy felfedi majd előttem a titkot. És valóban nem is volt hajlandó nyilatkozni a történtekről. Kilencvenedik évén túl csak az izgatja, hogy miért nem vették vissza a pártba, mint korábban – röviddel nemrégiben bekövetkezett halála előtt – Vjacseszlav Molotovot, amikor egyformán hűségesen szolgálták a Gazdát. S tegyük hozzá: kezükhöz egyformán sok vér tapadt.

Mi az, amit *biztosan* tudunk a Buharin és Rikov letartóztatásáról szavazó központi bizottsági ülésről? Sztálin javaslatára a testület *21 tagú különbizottságot* küldött ki Mikojan elnökletével, hogy döntse el a kérdést. Elsőnek Jezsov belügyi népbiztos emelkedett szólásra: „Buharint és Rikovot zárjuk ki a pártból — mondta —, fogassuk le és végeztessük ki." Öten csatlakoztak a tömör állásfoglaláshoz, hárman közülük – Svernyik, Manuilszkij, Bugyonnij – Sztálin környezetének tagjai, valamint Jona Jakir, a kijevi hadkerület parancsnoka és Alekszandr Koszarjev, a Komszomol Központi Bizottságának első titkára, két majdani áldozat.

Itt avatkozott be Posztisev, aki már korábban magára vonta a pártfőtitkár haragját azzal, hogy sokallta a „tisztogatásokat" a kijevi pártszervezetben. „A két gyanusítottat – mondta – ki kell zárni a pártból és lefogni. A halálbüntetés azonban nem szükséges." Ezzel váratlanul egyetértett a párttisztításokat irányító, véres kezű Skirjatov, Hruscsov moszkvai párttitkár és öt, hamarosan félreállított politikus: Grigorij Petrovszkij, Litvinov, Koszior, Nyikolajeva, a leningrádi ellenzék egykori hangadója, szakszervezeti vezető és Antyipov neves gazdaságpolitikus.

Amikor már láthatólag többen hajlottak a halálos ítélet elkerülésére, mellőzésére, szót kért Sztálin. *Javasolta* Buharin és Rikov központi bizottsági póttagságának felfüggesztését és azt, *hogy ügyüket adják át a Belügyi Népbiztosságnak.* Ezzel elérte,

hogy a testület törölje állásfoglalásából Posztisev javaslatát. Ezt – félreértve a főtitkár gonosz szándékát – megszavazta Nagyezsda Krupszkaja és Marija Uljanova is, akik korábban már zokogva jártak Sztálinnál, kegyelemért esedezve Buharin számára. Igent mondott Varejkisz is, a dinamikus és népszerű vidéki pártvezető, Molotov és Vorosilov már csak szervilizmusból is ezzel értett egyet.

Sztálin újból megkérdezte, hogy ki ért vele egyet. A 21 tagú különbizottság javaslatát mint egyhangúlag elfogadott dokumentumot terjesztette a Központi Bizottság plenáris ülése elé, amelyen a Központi Ellenőrző Bizottság elnökségének tagjai is részt vettek. 1937. február 27-én Buharint és Rikovot egyenesen a tanácskozásról hurcolták el.

Amikor a Lubjanka börtön, a Rosszija biztosítótársaság egykori épületének kapuja bezárult Nyikolaj Ivanovics Buharin mögött, egy bőrkabát volt rajta, frissen vasalt fehér ing, a fején a jellegzetes orosz usanka. Csak találgatni lehet, hogy ezután mi történt vele.

A NAGY PER

A „jobboldali-trockista szovjetellenes centrum", más néven a „huszonegyek" pere, közismertebben a Buharin-per kezdetén, 1938 márciusában újra a szovjet lapok címoldalára került a három korábbi monstre per alatt a közvéleménybe sulykolt jelszó: *Halál a trockista, fasiszta árulókra!*

A nyugati sajtóban az azóta eltelt fél évszázad alatt mindig is *Joszif Sztálin nevéhez fűződött a bírósági tárgyalás koncepciója,* a foglyok ellen alkalmazott súlyos testi-lelki kínzások kitervelésével együtt, az ügy kolportálása a Szovjetunióban és az ország határain kívül, a szocialista kísérletre akkor még reménykedve tekintő, számottevő baloldali erők orgánumában. A nagy nyilvánosság előtt azonban Sztálin soha nem vállalta a Buharin-ügyet úgy, ahogy például Rákosi a Rajk Lászlóval való leszámolást. Mindazonáltal nem tiltotta a gondolatait leső munkatársaknak, a személye népszerűsítését szolgáló apparátusnak, hogy sugallják a tömegnek: személy szerint ő leplezte le Buharin és társai ármánykodását, amint korábban Trockij, Zinovjev, Kamenyev és a többiek gaztetteit is.

Sztálin mellett – vagy a kor terminológiájával: az ő uszályában – változó mértékű, de egyaránt súlyos felelősség terheli a lenini gárda újabb tagjainak likvidálásáért az egész 1938-as Politikai Bizottságot (ez alól csak Grigorij Petrovszij, Dnyepropetrovszk városának névadója a kivétel, akit ebben az időben már félreállítottak és házi őrizetben élt, valamint a hamarosan szintén lefogatott Robert Ejhe földművelési népbiztos). Kétségtelen ugyanis, hogy a főtitkárukkal együtt ekkorra már jogi értelemben és morálisan is köztörvényes bűnözőkké degradálódott politikusok jóváhagyó beleegyezése, esetenként gátlástalan ösztönzése nélkül nem kerülhetett volna sor a lenini pártvezetés kiírtására.

Lássunk néhány konkrét példát erre a ritkán figyelembe vett tényre! A Buharin-per vádlottai közül 1937-ben letartóztatásuk pillanatában hatan is a szovjet kormány, a Népbiztosok Tanácsa tagjai voltak. Őrizetbe vételükre Vjacseszlav Molotov kormányfő beleegyezése nélkül nem kerülhetett volna sor. Többen a Központi Végrehajtó Bizottság tagjaiként mentelmi jogot élveztek, amelyet csak a testület elnöke, Mihail Kalinyin függeszthetett fel. Amint az SZKP XXII. kongresszusának jegyzőkönyvéből tudjuk, Molotov készségesen, sőt otromba szidalmazások közepette adta meg a hozzájárulását régi elvtársai letartóztatásához. Kalinyin az „össznépi sztároszta" szerepében inkább tehetetlen bábfiguraként viselkedett. Aláírását általában egy e célra készített bélyegzőről hamisították a törvénytelenségekhez szükséges iratokra; munka-

társai már csak azért is meg merték ezt tenni, mert tudták: az államelnöknek annyi hatalma sincs, hogy a saját feleségét kihozassa a politikai foglyok közül a börtönből.

A Politikai Bizottság többi tagja is igyekezett, hogy kiérdemelje *A GAZDA* dicséretét, de legalábbis a túlzott passzivitással ne vonja magára haragját, gyanakvását. Andrej Andrejev, az egykori Buharin-követő, politikai bizottsági tag létére odáig alacsonyodott, hogy 1937-ben mint valami börtönőr, fegyveres kísérettel, személyesen vitte Taskentből Moszkvába a Buharin-per egyik leendő vádlottját, Akmal Ikramovot, az üzbég párt első titkárát. A Sztálin környezetében kipróbált, régi harcosnak számító Lazar Kaganovics és a neofita leningrádi párttitkár, Andrej Zsdanov, a későbbi fő ideológus, egymással versengve igyekeztek minél látványosabban teljesíteni feladatukat, az országos közvélemény manipulálását.

A nemzetközi „image" kialakítását hasonló odaadással végezte Dmitrij Manuilszkij, a Komintern korabeli apparátusának „szürke eminenciása" és a kezében lassan tehetetlen eszközzé változó Georgi Dimitrov. A sajtó vezetőit nap nap után külön istruálta a kortársak egybehangzó véleménye szerint rendkívül visszataszító Lev Mehlisz, addigra már a Vörös Hadsereg politikai csoportfőnöke, Sztálin egykori titkára és gátlástalan talpnyalója; ennek részleteiről számos érdekes megfigyelést mentett át az utókornak az azóta elhunyt Jakov Ejdelman, aki a *Litye raturnaja Gazeta* különtudósítója volt a peren.

A per színhelyén még 1937-ben Nyikita Hruscsov, Moszkva párttitkára, vidéken Anasztasz Mikojan szervezte heteken át a *gyűlölet ötperceit,* nagy odaadással, látványosan; két évtizeddel később alighanem mindkettőjüket a személyes lelkiismeretfurdalás is hajtotta abban, hogy több egykori vádlottat (Ikramovot, Hodzsajevet, Kresztyinszkijt, Zelenszkijt) rehabilitálták, sőt megkísérelték Buharin és Rikov ügyének felülvizsgálatát is.

A Buharin-perben kivételesen nagy feladat jutott a szovjet katonai vezetés szinte maradéktalan kiírtásában már nagy érdemeket szerzett Klim Vorosilovnak. A per utáni hónapokban spanyolországi állomáshelyéről az Egyesült Államokba szökött Alekszandr Orlov tábornok számos helyen ellenőrizhető hitelességű, pontos memoárja szerint Vorosilov a Politikai Bizottság képviseletében végig jelen volt Buharin kihallgatásán. Más forrás egyelőre még nem erősítette ezt meg. Az azonban a szovjet sajtóban nemrégen közzétett forrásokból bizonyítottnak tekinthető, hogy Vorosilov a Zinovjev–Kamenyev per előkészítése során személyesen részt vett a gyanúsítottak „megdolgozásában". Ez valószínűsíti, hogy tapasztalatait Buharin ügyében is felhasználhatták.

A Politikai Bizottság és Központi Bizottság említett tagjainak kétségtelen felelőssége nem mérhető azzal a szereppel, amelyet Nyikolaj Jezsov, „a vasmarok" játszott a Buharin-ügyben. „A vérszomjas törpe" (így is emlegették a kortársak a 154 centis krónikus alkoholistát) Sztálin hű szolgája

volt. Önálló koncepcióval sohasem rendelkezett: csak 1917-ben, 22 éves korában lépett be a bolsevik pártba. Az 1920-as években az Urál vidéken, az évtized végére az ország Földművelési Népbiztosságán dolgozott, ahol a pártot képviselte; később a központi pártapparátus káderügyeiért felelt. 1936 őszén Sztálin egy kisebb puccsal kineveztette belügyi népbiztosnak, és feladata az újabb perek megszervezése lett. A külsejében egy vidékies könyvelőre emlékeztető Mihail Frinovszkij segítette ebben, aki az általa lefogatott katonai vezetők hulláin átgázolva hamarosan haditengerészeti népbiztos lett. Jezsov jobbkeze volt a leningádi belügyi szervek régi vezetője, a díjbirkózó külsejű Zakovszkij is, aki a cári időkben többszörös gyilkosként megjárta a kényszermunkatelepeket.

Mindmáig nem tudjuk viszont, hogy ki vezette a vizsgálatot a Buharin-ügyben, és ki rendezte a tárgyalás próbáit. Visinszkij főügyész csak Lev Sejnisz nevét említette, aki hírhedten kegyetlen nyomozótiszt és népszerű krimiíró volt egyszemélyben. A régi párttagok, akikkel az elmúlt évtizedekben beszéltem, váltig állították: a perek előkészítői közül Sztálin mindenkit kivégeztetett, hogy a legkisebb nyomot is etakarítsa maga után. Ennek ellentmond az a tény, hogy Visinszkij főügyész és Ulrih, a katonai kollégium elnöke – a perek leghírhedtebb irányítója – ágyban, párnák között haltak meg, Visinszkij hamvai előtt pedig mindmáig bárki tisztelegheht a Kreml falánál. Igaz, Sztálin a szálakat a háttérből mozgató Jezsovot munkatársaival együtt

megölette, noha szemben a leninі gárda tagjaival, őket a sajtóban nem nyilvánította a nép ellenségének.

A vizsgálóbíró nevén kívül nem tudjuk azt sem, milyen fizikai és lelki kínzások következtében vállalta el végül Nyikolaj Buharin a szégyenteljes tárgyaláson való részvételt. A XX. kongresszus után Anasztasz Mikojan a valamikor baloldali Louis Fischer amerikai újságíróval folytatott beszélgetésben nagyon határozottan azt állította, hogy Buharint nem vetették alá fizikai kínzásoknak. A vádlott igen nyomatékosan ugyancsak ebben az értelemben nyilatkozott, de láthatólag külső kényszerre, a teremben helyet foglaló külföldi újságíróknak címezte mondanivalóját.

A per egyik vádlottjának, a feltétel nélkül mindent bevalló Hrisztian Rakovszkijnak azonban fennmaradt egy beadványa, amelyben expressis verbis elviselhetetlen kínzásokra hivatkozik. Más perekből is maradtak ilyen dokumentumfoszlányok, s a felszabadított levéltárakból ma számos olyan forrás kerül napvilágra a szovjet sajtóban, amelyek rendszeres kínzásokról számolnak be.

Buharin ezen kívül lélektanilag is nehéz helyzetben volt. Családjának tagjai – fiatal felesége, másfél éves kisfia, előző házasságából származó lánya és más rokonai – szabadlábon maradtak. A korábbi perek tapasztalataiból tudta, hogy Sztálin az elítéltek közvetlen környezetével is kérlelhetetlenül leszámol. Kivált, ha a vádlott nem mutat együttműködést a per előkészítésében, a szembesítések során,

a szabályosan megrendezett próbákon, és főleg ha nem vallja be a soha el nem követett bűnöket, amelyekért rá és vádlott-társaira is biztos halál vár.

Buharin kényszerűségből elvállalta a szerepet. A beismerést azonban a periratok tanúsága szerint csak laza magatartási keretnek szánta. A vizsgálat során együttműködött kihallgatóival, de jó néhány vádpontot nem ismert el igaznak, és olykor igyekezett, hogy elkerülje mások befeketítését is. A tárgyaláson nagy hidegvért tanúsított, amikor komoly intellektuális erőfeszítéssel, fokozatosan tágította a forgatókönyvben számára kijelölt mozgásteret. Sokan mindmáig úgy hiszik, hogy kitérői, ellenkezései, logikai bizonyításai *előre egyeztetett* epizódok voltak. Visinszkij némelykor hisztérikus reagálása azonban cáfolja ezt. Hiszen sem neki, sem Ulrih főbírónak vagy a tárgyalás valóságos mozgatóinak nem állt érdekükben, hogy a vádlott nevetségessé tegye őket és velük a szovjet igazságszolgáltatást.

A per jegyzőkönyvének alább közölt, drámai részleteihez előre kell még bocsátani, hogy komoly eltérések találhatók a *Pravdá*ban közzétett friss tudósítások és a napi cenzurális szempontoktól mentesebb, teljesebb változat között, amely még 1938-ban, az Állami Kiadó 1. számú mintanyomdájának példás teljesítménye nyomán, alig egyetlen hónap alatt több nyelven (oroszul 708 oldalon) napvilágot látott. De még ez sem olyan forrás, amelyet kritikátlanul kezelhetünk. Lapjában, a

*Bjulletyeny Oppozicii*ban a mexikói száműzetésben élő Trockij már 1938 tavaszán felhívta a figyelmet, hogy a peren részt vevő külföldi tudósítók cikkeiben számos, a jegyzőkönyvből kimaradt részlet olvasható.

Amit biztosan tudunk: 1938. március 2-án, a moszkvai Szakszervezeti Központnak az októberi forradalomról elnevezett kis termében, vakító reflektorok fényénél megkezdődött a jobboldali-trockista szovjetellenes centrum pere. A különlegesen megszűrt hallgatóság előtt Visinszkij főügyész öblös hangon felolvasta az aprólékos részletekre is kiterjedő vádhatározatot. A szöveget már a szünetben orosz, német, francia és angol nyelven kiosztották a külföldi újságírók között.

„BUHARIN, N. I., RIKOV, A. I., JAGODA, G. G., KRESZTYINSZKIJ, N. N., RAKOVSZKIJ, H. G., ROSENHOLZ, A. P., IVANOV, V. I., CSERNOV, M. A., GRINYKO, G. F., ZELENSZKIJ, I. A., BESSZONOV, SZ. A., IKRAMOV, A., HODZSAJEV, F., SARANGOVICS, V. F., ZUBARJOV, P. T., BULANOV, P. P., LEVIN, L. G., PLETNYOV, D. D., KAZAKOV, I. N., MAKSZIMOV-GYIKOVSZKIJ, V. A. és KRJUCSKOV, P. P. ügyében a következő a vád: a Szovjetunióval ellenséges államok javára történő hírszerzés céljából összeesküvő csoportot hoztak létre »jobboldali-trockista blokk« néven; céljuk idegen államok javára történő kémkedés, szabotázs, diverzió, terrorcselekmények elkövetése, a Szovjetunió katonai potenciáljának aláaknázása volt, továbbá a

felsorolt államok provokálása a Szovjetunió megtámadására, a Szovjetunió széttagolása, Ukrajna, Belorusszia, a közép-ázsiai köztársaságok, Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán és a távol-keleti Tengermellék elszakítása a Szovjetuniótól az említett államok javára, végül a Szovjetunió szocialista társadalmi és államrendjének megdöntése, a kapitalizmus, a burzsoázia hatalmának visszaállítása. /.../

A nyomozás során megállapítást nyert, hogy a »jobboldali-trockista blokk« egyesítette soraiban az Ukrajnában, Belorussziában, Grúziában, Azerbajdzsánban, Örményországban és közép-ázsiai köztársaságokban tevékenykedő trockisták, jobboldaliak, zinovjevisták, mensevikek, eszerek és burzsoá nacionalisták földalatti szovjetellenes csoportjait. Ezt nemcsak a jelenlegi nyomozás, hanem a Szovjetunió különböző területein folytatott bírósági eljárások is bebizonyították. Nevezetesen: a katonai összeesküvők, Tuhacsevszkij és mások csoportja ügyében folytatott bírósági eljárás anyagai (1937. június 11-én ítélte el őket a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága) és a grúz burzsoá nacionalisták – Mdivani, Okudzsava és mások – ügyének dokumentumai (1937. július 9-én ítélte el őket a Grúz SZSZK Legfelsőbb Bírósága).

Mivel a »jobboldali-trockista blokk« a Szovjetunióban elvesztette támaszát, tagjai a Szovjetunió szocialista társadalmi és államrendje ellen és a hatalom megragadásáért folytatott harcban a külföldi agresszorok fegyveres segítségében remény-

kedtek. Az utóbbiak megígérték, hogy segítséget nyújtanak az összeesküvőknek a Szovjetunió szét-tagolásához, Ukrajna, a távol-keleti Tengermellék, Belorusszia, a közép-ázsiai köztársaságok, Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán elszakításához.

A »jobboldali-trockista blokknak« az említett idegen államok képviselőivel való megegyezését megkönnyítette, hogy az összeesküvés vezetői közül sokan már korábban is külföldi hírszerők szolgálatában álltak. Ez elsősorban Trockijra, a nép ellenségére, az összeesküvés egyik ihletőjére vonatkozik. A Gestapóval való kapcsolata minden kétséget kizárólag bizonyítást nyert a trockista–zinovjevista terrorista centrum perében (1936 augusztusában) és a szovjetellenes trockista centrum perében (1937 januárjában).

A nyomozóhatóságok rendelkezésére álló adatok azonban arra utalnak, hogy Trockijnak, a nép ellenségének a német politikai rendőrséggel és más országok hírszerző szolgálatával való kapcsolata sokkal korábbi keletű. A nyomozás megállapította, hogy Trockij a német hírszerző szolgálattal már 1921-től, az angol Intelligence Service ügynökeivel pedig 1926-tól kapcsolatban állt.

Ami pedig a többi vádlottat illeti, legtöbbjük saját bevallása szerint már hosszabb ideje külföldi hírszerző szolgálatok ügynöke. Kresztyinszij vádlott Trockij közvetlen megbízásából, áruló módon már 1921-ben kapcsolatba lépett a német hírszerző szolgálattal. Rosenholz vádlott, a trockista földalatti mozgalom egyik vezetője a német vezérkar

számára 1923-ban, az angol hírszerző szolgálat kérésére pedig 1926-ban kezdte meg hírszerző tevékenységét. Rakovszkij vádlott, Trockij egyik legbizalmasabb embere 1924-től az Intelligence Service, 1934-től a japán hírszerzés ügynöke volt. Csernov vádlott 1928-ban kezdett kémkedni Németország javára; az ismert mensevik emigráns, Dan kezdeményezésére lépett kapcsolatba a német hírszerzéssel. Sarangovics vádlott a Szovjetunióban végzett kémtevékenységet a lengyel hírszerzés számára 1921-től. Grinyko vádlott 1932-ben lett a német és a lengyel hírszerzés ügynöke.

A »jobboldali-trockista blokk« vezetői, köztük Rikov, Buharin és mások, tudtak bűntársaik hírszerző kapcsolatairól, és feltétlenül támogatták azok kiépítését. Mindez világosan bizonyítja, miért fogadták el olyan könnyedén a külföldi hírszerzés szolgálatába állt személyek a Szovjetunió szétdarabolásának gondolatát... Beszervezésüket megkönnyítette az is, hogy a vád alá helyezett összeesküvők közül néhányan még a cári titkosrendőrség ügynökei és provokátorai voltak.

Ezek a provokátorok megkaparintották ugyan maguknak a szovjetállam felelős posztjait, mégis attól féltek, hogy a munkásosztály, a szocializmus ügye ellen elkövetett bűnös cselekedeteik lelepleződnek. A leleplezéstől való állandó félelmükben az összeesküvés résztvevői menekülésük egyetlen lehetőségét a szovjethatalom megdöntésében, a tanácsrendszer felszámolásában, a kapitalisták és földbirtokosok hatalmának visszaállításában lát-

ták; az ő érdekükben léptek a cári titkosrendőrség szolgálatába, hisz egyedül itt érezhették magukat biztonságban.

Amint azt a nyomozás megállapította, az összeesküvők bűnös céljaik elérésére (a szovjet kormány megdöntése, a hatalom megragadása és a kapitalizmus visszaállítása a Szovjetunióban), a külföldi hírszerzések közvetlen utasítására széles körű kémtevékenységet végeztek. Szabotázs- és diverzánscselekményeket szerveztek és hajtottak végre, hogy előidézzék a Szovjetunió vereségét a fasiszta agresszorok közelgő támadása esetén. E támadást sokféle módon sürgették, a legkülönfélébb terrorcselekményeket szervezték meg és hajtották végre a párt és a kormány vezetői és más kiemelkedő közéleti személyiségek ellen."

A vádhatározat ezután részletekbe menően ismertette Lev Trockij és Nyikolaj Kresztyinszkij állítólagos kémtevékenységét a Weimari Köztársaság és a Reichswehr javára, az 1920-as évek elején. Valójában a hadügyi népbiztos Trockij annak idején éppen *nemtetszésének* adott hangot azért, mert a Szovjetunió katonai segítséget nyújtott Németországnak, amely a versailles-i szerződés értelmében kénytelen volt erősen leépíteni hadseregét. E több ízben tett hivatalos állásfoglalása miatt a Weimari Köztársaság vezetői szinte személyes gyűlöletet éreztek Trockij iránt. Ez volt az egyik oka annak, hogy 1929 után a politikus akárhányszor beutazási vízumot kért az országba, nem kapta meg.

Legalább olyan képtelen ostobaság a Grinyko és Sarangovics lengyel kémtevékenységére vonatkozó állítás (annak ellenére, hogy azt mindkét vádlott már a vizsgálat során beismerte). Mégis szüksége volt rá a per kiagyalóinak, hiszen a kémtevékenységgel vádolt politikusok valamennyien kapcsolatban álltak Buharinnal, tehát az ellenük felhozott vádtól már csupán egyetlen lépés volt, hogy maga Buharin is kémtevékenységet folytatott. Visinszkij ezt így vezette fel: „Buharin vádlott mindent tudott Trockijnak a német fasisztákkal folytatott tárgyalásairól, sőt ugyanúgy, mint Trockij, elősegítette a Szovjetunió vereségét, Ukrajna, Belorusszia, a távol-keleti Tengermellék, Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán és a közép-ázsiai köztársaságok elszakítását.

Buharin vádlott ezt teljes mértékben elismerte: »Amikor Trockij a német fasisztákkal tárgyalt és területi engedményeket ígért nekik, mi már szövetségben álltunk a trockistákkal. Radek azt mondta nekem, hogy Trockij szerint úgy szerezhetjük meg a hatalmat, ha a Szovjetunió vereséget szenved a Németország és Japán elleni háborúban, és azt javasolja, hogy a Szovjetunió veresége után Németország kapja Ukrajnát, Japán pedig a Távol-Keletet. Radek ezt 1934-ben mondta nekem...« (5. köt., 107. ügyirat.)

Rikov vádlott álláspontja a kérdéssel kapcsolatban: »Mint a jobboldali centrum többi tagja, én is tudtam ellenforradalmi szervezetünk képviselőinek áruló tárgyalásairól a német fasisztákkal, akik-

nek a támogatását kértük. E támogatás feltétele természetesen a német fasisztáknak tett engedmény volt.« (I. köt., 151. ügyirat.)"

A vádhatározatban nagy nyomatékkal esett szó a fegyveres parasztfelkelésekről, amelyek a teljes kollektivizálás idején fellángoltak a Szovjetunió különböző vidékein. A központi sajtó korábban mély hallgatásba burkolózott ebben az ügyben. Most a lakosság a főügyész szavaiból szerzett tudomást arról, hogy mi történt öt-hat éve az Észak-Kaukázusban, Ukrajnában vagy Kazahsztánban. „A nyomozati anyagok, Buharin, Zubarjev, Zelenszkij vádlottak és mások vallomása alapján megállapítást nyert, hogy ők végezték a felkelők előkészítését, és arra törekedtek, hogy a Szovjetunió területének minél nagyobb részét hatalmukba kerítsék. Eközben a felkelők bázisának növelése érdekében az összeesküvés vezetői az illegális eszer szervezettel is kapcsolatba léptek. /.../"

Már az előző koncepciós perek jegyzőkönyveiből kiderült: Sztálinnak és környezetének nem csak az volt a célja, hogy fizikailag megisemmisítse a műszaki értelmiség, a régi illegális szociáldemokraták színe-javát, az agrárkérdés legjobb polgári szakértőit, végül pedig Lenin egykori környezetét és általában a régi bolsevik gárdát. Legalább annyira *fontos volt a vezetés számára, hogy a perekkel levezessék a népharagot,* elhitetvén az ország közvéleményével és a külvilággal is, hogy a vádlottak padján ülő régi kommunisták felelnek a sorozatos rossz, néha katasztrofális termésért, a

túlfeszített iparosítás következtében mind gyakoribb üzemi balesetekért, a szégyenletes áruellátásért a hatalmas országban, Európa egykori éléskamrájában. Mindezért a „nép ellenségeire" tolták a felelősséget, noha éppen Sztálin hozzá nem értő, diktatórikus uralmát kellett volna okolni.

Még fokozottabban igaz ez a nagy perek előtti különös halálesetekre, amelyek változó mértékben ugyan, de mind a totális diktatúra következményei voltak. Szergej Kirov, a népszerű leningrádi párttitkár 1934 decemberében; a kormány gazdasági kérdésekért felelős elnökhelyettese, Valerian Kujbisev 1935 januárjában; a sztálinizmussal számos kérdésben kiegyező, de a Molotovokhoz és Kaganovicsokhoz képest mégis kellemetlenül szuverén Gorkij 1936 júliusában távozott az élők sorából.

De ez még nem minden: Genrih Jagoda, az új belügyi népbiztos csak azután foglalhatta el posztját, miután elődje, a sokat betegeskedő Vjacseszlav Menzsinszkij váratlanul meghalt. Kisebb kört érintett, de szintén a Buharin-per részévé vált Gorkij fiának, Makszim Peskovnak a halála is, amely kronológiailag közel esett Menzsinszkijéhez. (Már a kortársak is a Makszim Peskov feleségének hevesen udvarló Jagoda kezét látták benne, a szálak azonban még tovább vezettek...)

A hirtelen csillaghullás nagyon jól jött a perek és gyilkosságok legfőbb kiagyalójának, Sztálinnak, megerősítette helyzetét a Kremlben. A Politikai Bizottság két befolyásos tagját, Kirovot és Kujbisevet ugyan éppúgy, mint a belügyek élén álló Men-

zsinszkijt korábban maga mellett tudta az „elhajlások" elleni sorozatos hadjáratokban. A kongresszusokon vagy nagygyűléseken felszólalásaikban olykor még túl is tettek a főtitkáron a trockisták, a leningrádiak, az egyesült ellenzékiek, végül a buharinisták szidalmazásában. Más dolog volt azonban a másként gondolkodókat bírálni, akár száműzni vagy *izolálni* (szemérmesen így nevezték ekkoriban a régi bolsevik párttagok bebörtönzését), és megint más *egy egész nemzedékkel szemben* a vérbírák szerepére vállalkozni. Erre a váratlanul elhunytak egyike sem látszott alkalmasnak.

Sztálin hasznot húzott ezekből az esetekből azért is, mert a bosszú ürügyén tíz- és tízezreket küldhetett halálba a váddal, hogy a szerencsétleneknek valamilyen formában állítólag közük volt az országban – ugyancsak állítólag – elharapózott politikai terrorakciókhoz.

Visinszkij főügyész természetesen ennek a kérdésnek is bőséges teret szentelt a vádhatározatban: „A jobboldali-trockista árulók és összeesküvők terrorista tevékenysége nem korlátozódott Kirov meggyilkolására. A nyomozás során megállapítást nyert, hogy Gorkij, Menzsinszkij és Kujbisev szintén a »jobboldali-trockista blokk« centrumának megbízásából végrehajtott terrorcselekmények áldozatai lettek... Buharin vádlott vallomása szerint 1935 elején Tomszkij a következőket mondta neki: »A blokk centrumának trockista része javasolta,

hogy szervezzünk akciót Makszim Gorkij, a sztálini politika híve ellen.« (5. köt., 119. ügyirat.)

Buharin vádlott vallomása szerint nem tartja kizártnak, hogy Gorkij fizikai megsemmisítéséről volt szó. Besszonov vádlott vallomása szintén amellett szól, hogy Gorkij meggyilkolása volt a cél. Besszonov vádlott közvetlenül Trockijtól kapott hasonló utasítást, amikor 1934 júliusának végén találkoztak... »A döntés végrehajtásával engem bíztak meg« – vallotta Jagoda vádlott. E szörnyű terv kivitelezésébe Jagoda bevonta a jelen tárgyalás vádlottait, Levint, Gorkij volt háziorvosát, Pletnyov professzort, Pjotr Krjucskovot, Gorkij titkárát és Bulanovot, a saját titkárát.

A bűncselekmény egyik szervezője, Buharin vádlott vallomása: »Gorkij meggyilkolásában közvetlenül részt vett Pletnyov professzor, Levin doktor és Gorkij titkára, Krjucskov. Én magam is tanúja voltam, hogy Jagoda többször hivatta Krjucskovot. Azt tanácsolta neki: érje el, hogy Gorkij megfázzon vagy valami más betegséget kapjon. Jagoda hangsúlyozta: Gorkij tüdeje olyan rossz állapotban van, hogy bármilyen meghűléses betegség növelheti halálának esélyét. A többi már Pletnyov és Levin dolga.« (16. köt., 72. ügyirat.) /.../

Levin és Pletnyov vádlottak a vizsgálat során részletes vallomást tettek Gorkij és Kujbisev meggyilkolásáról. A nyomozás megállapította, hogy Kujbisev halálának előidézésében nagy szerepe volt Makszimov vádlottnak, Kujbisev titkárának

is... Menzsinszkijt, az OGPU főnökét Levin doktor és Kazakov doktor ölte meg, Jagoda közvetlen utasítására..."

Azt hihetnők, ezeknél a vádaknál súlyosabbakat, képtelenebbeket már nem lehet produkálni. A koncepciós per kiagyalóinak fantáziája azonban nem ismert határokat. Belekapaszkodtak abba az 1924 januári Buharin-írásba, amely felrótta a „baloldali kommunistáknak", hogy a baloldali eszerek 1918 február végén, majd már a breszti béke megkötése után, márciusban felkeresték őket azzal a javaslattal, hogy rövid időre vegyék őrizetbe Lenint, alakítsanak közös kormányt, és üzenjenek forradalmi háborút a császári Németországnak. A baloldali kommunisták akkor felháborodottan visszautasították a gondolatot, és Lenin tudomására hozták e tervet. Ez azonban nem akadályozta meg a kitűnő memóriájú Sztálint, hogy Buharin szavait sok évvel később felhasználja ellene. Nem is akármilyen tanúkat dolgoztak meg a „bizonyításhoz" a belügyi szervek kínzókamráiban: Buharin legjobb fiatalkori barátai, Jakovleva és Oszinszkij mellett ezt igazoló vallomásokat csikartak ki a breszti béketárgyalás idején szintén baloldali kommunista Mancevből, a moszkvai, majd az ukrajnai Cseka egykori vezetőjéből, valamint Kamkovból és Karelinból, az 1918 elején baloldali eszer párt élén álló politikusokból.

„A vizsgálati anyagból kiderül, mi volt Buharin és az összeesküvők célja: a breszti béke meghiúsítása, a szovjetkormány megdöntése, Lenin, Sztálin

és Szverdlov letartóztatása és meggyilkolása, valamint új kormány alakítása trockistákból, baloldali eszerekből és buharinistákból, akik – hogy leplezzék pozíciójukat – »baloldali kommunistáknak« nevezték magukat – olvasta hangosan Visinszkij. – A baloldali eszer párt Központi Bizottságának egyik volt vezetője, Kamkov vallomása: »Egy beszélgetés során Buharin ezt mondta nekem: 'pártunk egyre hevesebben harcol Leninnek a breszti béke kérdésében kialakított álláspontja ellen. Napirenden van egy új kormány megalakítása; tagjai baloldali eszerek és baloldali kommunisták lennének.' Buharin Pjatakovot nevezte meg mint lehetséges jelöltet az új kabinetbe, én pedig kijelentettem, hogy a kormányváltás csak az eddigi kormány tagjai és Lenin latartóztatása után történhet meg.

A továbbiakban Karelin és Prosjan tárgyalt Buharinnal. Március végére megszületett a végleges megegyezés a baloldali kommunisták és a baloldali eszerek között. 1. a baloldali kommunisták segítséget nyújtanak a baloldali eszereknek a bolsevikok és a szovjet kormány ellen folytatott harcukban; 2. a baloldali eszerek és a baloldali kommunisták közös akciókkal megdöntik Lenin kormányát, majd baloldali kommunistákból és baloldali eszerekből új kormányt alakítanak. Ezután a baloldali eszerek megszervezték Mirbach meggyilkolását és a júliusi zavargásokat.« (44. köt., 92. ügyirat.)

A Szovjetunió Ügyészsége ez év február 19-én tanúként hallgatta ki a »baloldali kommunisták«

csoportjának volt vezetőit és tagjait. A tanúk megerősítették az 1918-as összeesküvés tényét."

Ezután a vádhatározati záradék felolvasása következett, az addig ismertetett vádak pontokba szedésével. A rövid szünetet követően Ulrih, a bíróság elnöke sorra kérdezte a vádlottakat:

„Elnök: Buharin vádlott, bűnösnek tartja magát a maga ellen felhozott vádakban?

Buharin: Igen, bűnösnek tartom magam az ellenem felhozott vádakban."

Hasonlóan válaszolt a másod- és harmadrendű vádlott, Rikov és Jagoda.

Amikor azonban a negyedrendű vádlottra, Nyikolaj Kresztyinszkijre került sor, a külföldi megfigyelők feljegyzése szerint a terem felmorajlott. Az alacsony, szemüveges Kresztyinszkij ugyanis jól hallhatóan, tagoltan így válaszolt Ulrih kérdésére:

„Nem tartom magam bűnösnek. Nem vagyok trockista. Sohasem voltam tagja a »jobboldali-trockista blokknak«, amelynek létezéséről nem is tudtam. Egyetlen egy bűncselekményt sem követtem el azok közül, amelyeket ellenem felhoztak. Többek között nem ismerem el azt sem, hogy kapcsolatban álltam volna a német felderítéssel."

A helyzetet menteni igyekvő Ulrih megkérdezte Kresztyinszkijt, hogy akkor miért ismerte el bűnösségét a vizsgálat során.

„Kresztyinszkij: Igen, az előzetes vizsgálatok során beismertem ezt, de sohasem voltam trockista. /.../

Elnök: Beismeri a bűnösségét a kémkedésben és a terrorista tevékenységben?

Kresztyinszkij: Sohasem voltam trockista, nem vettem részt a »jobboldali-trockista blokkban«, és semmilyen bűnt sem követtem el."

Visinszkij főügyész ekkor Besszonovval, a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség egykori munkatársával mondatta ki, hogy Kresztyinszkij volt az összekötő kapocs a hazai ellenséges terrorista mozgalom és az 1929 óta kényszerű emigrációban külföldön élő Trockij között.

Lássuk ismét a tényeket! Nyikolaj Kresztyinszkij 1927 végén szakított Trockijjal. A berlini szovjet külképviselet vezetőjeként minden alkalmat megragadott, hogy beosztottai előtt bizonyítsa hűségét a párt mindenkori központi irányvonala iránt. Olyan vehemenciával tette ezt, hogy a Trockij szerkesztette *Bjulletyeny Oppozicii* támadásainak középpontjába került. Hazatérése után Kresztyinszkij a külügyi népbiztos helyetteseként hasonló aggályossággal igyekezett megfelelni a várakozásoknak: 1936-ban, Georgij Csicserin ravatalánál például szükségesnek tartotta, hogy az elhunyt politikai hibáiról és a sztálini diplomácia fényes győzelmeiről szónokoljon. A kitűnően iskolázott, régi bolsevik azonban már minden hűségnyilatkozatával együtt is régen kilógott a sorból, sehogy sem illett a sztálini önkényuralom végrehajtói közé. Így szinte törvényszerűen került a vádlottak padjára, ahol „régi ellenzéki" híre már önmagában hitelesíthette az ellene felhozott vádakat. A pert

megelőző kihallgatásokon és szembesítéseken Kresztyinszkij néhány hónapos ellenállás után engedett vizsgálótisztjeinek, a tárgyaláson azonban túljárt az eszükön. A per nyitányára időzített tagadása megerősítette a koholt vádak gyanúját az eleve kétkedő külföldi megfigyelők egy részében. (Talán éppen Nyikolaj Kresztyinszkijnek az utókorban joggal tiszteletet ébresztő e magatartása adta az ötletet 1949 késő őszén Trajcso Kosztovnak, hogy a Bulgáriában megrendezett nagy koncepciós mintaper előzetes próbáin – Kresztyinszkijhez hasonlóan – szintén mindent bevalljon, majd a peren, a külföldi újságírók jelenlétében látványosan tagadja bűnösségét.)

Visinszkijnek az 1938. március 2-i délutáni ülésen nem sikerült elérni, hogy a negyedrendű vádlott bűnösnek vallja magát. A szünetben azonban Kresztyinszkijre teljes erővel rázúdult a sztálini belügyi és igazságszolgáltatási gépezet. Amikor a szünet után a helyére vezették, egyes tudósítások szerint hamuszürke arccal, ziláltan rogyott le; olyan benyomást keltett, mint aki súlyos fenyítéseket kapott és csak akaratát bénító gyógyszerekkel engedték útjára a tárgyalóterembe. Nem is ő került sorra, hanem az előzően megállapított rendet felborítva, Grigorij Grinykót, az ukrajnai borotybista párt egykori vezetőjét szólították.

A simára borotvált arcú, testes ember volt az, aki annak idején elérte, hogy pártja, amely a polgárháború alatt a bolsevikok és a baloldali eszerek között ingadozott, szinte teljes egészében

beleolvadjon az ukrajnai kommunisták soraiba. Grinyko éveken át komoly tisztségeket viselt Harkovban, Szovjet-Ukrajna új fővárosában. Amikor Sztálin 1930 és 1933 között Mikola Szkripnyikkel az élen felszámolta a helyi szempontoknak is teret engedő ukrán pártvezetést, Grinyko némi ingadozás után levélben biztosította a pártfőtitkárt hűségéről. Ezért Sztálin beválasztatta a bolsevik párt Központi Bizottságába; annyira azonban már akkor sem bízott a volt borotybista politikusban, hogy Ukrajnában hagyja. Letartóztatása idején Grinyko a kormány egyik legfontosabb tárcájáért felelt: a pénzügyeket irányította. Így azután a perben vele mondatták ki, hogy a „nép ellenségeit" terheli a felelősség az ország súlyos gazdasági és pénzügyi gondjaiért.

Grinykóval újabb és újabb politikusokat kevertettek bele a Buharin-perbe. Ő mondta ki először Ljubcsenkónak, az ukrán Népbiztosok Tanácsa nem sokkal előbb a halálba menekült elnökének, a Tuhacsevszkij letartóztatásakor szintén öngyilkosságot elkövetett Jan Gamarnyiknak, a Vörös Hadsereg politikai csoportfőnökének, Nyikolaj Antyipovnak, a szovjet kormány akkor már börtönben ülő elnökhelyettesének és a másik elnökhelyettesnek, az ugyancsak letartóztatásba lévő Jan Rudzutaknak a nevét. Ez már nyilvánvalóan a következő (végül is elmaradt) per előkészítését szolgálta; az említett politikusok csoportját egy ideig éppen ezért a peren „tartalék-centrumnak" hívták.

Grinyko csupán érintőlegesen említette Buharin nevét. Még kevesebbet beszélt róla az egyik legfiatalabb vádlott, Mihail Csernov volt földművelési népbiztos. A széles körben tisztelt 47 éves, kisportolt, zömök féfi a brutálisan megvalósított kollektivizálás után, történetének talán legnehezebb időszakában vette kézbe a szovjet mezőgazdaság irányítását. Csernov, aki számos társához hasonlóan pravoszláv papi családból érkezett az orosz szociáldemokrata mozgalomba, eleinte — ugyancsak sokadmagával — a mensevik párt tagja volt. Visinszkij főügyész ezt nem mulasztotta el mélységes megvetéssel a szemére hányni, anélkül, hogy a zavar legkisebb jelét mutatta volna; pedig a teremben helyet foglalók közül többen jól tudták, hogy ő maga igen sokáig, egészen 1921-ig a mensevik párt jobbszárnyához tartozott.

Csernovval elmondatták, hogy Alekszej Rikov közvetítése révén hogyan teremtette meg a kapcsolatot a mensevik emigráció berlini központjával, aminek során természetesen ő maga is könnyűszerrel a német titkosrendőrség horgára akadt. A vádlott másik főbenjáró bűne a kártevés volt. Csernov beismerte, hogy utasítására Szibériában tízezerszámra elpusztították a lovakat, és az ő lelkén szárad, hogy a Fekete-tenger menti területeken súlyos sertésvész pusztította az állatállományt, a felvásárlás csökkent, következésképpen romlott a lakosság ellátása.

Kihallgatása végefelé Csernovot ismételten szembesítették állítólagos felső kapcsolatával, A-

lekszej Rikovval. A Lenin halálát követő időszak szovjet kormányfője, aki letartóztatása pillanatában postaügyi népbiztos volt, ezúttal tagadni próbált; arra hivatkozott, hogy nem emlékszik, milyen ellenséges célú tárgyalásokat folytatott vádlott-társával. A szembeszegülési kísérletet még csak nem is Visinszkij, hanem — a jelek szerint spontán — maga Csernov utasította vissza: „*Csernov* (Rikovhoz): ...Bocsásson meg a durvaságért, de vagy rosszul vezette a jobboldali szervezetet, amit nem feltételezek magáról, vagy pedig nem akarja elismerni az igazságot."

A forgatókönyvtől eltérő jelenet során a néha még mindig az életben maradásban reménykedő, halálra gyötört vádlottak csúnyán egymásnak ugrottak. Máskor, főleg az igen gyakran elrendelt szüneteket követően, láthatólag frissiben kapott instrukció szerint folytatták a párbeszédet. Úgy látszik, ez történt az 1938. március 3-i, délelőtti ülésen, amelyen először kapott hosszabb időre szót a per fővádlottja, Buharin. A nap a 45 éves Vlamigyir Ivanov kihallgatásával kezdődött. A volt faipari népbiztos a legelején bevallotta, hogy a cári Ohranka már 1911-ben, gimnazistakorában beszervezte őt ügynökei közé. Ennek részletekbe menő tárgyalását követően Ivanov baloldali kommunistának mondta magát, noha az 1918-as kiadványokban neve nem szerepelt e frakcióhoz tartozott ismertebb kommunisták között. Ivanov nagy nyomatékkal kijelentette, hogy Buharin már a polgárháború alatt Lenin életére tört. Ettől kezdve

egyértelműen az elsőrendű vádlott személye került előtérbe.

„Ivanov: 1926-ban érdekes beszélgetést folytattunk Buharinnal, aki egyértelműen kijelentette, hogy fel kell készülni a párttal való nyílt konfrontációra. Cselekedeteinkkel programot adunk az elégedetleneknek, mondta, de nem is ez a legfontosabb, hanem a földalatti tevékenység, a káderek szervezése, a párt legjelentősebb tagjainak bekapcsolása hálózatunkba. Ekkorra már érezhető volt a pártvezetőséggel szembeni elkeseredettség.

Visinszkij: Tovább!

Ivanov: 1928-ban mint területi másodtitkár, az Észak-Kaukázusba utaztam. Ekkor hozta szóba Buharin, hogy szervezzem ott meg a jobboldali csoportot. Megemlítette azt is, hogy az Észak-Kaukázus igen jelentős szerepet játszik a párt és a szovjethatalom elleni harcunkban. Azt mondta, nekünk kell vezetnünk a szovjethatalom ellen irányuló parasztmozgalmat, különösen a kozákokét. Az a feladatunk, hogy az Észak-Kaukázust orosz Vandée-vé változtassuk. Buharin szerint a kapitalizmus fejlődésének új szakaszába lépett, és magas fokú szervezettséget, tervszerűséget tanúsít. Új, friss erőre tett szert; erről tanúskodik a technikai forradalom és az, hogy a kapitalizmus szinte megifjodott. Nekünk is felül kell vizsgálnunk az ellentmondásokról, az osztályokról, az osztályok harcáról és egyebekről alkotott véleményünket. Marxot lényeges pontokon helyesbítenünk kell. Ma már

nem érvényes, amit Marx a proletárforradalmakról tartott. Lenin és Sztálin tanítása, amely szerint az imperializmus a proletárforradalmak kora, a legártalmasabb utópia. /.../

Visinszkij: Mit javasolt végül Buharin?

Ivanov: Azt ajánlotta, alakítsam meg a jobboldaliak csoportját. Ezt meg is tettem. Azt mondta, létesítsek kapcsolatot ellenséges elemekkel. Ezt is végrehajtottam. Kapcsolatba léptünk a kozák kulákséggal, az emigráns elemekkel, és mindent megtettünk azért, hogy előkészítsük az észak-kaukázusi kozáklázadást."

Miután Ivanov és Visinszkij végigelemezték a bizonyítás egyik sarkalatos pontját, az Észak-Kaukázusban folytatott felforgató tevékenységet, rátértek egy másik fontos kérdésre, Buharin és Ivanov 1931-es találkozásaira.

„*Visinszkij:* Beszélt akkor Buharin vagy Rikov a hatalom megragadásáról?

Ivanov: Erről 1931-ig szó volt.

Visinszkij: Ön konkrét utasítást kapott, hogy szervezzen felkelő csapatokat az Észak-Kaukázusban?

Ivanov: Igen, és aztán máshol is.

Visinszkij: 1931-ben történt ez?

Ivanov: Igen. De azt, hogy létrejött a centrum, Buharintól tudtam meg 1928-ban. Buharin, Tomszkij és Rikov voltak a tagjai. 1929-ben pedig Buharin informált, hogy létrejött a trockistákból, zinovjevistákból és jobboldaliakból álló blokk.

Visinszkij: Mikor?

Ivanov: 1929-ben. Élénk tevékenységet folytattam: létrehoztam a jobboldaliak csoportját. 1934-ben nekünk is észre kellett vennünk, hogy a párt győzelme és a szocialista gazdaság fejlődése jelentősen megnövelte a pártnak a tömegekre gyakorolt hatását. Beláttuk, hogy az országban nincs elég belső erő a hatalom átvételére, másként kell a kérdést megfogalmaznunk. Ezt Buharin tette meg. Egyébként el is felejtettem megemlíteni, hogy 1932-ben Buharin hozott össze Lobovval."

Ám hiába igyekezett Ivanov (ki tudja, hogyan tartották sakkban?), Visinszkij durván félbeszakította, amikor a vádlott Buharin egykori állítólagos nézeteit ismertette. A per kiagyalóit ugyanis nem ez érdekelte:

„*Visinszkij:* Milyen utasításokat adott Buharin a kémtevékenységre vonatkozólag?

Ivanov: Azt mondta, ez Lobovra tartozik, és a továbbiakban mindenről ő fog tájékoztatni. A következő utasítást adta: »Híveivel együtt az angol hírszerzés kívánsága szerint mindenben segítenie kell a kijelölt ügynököt.«

Visinszkij: Buharin tehát utasításokat adott arra vonatkozóan, hogyan teljesítsék az angol hírszerzés elvárásait?

Ivanov: Igen.

Visinszkij: És ön teljesítette az utasításokat?

Ivanov: Természetesen."

Egy angol újságíró szerint Ivanov kihallgatása alatt Buharin rendkívül nyugtalanul viselkedett.

Amint lehetősége nyílt rá, megpróbálta ellentmondáson érni vádlott-társát.

„Visinszkij (Buharinnak): Tagadja, hogy letartóztatása pillanatáig kapcsolatban állt Ivanovval?

Buharin: Nem, nem tagadom, egyszerűen csak arra kérem Ivanovot, emlékeztessen rá, mikor találkoztunk utoljára, hol és miről beszélgettünk.

Ivanov: 1936-ban többször találkoztunk. Pontosabban 1936 decemberében vagy novemberében felvetettem Buharinnak a kérdést: a szervezet felbomlóban van, a párt győzelmei és a szocialista építő munka sikerei, a tömegek lelkesedése úgy hat, hogy az ingadozók száma egyre nő, Kirov meggyilkolása pedig hihetetlen dühöt váltott ki az emberekből. Azt mondtam, hogy ez rendkívül megnehezíti a jobboldaliak áruló, bűnös tevékenységét, és hogy a tömegek maguk leplezik le a mi embereinket. Megkérdeztem Buharintól: az országban kialakult helyzet nem vezet-e majd teljes bukásunkhoz?

Visinszkij: Ezt mondta Buharinnak?

Ivanov: Igen. És sohasem láttam őt olyan dühösnek és elkeseredettnek, mint akkor.

Visinszkij: Mikor volt ez?

Ivanov: 1936 végén. Rám támadt, gyávának, pánikkeltőnek nevezett, és azt mondta, hogy a jobboldaliak szervezete éppen a tömegek ellen folytat majd háborút, ezért egyáltalán nem kell kímélni őket, mint ahogy én teszem.

Visinszkij: A tömegekkel akart háborúzni?

Ivanov: Igen. Buharin határozottabb lépéseket akart tenni azoknak a megsemmisítésére, akik nyíltan a szovjethatalomhoz pártolnak, és ezzel leleplezhetik jobboldali szervezetünket. Olyan utasítást kaptunk, hogy végezni kell a szervezetből kiváló tagokkal, akik vallanak addigi tevékenységünkről. Lobovtól tudom, hogy végeztek valakivel, aki jelentést akart írni a Belügyi Népbiztosságnak a jobboldaliak észak-kaukázusi tevékenységéről. Buharin nekem is kijelentette, hogy senkivel nem teketóriáznak, aki elveszti a fejét. Megvannak az embereik, akik megteszik a szükséges intézkedéseket, vagyis végrehajtják a gyilkosságot.

1937-ben szintén csak röviden beszéltünk.

Visinszkij: Röviden?

Ivanov: Igen, akkor már nagyon óvatosnak kellett lennünk. Mindenki rettegett, úgy is fogalmazhatnék, hogy küszöbön állt a teljes leleplezésünk. A beszélgetés során megkérdeztem: hol marad az intervenció, a Szovjetunió elleni támadás? Buharin tájékoztatott, hogy meg fogják tenni a megfelelő lépéseket, és megvan az esély, hogy 1937-ben a fasiszta országok — Japán és Németország is — feltétlenül cselekedjenek.

Visinszkij: Ez volt minden kérdése?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Több kérdése tehát nincs?

Buharin: Nem kaptam választ a kérdésemre. Kérem, hogy ha Ivanov olyan pontosan emlék-

szik, mondja meg, melyik hónapban találkoztunk 1937-ben. Ha nem emlékszik, akkor viszont mondja azt!

Elnök: (Ivanovnak): Válaszoljon röviden!

Ivanov: Nem tudom, miért gondolja Buharin, hogy minden hónapra emlékeznem kellene, amikor beszéltem vele. Megmondtam, hogy 1937 elején, de fogalmam sincs, hogy januárban vagy februárban.

Visinszkij: Nem emlékszik?

Ivanov: Nem tudom pontosan, hogy január volt-e vagy február, hiszen annyiszor beszéltünk egymással, hogy azt képtelenség megjegyezni."

Buharin láthatólag arra törekedett, hogy mindenki a napnál világosabban lássa: ha Ivanov még az egy évvel korábbi beszélgetés idejére és körülményeire sem emlékszik, akkor nem idézheti fel pontosan a tíz-húsz évvel korábbi találkozásaik szó szerinti részleteit. A vádlott-társával szőtt ellenséges terveket azonban kifejezetten nem tagadta meg, minthogy azokat a vizsgálat során már „beismerte".

„Visinszkij: Arra volnék kíváncsi, igaza volt-e Ivanov vádlottnak abban, hogy 1928-ban beszélgetést folytattak a szovjetellenes tevékenységgel kapcsolatban. Megerősíti ezt?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Tehát igaz Ivanov vádlott kijelentése, amely szerint 1927–28-ban, amikor az Észak-Kaukázusba utazott, öntől kapott utasításokat?

Buharin: Igen, így volt, amikor odautazott, a jobboldali centrum nevében utasításokat adtam neki emberek beszervezésére és egy szervezet létrehozására vonatkozólag. Konkrét személyekről is szó volt: /.../ Tolmacsovról és másokról."

A Sztálinnal az elsők között szembeforduló Tolmacsov 1932-ben valóban latolgatta Sztálin leváltásának a tervét, ennek részleteire a főügyész természetesen nem volt kíváncsi.

„*Visinszkij:* Ismétlem, engem 1928 érdekel. Tehát megerősíti Ivanov vádlott vallomását erre vonatkozóan?

Buharin: Igen, azt, hogy találkoztunk akkor.

Visinszkij: És elhangzottak azok a beszélgetések a párt- és szovjetellenes tevékenységről?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Ivanov vádlott vallomása szerint maga azt javasolta neki, hogy az Észak-Kaukázusban alakítson egy jobboldali szervezetet bizonyos feladatok elvégzése céljából. Megerősíti ezt?

Buharin: Itt valami félreértés van az időpont körül.

Visinszkij: Először is, magát a tényt megerősíti?

Buharin: Az igaz, hogy utasításokat kapott tőlem egy szervezet létrehozására.

Visinszkij: Összeesküvő szervezetről volt szó?

Buharin: Összeesküvő, illegális, ellenforradalmi szervezetről. Abban az időszakban azonban

a párt és a szovjethatalom elleni harc még nem vált olyan kiélezetté.

Visinszkij: Engem most Ivanov vádlottnak a bíróság előtt elhangzott vallomása érdekel. Ivanov szerint Buharin utasításokat adott neki, hogy kezdje meg egy összeesküvő jobboldali szervezet létrehozását az Észak-Kaukázusban. Megerősíti ezt?

Buharin: Ezt igen.

Visinszkij: 1928-ban tehát illegális földalatti tevékenységre tért át?

Buharin: Ez egy olyan időpont volt...

Visinszkij: Nem azt kérdeztem, hogy mikor, hanem hogy ez tény vagy sem?

Buharin: Megerősítem.

Visinszkij: Mondta akkor Ivanovnak, hogy működik már a jobboldali szervezet centruma?

Buharin: Mondtam.

Visinszkij: És kikből állt a centrum?

Buharin: Tomszkij, Rikov és én voltunk a tagjai.

Visinszkij: Mondta, hogy ez a centrum a szovjethatalom megdöntését készíti elő?

Buharin: Mondtam, de ez már a következő periódushoz tartozik.

Visinszkij: Melyikhez?

Buharin: Úgy gondolom, 1932–33-hoz.

Visinszkij: Tehát valamivel később..., de magát az Ivanovval való beszélgetés tényét megerősíti?

Buharin: Igen. Nem emlékszem sem az időpontra, sem a hónapra, de ez volt a jobboldali centrum általános irányvonala.

Visinszkij: Beszélgettek arról, hogy készül a nyílt harcra. Elismeri?

Buharin: Ez nem lehetett 1926-ban. Ivanov összezavarja az időpontokat, amikor azt állítja, hogy nyílt harcra készültünk.

Visinszkij: Az előzetes vizsgálat során maga azt mondta, hogy ez 1926-ra tehető.

Buharin: Igen, de nem abban az értelemben, ahogy itt értik, államügyész polgártárs.

Visinszkij (a bírósághoz fordul): Kérem Buharin vallomásának meghallgatását, 5. kötet, 113. lap.

Buharin: Elnézést, hányadik oldal?

Visinszkij: 113. oldal, 5. kötet, Buharin vallomása, 1937. december 25-én. A 113. oldalon ez áll: »A X. pártkongresszus alatt újra felvettem a kapcsolatot Ivanovval, a folyosón beszélgettem vele... 1926–27-ben, amikor a párt elleni nyílt harcra készültünk, azt javasoltam Ivanovnak, ne vegyen részt benne. Abból indultam ki, hogy Ivanov gyakorlati ember, és egyelőre célszerűbb tartalékban hagyni.«

Megerősíti ezt?

Buharin: Nálam a 113. oldalon más szerepel.

Visinszkij: Az aláírása ott van?

Buharin: Itt az aláírásom és a hely is ugyanaz. De nálam egész más számozású kötet van.

Elnök: Buharin vádlott, nem a számozás a fontos.

Visinszkij: Buharin vádlott, beszélt Ivanovval 1926–27-ben arról, hogy a jobboldali összeesküvők csoportja a párt elleni nyílt harcra készül?

Buharin: Bocsánatot kérek, de nem nyílt harcról, hanem nyílt fellépésről volt szó.

Visinszkij: Buharin vádlott, elhangzott a beszélgetés, amelyet idéztem?

Buharin: Igen, de a »nyílt harc« semmiféle erőszakot nem jelent.

Visinszkij: Nyílt harcról beszél, ezt mondta Ivanovnak is?

Buharin: Semmiféle erőszakról...

Visinszkij: Azt mondta, Ivanovot tartalékban kell hagyni.

Buharin: Igen.

Visinszkij: Nyílt harcról beszélt?

Buharin: Ivanov összekeverte az időpontokat.

Visinszkij: Semmit sem kevert össze, inkább maga teszi ezt."

A főállamügyész és Buharin közötti, meglehetősen egyenlőtlen küzdelem tétje az volt, hogy meggyőzően bizonyítható-e a »jobboldali-trockista blokk« állítólagos vezetőjének *konkrét* felelőssége az Észak-Kaukázus tucatnyi településén lezajlott kollektivizálás- és kitelepítésellenes felkelésben, vagy csak morális, *elvi* felelősség terheli értük. Ez utóbbit Buharin azonnal vagy kisebb ellenállás után beismerte, akárcsak a többi, nem kevésbé

képtelen vádat. A konkrét részletkérdésekben azonban éppúgy bebizonyította tarthatatlanságukat, mint a kémkedés és a tervezett Lenin-gyilkosság vádpontjában.

„*Visinszkij:* Ez a taktika volt az alapja a felkelő csapatok megszervezésének?

Buharin: Igen.

Visinszkij: És mi volt a maga szerepe ebben a vonatkozásban? Milyen utasításokat adott?

Buharin: Ilyen értelemben semmiféle utasítást nem adtam Ivanovnak.

Visinszkij: Ivanov viszont azt mondja, hogy adott.

Buharin: Természetes, hogy Ivanov szerint...

Visinszkij: Igen, Ivanov ezt mondja, maga viszont azt állítja, hogy nem adott közvetlen utasításokat Ivanovnak, de a »felkelés felé orientálódás« jellemezte magát.

Buharin: Természetes, hogy ebből az orientációból következik a gyakorlat és a megfelelő következtetések. Ha ezt az orientációt követem, azokért a következtetésekért is felelek, amelyeket nem én vontam le. Büntetőjogi szempontból bármiért vállalom a felelősséget, ezért is elítélhetnek.

Visinszkij: Anélkül is el fogjuk ítélni, hogy kérné!

Buharin: Természetesen anélkül is, hogy kérném. Nem tartom különösebben megfelelőnek a helyet és az időt a tréfálkozásra. Ezt persze én is megtehetem...

Visinszkij: Nincs szándékomban tréfálkozni. Csupán azt akarom érzékeltetni, hogy a kérdésnek nincs jelentősége, anélkül is ítélet születik.

Buharin: Ezt magamtól is nagyon jól tudom, államügyész polgártárs.

Visinszkij: Ha tudja, akkor felesleges így beszélnie. Másként teszem fel a kérdést: elismeri tehát, hogy Ivanov vallomása a felkelésre való orientációt illetően igaz?

Buharin: Elismerem, államügyész polgártárs."

A vádlott egyre szívósabb védekezése arra késztette Visinszkijt, hogy újra bevonja Ivanovot a kihallgatásba.

„Ivanov: Szeretnék valamit kérdezni Buharintól. Talán hajlandó lesz megerőltetni az agyát és visszaemlékezni, beszéltünk-e 1928-ban arról, hogy a falvakban nő a tehetősebb rétegek elégedetlensége és készek a szovjethatalom elleni fellépésre is. Erre feleljen, Buharin!

Buharin: Nem tagadom, valóban találkoztunk 1928-ban, és beszéltünk arról, hogy növekszik az elégedetlenség. Azt viszont határozottan tagadom, hogy 1928-ban felkelést említettem volna.

Ivanov: Még egy kérdés. Mondta-e, Buharin, hogy a jobboldaliak irányvonala szempontjából rendkívül nagy az Észak-Kaukázus szerepe, és hogy ez miért olyan fontos?

Buharin: Államügyész polgártárs és bíró polgártársak! Amikor az Észak-Kaukázusról beszéltem, azért tettem, mert ott jelentkezett és fog is

jelentkezni a legegyértelműbben a parasztság elégedetlensége. Ebből még korántsem következik a felkelés szándéka, az sokkal későbbre tehető.

Ivanov: Buharin azt mondta, hogy nyilvánvaló volt az észak-kaukázusi parasztság elégedetlensége. Ez már az én állításomhoz vezet. Nem azt a feladatot adta nekem és a jobboldali szervezetnek, hogy használjuk ki ezt az elégedetlenséget, és lázítsuk a parasztságot a szovjethatalom ellen?

Buharin: Ivanov felkelésről beszél, én viszont csak azt mondtam, hogy megfelelő szociális bázist találtunk a jobboldali szervezet számára, és arról is szó volt, hogy tagokat toborzunk a jobboldali ellenforradalmi szervezetbe.

Visinszkij: Milyen célból?

Buharin: Hogy biztos pontokat hozzunk létre a párt irányvonala elleni harchoz.

Visinszkij: A kozák lakosság kulák köreivel a párt irányvonala ellen?

Buharin: Miért ne?

Visinszkij: A szovjethatalom ellen?

Buharin: A párt irányvonala elleni harc egyben a szovjethatalom elleni harc is.

Visinszkij: De a párt irányvonala elleni harc más formában történik."

A tárgyalás e pillanata különösen tragikus lehetett Buharin számára. Hiszen 1934-ben, a Kirov-gyilkosságot követően ő maga vádolta a trockistákat, a zinovjevistákat és a jobboldaliakat azzal, hogy frakciós tevékenységük *logikus következménye* a hazaárulás, sőt a fasizmussal való kapcsolat.

Szokásos taktikája bumerángnak bizonyult. A terv, hogy enged egy bizonyos pontig, és életben maradván bevárja a jobb időket, már négy év múlva oda vezetett, hogy önmagára is ki kellett terjesztenie a mások ellen hangoztatott korábbi vádakat.

„Buharin: Államügyész polgártárs, bíró polgártársak! Úgy vélem, az egész ország érdekelt abban, hogy bebizonyosodjon, miként lesz az elhajlásokból a harc logikája folytán ilyen szörnyű végeredmény. Be akarom tartani az időrendet. 1928-ban létrejött a pártellenes platform. 1928 végén és 1929 elején illegális szervezet megalakítása volt a cél. A harc további kiéleződése folytán aztán megtörtént, amiről a bíróság tud.

Visinszkij: A kérdésem a következő: nem azért tájékoztatta Ivanovot, mert maga szerint az Észak-Kaukázusban megfelelő talaja volt egy szovjetellenes felkelésnek?

Buharin: Akkor még nem volt szó ilyesmiről. Csak arról, hogy a szovjethatalommal való elégedetlenség növekszik.

Visinszkij: Kinek az elégedetlensége?

Buharin: A parasztság jómódú kulák rétegeié, részben pedig a középparasztságé, amely ott igen erős.

Visinszkij: Nem lehet-e azt a következtetést levonni, hogy földalatti ellenforradalmi tevékenységre ösztönözte Ivanovot, amelynek során a kulák felső rétegre támaszkodott volna a szovjethatalom elleni harcban?

Buharin: Akkor inkább úgy lehet fogalmazni, hogy mindenfajta szociális bázis – jelen esetben a kulákság – esetében beszervezhetők bizonyos elemek az illegális szervezetbe még a párton belül is, s ez aztán jelentős erőt képvisel a továbbiakban. De ez akkor még nem volt perspektíva.

Visinszkij: De már felmerült a szándék?

Buharin: Potenciálisan, embrionális formában.

Visinszkij: Az említett eltéréseket leszámítva egyetért Ivanovval?

Buharin: Igen.

Visinszkij: A vallomása szerint Ivanov magától szerzett tudomást a trockisták, jobboldali csoportosulások és nacionalista csoportok blokkjának létezéséről. Megerősíti ezt?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Tudott Ivanovnak és másoknak a kapitalista országokkal folytatott tárgyalásairól?

Buharin: Igen, de ez sokkal későbbre tehető.

Visinszkij: Ivanov vallomása tehát az angol hírszerzéssel való kapcsolatairól...

Buharin: Ezzel kapcsolatban nem mindenről tudok.

Visinszkij: Hát akkor mit tud?

Buharin: Beavattam Ivanovot a jobboldali centrum nemzetközi politikai kapcsolataiba. Felhívtam a figyelmét, hogy a szovjethatalom elleni harcban építeni lehet a háborús konjunktúrára és még sok egyéb tényezőre is. /.../

Visinszkij: Tehát idegen államok segítségére számítottak?

Buharin: Igen, így is lehet fogalmazni.

Visinszkij: A Szovjetunió vereségét akarták elérni?

Buharin: Összességében igen.

Elnök: Több kérdés nincs?

Visinszkij: Nincs.

Buharin: Ha megengedi, elnök polgártárs, tennék egy kis elméleti kitérőt...

Elnök: Azt majd a kihallgatásán."

Röviddel ezután Buharin – fáradtságára hivatkozva – elhagyta a termet, amit azonban nem vettek be a jegyzőkönyvbe. Távolléte alatt Nyikolaj Kresztyinszkij helyett egy Zubarjev nevű agrárszakembert hallgattak ki. Ő sem kerülhette el a vádat, hogy már a cárizmus alatt fizetett rendőrügynök volt. Ennek hitelesítésére Visinszkij előállíttatta Vasziljev volt körzeti rendőrbiztost, aki szerepe szerint 1908-ban beszervezte volna Zubarjevet. A tanú arról vált nevezetessé, hogy ő lett a tárgyalás egyedüli résztvevője, akivel a gátlástalan gorombáskodások széles skáláját bemutató főügyész mindvégig előzékenyen beszélt.

Még ugyanaznap, március 3-án, az este hat órakor kezdődő tárgyaláson a bíróságnak sikerült pontot tenni a Kresztyinszkij-féle kellemetlen kitérő végére. Első lépésben régi barátjával, Hrisztian Rakovszkijjal idéztették fel 1928-as állítólagos ellenzéki levelezésük néhány részletét, majd a

megtört Kresztyinszkij bűnbánó jelenete következett.

„Kresztyinszkij: Tegnap olyan szégyent éreztem amiatt, hogy a vádlottak padján ülök és az ellenem felhozott vádpontokat hallom, hogy ennek hatására és betegségem miatt nem tudtam igazat mondani, nem tudtam kijelenteni, hogy bűnös vagyok. Bűnösségem beismerése helyett szinte gépiesen mondogattam: nem, nem vagyok bűnös.

Visinszkij: Gépiesen?

Kresztyinszkij: Nem volt hozzá erőm, hogy a világ közvéleménye előtt bevalljam az igazat: mindvégig a trockistákkal tartottam. Kérem a bíróságot, rögzítse bejelentésemet: beismerem bűnösségemet a legsúlyosabb bűncselekményekben, amelyekkel vádolnak, és vétkesnek érzem magam árulás bűnében.

Visinszkij: Egyelőre nincs több kérdésem Kresztyinszkij vádlotthoz."

A drámai szavak után Visinszkij megerősödve, diadalittasan kezdhette el a per másik nagyágyújának, Alekszej Rikovnak a kihallgatását. Mindazonáltal a kérdések súlypontozásán látszik, hogy a főügyész okult Kresztyinszkij esetéből, hiszen lépten-nyomon leszögeztette Rikovval: bűnösnek érzi magát. Sőt gondosan ügyelt arra is, hogy a megfelelő helyeken, kellő nyomatékkal elhangozzék a következő koncepciós perben bíróság elé állítandó pártvezetők neve, egykori jobboldaliaké és Sztálin hűséges követőié egyaránt.

Rikov kihallgatásában tetten érhető a koncepciós perek egy másik következetes fogása. A bolsevik párt vezetésében egykor természetesnek és mindennaposnak tartott különvéleményeket, amelyekben – mint az emigráns Buharin konfliktusaiból láthattuk – általában kemény harc útján győzött a *közösen* elfogadott álláspont, a totális diktatúra keretei között lázadásnak, kártevésnek, ellenforradalomnak állították be. A sztálini társadalom atmoszférájában válhatott csak lehetségessé, hogy a felelősségteljes, szuverén véleményt kifejező szavakat mint a pártellenes szervezkedés dokumentumait használhassák fel. Az elgyötört Rikov megadóan sorolta egy sohasem létezett ellenforradalmi szervezet állítólagos tagjait.

„A moszkvai ellenforradalmi szervezet a következőkből állt: Tomszkij, a szakszervezetiek, Buharin és tanítványai, valamint én és híveim, Uglanov és moszkvai követői. Ebből állt a jobboldali csoport. 1930-ig egyre gyarapodott a szervezet, új tagokat szerveztünk be és népszerűsítettük e szervezetet. A párt elleni harc céljaira felhasználtuk a szakszervezeti kongresszust. Majdnem mind a 93 ember, aki ott Tomszkij mellett és a párt ellen szavazott, tagja lett ellenforradalmi szervezetünknek. A képmutatás, a párt előtt titkolt illegális tevékenység tehát kezdettől fogva jellemző volt ránk. Nem alakult ki közös vélemény arra vonatkozólag, hogy az ellenforradalmi szervezet legális vagy illegális legyen-e. Antyipov és sokan mások például semmi esélyt nem adtak a legális harcnak,

rögtön illegalitásba akartak vonulni, mondván, hogy a legalitás lebukásokhoz vezet. Sokan mégis a legális tevékenység mellett foglaltak állást. Amikor a párt kongresszusain és konferenciáin sorozatosan lelepleződött a jobboldal álláspontja, lehetetlenné vált a legalitás fenntartása. Embereink egymás után nyilatkozatokat tettek közzé, hogy megtagadják jobboldali meggyőződésüket, céljuk természetesen a párt megtévesztése volt. Az a centrum kötelezte őket a nyilatkozatok megírására, amelynek én is tagja voltam.

Valamivel később Buharinnal és Tomszkijjal együtt mi is kijelentettük, hogy elutasítjuk a jobboldal álláspontját; az utolsók között mondtuk ezt, szintén a párt félrevezetésére. Amikor a pártkongresszus határozatban kimondta, hogy a jobboldali nézetek összeegyeztethetetlenek a párttagsággal, illegalitásba vonultunk. Voltak ugyan titkos módszereink a legális sajtó felhasználására, de ez nem mindig járt sikerrel, ezért kellett az illegalitást választani.

1930-tól tehát az ellenforradalmi szervezet illegálisan működött, tevékenysége a párt megtévesztésére irányult."

Ivanov kihallgatásán Buharin végig tagadta, hogy politikai tevékenysége már 1928-ban vagy 1929-ben ellenforradalminak minősíthető. Úgy látszik, Rikov kapta a feladatot, hogy megerősítse a vád álláspontját:

„Visinszkij: Arra feleljen, hogy 1928–1929-ben működött-e a centrum?

Rikov: Igen. Kezdettől fogva működött, három fővel.

Visinszkij: Kik voltak ezek?

Rikov: Én, Buharin és Tomszkij.

Visinszkij: Tehát leszögezhetjük, hogy az illegális jobboldali csoportnak már 1928-tól működő centruma volt a három említett ember személyében?

Rikov: Igen."

És itt ismét kényes ponthoz, az ún. Rjutyin-programhoz érkeztünk, amelynek mint láttuk, sarkalatos pontja volt, hogy az első lépésben Sztálin leváltásával indítsák meg a szovjet társadalom demokratizálását. Amikor Visinszkij összefüggésbe hozta Buharint és vádlott-társait a Rjutyin-csoporttal, ezzel a *kontinuitást* „bizonyította" a bolsevik párt „ellenforradalmi" – valójában forradalmi – irányzatai között. Rikov vallomását is erre használta fel.

„Rikov: /.../ 1930–1933 során az úgynevezett Rjutyin-program tartalmazta az általános törekvéseket. 1932-ben az én jelenlétemben kétszer is megvitattuk Tomszkij nyaralójában. Az első megbeszélésen rajtam kívül részt vett Buharin, Tomszkij és még sokan mások, többek között Vaszilij Smidt és Uglanov is.

Visinszkij: Buharin is ott volt?

Rikov: Az első megbeszélésen igen; akkor dolgoztuk ki az alaptéziseket.

Visinszkij: És a második megbeszélésen?

Rikov: Akkor nem volt ott, de később jóváhagyta és csatlakozott a programhoz.

Visinszkij: A második megbeszélésen maga volt jelen Tomszkijjal?

Rikov: Az első megbeszélésen én, Tomszkij, Buharin, Uglanov és Smidt vettünk részt."

A főügyész és a színielőadásszerűen megrendezett peren a szó szoros értelmében kulisszák mögött kuporgó vizsgálóbírák a jelek szerint problematikusnak érezték Buharin viselkedését Ivanov kihallgatásán. Ezért újra szőnyegre került az északkaukázusi lázadások ügye; most már Rikovnak kellett szolgáltatni a terhelő adatokat.

„A jobboldali centrum megkülönböztetett figyelmet szentelt az Észak-Kaukázusnak. A sajátos hagyományokkal rendelkező kozákság és a jómódú parasztság érdekelt minket, amelynek politikai és gazdasági jelentősége világos volt.

Ejszmont 1932-ben azért utazott az Észak-Kaukázusba, hogy megszervezze részvételünket a kulákmozgalomban, amely meglehetősen gyorsan kibontakozott. Tudtommal és a velem folytatott előzetes megbeszélés után ment oda, az észak-kaukázusi kulákmozgalom támogatása céljából. Később közölte velem, hogy kapcsolatba lépett Pivovarovval. Ejszmonton kívül Szlepkovot küldtük még oda, Buharin szervezetének egyik legfontosabb tagját. Ezt Buharin kezdeményezte.

Visinszkij: Buharin tudott erről?

Rikov: Szerintem Buharin el fogja ismerni, hogy ez az ő kezdeményezésére történt. Én Ejsz-

montot és Szmirnovot küldtem, ő pedig Szlepkovot."

Buharin leghűségesebb tanítványát említve Rikov nehéz helyzetbe hozta barátját. Ha elismeri, hogy e misszió ellenforradalmi volt, akkor pontosítania kell, milyen szerepet játszott ő maga a lázadások kirobbantásában, amit Ivanov kihallgatása idején lényegében tagadott. Buharin most többet engedett, de még így is próbált védekezni.

„*Visinszkij:* Mit szól ehhez, Buharin vádlott?

Buharin: Megerősítem Rikov eddig elhangzott vallomását. Szlepkov valóban azért ment az Észak-Kaukázusba. A történelmi pontosság érdekében meg kell mondanom...

Visinszkij: A történelem érdekében maga csak ne mondjon semmit, Buharin vádlott! Ami fontos, magától is bekerül a történelembe. Rikov azt mondta az imént, hogy a centrum, pontosabban a maga tudtával és a maga kifejezett utasítására őt, Rikovot 1931-ben vagy 1932-ben az Észak-Kaukázusba..." – Nem Rikovra, hanem Szlepkovra gondolt Visinszkij, de senki nem javította ki, még a kötet szerkesztője sem.

„*Buharin:* Ez 1932 tavaszán történt.

Rikov: Igen, akkor.

Visinszkij: Tehát 1932 tavaszán a centrum, pontosabban Rikov és Buharin közvetlen utasítására az Észak-Kaukázusba indult a földalatti mozgalom egyik fontos embere, Szlepkov, a kulákmegmozdulások – ahogy Rikov fogalmazott – szervezése céljából. Így volt?

Buharin: Mondtam már, hogy minden szót elismerek abból, amit Rikov mondott.

Visinszkij: Tehát maga küldte Szlepkovot az Észak-Kaukázusba a kulákmegmozdulások szervezésére?

Buharin: Azért küldtem, hogy felkelést szítson.

Visinszkij: Személyesen utasította Szlepkovot?

Buharin: Szlepkov képzett ember, semmi szüksége nem volt utasításokra.

Visinszkij: Milyen értelemben képzett?

Buharin: Abban az értelemben, hogy le tudta vonni a szükséges szervezési és gyakorlati következtetéseket.

Visinszkij: Tehát elég kvalifikált ahhoz, hogy felkelést szítson?

Buharin: Igen, ahhoz is. Az volt a feladat, hogy fokozzuk a kulákok elégedetlenségét a szovjethatalommal szemben, hogy elégedetlenséget szítsunk, tagokat toborozzunk és akciókat készítsünk elő, akár fegyveres kulákfelkelést is."

Szlepkovot az Észak-Kaukázusba indító Buharin ezek szerint semmilyen konkrét utasítással nem látta el emisszáriusát, nem is beszélt vele részletesen küldetéséről. A főügyész ekkor másféle módon kísérelt meg csapdát állítani.

„*Visinszkij:* Milyen hivatalos feladata volt a kulákfelkelés szervezésén kívül?

Buharin: A Központi Bizottság és a Központi Végrehajtó Bizottság tagja voltam.

Visinszkij: És azután?

Buharin: Azután a Nehézipari Népbiztosságon dolgoztam.

Visinszkij: Milyen beosztásban?

Buharin: Osztályvezetőként.

Visinszkij: Melyik osztály vezetőjeként?

Buharin: A tudományos-technikai osztály vezetője voltam.

Visinszkij: És ezzel egyidejűleg szervezte a kulákfelkelést is?

Buharin: Ironikusan lehet úgy fogalmazni, hogy egyidejűleg több »munkahelyem« volt, de már mondtam, hogy nincs kedvem tréfálkozni.

Visinszkij: 1932-ben a hazaárulás útjára lépett. Így volt vagy nem?

Buharin: Így volt. Mondtam már, hogy a Rjutyin-féle platformtól számítom ezt.

Visinszkij: Tehát 1930-tól?

Buharin: A programot 1932 őszén vagy nyarán fogadta el az a bizonyos konferencia [amely Valentyin Asztrov lakásán ülésezett – K. M.] és hagyta jóvá azon az ülésen, amelyről Alekszej Ivanovics Rikov már beszélt.

Visinszkij: Tehát 1932-től?

Buharin: 1932 őszétől.

Visinszkij: Ekkor kezdte meg hazaáruló tevékenységét?

Buharin: Igen.

Visinszkij: De az említett időpont előtt még más terminusok is voltak, amelyekről később fogunk beszélni?

Buharin: Kétségtelen, hogy voltak korábbi időpontok is.

Visinszkij: Például 1918?

Buharin: Ez így külön...

Visinszkij: Erről külön is fogunk beszélni, de most a tevékenységéről van szó.

Buharin: Én most a jobboldali elhajlás kialakulását tartom szem előtt, államügyész polgártárs, és azt, hogyan lett ebből ellenforradalmi-terrorista, hazaáruló csoport.

Visinszkij: 1932-re ez az átváltozási folyamat lezajlott?

Buharin: Igen, ideológiai formát öltött.

Visinszkij: Engem most nem az ideológia, hanem a kriminológia érdekel.

Buharin: Az ideológia azonban szintén ide tartozhat, hiszen gondolkodó emberek cselekszenek.

Visinszkij: Lehet, de most a gyakorlat a fontos.

Buharin: Már rengeteget faggattak a Rjutyin-programról. Lehet, hogy a nyomozás hibát követett el, de meg kell mondanom...

Visinszkij: Tehát hazaáruló és összeesküvő tevékenysége kezdetét 1932-re teszi, és kapcsolatba hozza a jobboldali csoport ellenforradalmi szervezetté válásával. Így van?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Ez hát a mérleg: kulákfelkelések előkészítése és szervezése az Észak-Kaukázusban és Nyugat-Szibériában. Elismeri?

Buharin: Igen."

Ravasz számítás volt ebben a kérdésben is. Nyugat-Szibériában ugyanis a kuláklázadások kirobbanását Buharin állítólag Jakovenkóra bízta volna, aki egykor szintén Lenin kormányának tagja volt. Úgy lett az ország mezőgazdaságának irányítója, hogy Lenin meghagyta: kutassanak fel neki egy bolsevik érzelmű középparasztot, aki belülről ismeri az agrárkérdést. Jakovenkóval tehát a lenini gárda egy újabb tagjának a fejét követelték a peren.

A per forgatókönyve szerint Buharinnak azonban nemcsak bolsevik, hanem mensevik és eszer „bűntársai" is voltak. Az utóbbiak közül egy bizonyos Szemjonovot szembesítettek vele. Az egykori jobboldali eszer terrorista 1918-ban merényletet készített elő Lenin és Trockij ellen, és a merénylők az ő utasítására Pétervárott szabályos hajtóvadászatot rendeztek Zinovjev megölésére. Nem sokkal ezután Szemjonov és egy másik neves eszer terrorista, Konopljannyikova illegalitásba vonult, majd jelentkeztek a hatóságoknál, mivel állítólag megértették, hogy a szovjet kormány megdöntésére irányuló küzdelem a régi rend helyreállítását segíti elő. Szemjonov és Konopljannyikova mint koronatanúk szerepeltek az 1922-es jobboldali eszer perben (ahol Buharin Szemjonov védője volt!); az előbbi még egy brosurát is szerkesztett saját régi elvtársai ellen. Szemjonovot nemcsak a vádlottak padjára került jobboldali eszerek, hanem az őt felhasználó bolsevikok is *homo immora-*

lisnak tartották. A „hivatásos tanú" hosszú szünet után most ismét a történelem színpadára lépett és Buharin egy bizonyos határig szekundált is neki, pontosabban kénytelen volt ezt tenni, minthogy egy fontos vádpont, a Sztálin és környezete elleni merénylet terve került előtérbe.

„Visinszkij: Szemjonovtól tudta tehát, hogy merénylet készült Sztálin és Kaganovics elvtársak ellen?

Buharin: Nem, Rikov nem fogalmazott pontosan. Szemjonov közölte, hogy kapcsolatban áll különböző eszer terrorista csoportokkal. Mivel ismerte a jobboldali ellenforradalmi szervezeteknek a terrorral kapcsolatos állásfoglalását, javasolta a kapcsolatok gyümölcsöztetését.

Visinszkij: Milyen célból?

Buharin: Terrorcselekmények elkövetése céljából.

Visinszkij: Miféle terrorcselekmények?

Buharin: A pártvezetőség ellen irányuló terrorcselekmények elkövetése céljából.

Visinszkij: Vagyis?

Buharin: A Politikai Bizottság több tagjáról szó volt.

Visinszkij: Kikről?

Buharin: Sztálinról és Kaganovicsról is.

Visinszkij: Tehát 1932-ben többször beszélt Szemjonovval a Sztálin és Kaganovics elvtársak elleni merénylet szükségességéről?

Buharin: Azt én nem mondtam, hogy szükséges, csak azt mondtam, hogy beszéltünk róla.

Visinszkij: 1932-ben tehát arról beszéltek, hogy merénylet készül Sztálin és Kaganovics elvtársak ellen.

Buharin: Ez a fogalmazás túlságosan konkrét jelentést sugall.

Visinszkij: Rendkívül konkrét jelentést.

Buharin: Terrorakciók elkövetéséről volt szó a párt vezetői ellen.

Visinszkij: Elméleti beszélgetés zajlott csak?

Buharin: Nem, a csoportok megszervezése nem csupán elméleti kérdés.

Visinszkij: Miről volt tehát szó?

Buharin: Terrorcselekményekről, a Politikai Bizottság tagjai elleni merényletek előkészítéséről és végrehajtásáról.

Visinszkij: Kik voltak a merényletek célpontjai?

Buharin: Sztálin és Kaganovics is.

Visinszkij: Ez már konkrétan hangzik.

Buharin: Igen. Úgy akartam mindent elmondani, ahogy az a valóságnak megfelel.

Visinszkij: Kérem a bíróságot, engedélyezze, hogy felolvassuk Buharin vádlottnak a vizsgálat alatt tett vallomását.

Elnök: Olvassa!

Visinszkij: 105–106. ügyirat. December elsejei kihallgatásán Buharin vádlott a következőket vallotta: »Az igazat akarom mondani. Kijelentem, hogy ezt a javaslatot (a korábbiakban Szemjonov tervéről volt szó) én tettem a centrum tanácskozá-

sán. Elhatároztuk, hogy Szemjonovot bízzuk meg a terrorista csoportok szervezésével.«

Buharin: Igen.

Visinszkij: Így volt?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Mindez 1932-re vonatkozik?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Tehát 1932-ben megbízta Szemjonovot, hogy a jobboldali centrum döntése értelmében terrorista csoportokat szervezzen. Így volt?"

Egy francia újságíró szerint Buharin e kérdésre nem válaszolt, csupán értetlensége jeléül vállat vont, és a tenyerébe temette arcát. A jegyzőkönyvben azonban ilyen válasz áll:

„*Buharin:* Így."

Húszperces szünet után a főügyész rövid időre békén hagyta Buharint, és Rikovval mondatta el, hogy a jobboldali centrum vezetői egy szabályos palotaforradalomra készültek, amely magába foglalta volna a Kreml épületeinek az elfoglalását. Rikov önmagát és Buharint nevezte meg a legfőbb felelősnek ebben, közben azonban azt igyekezett sugallni a bíróságnak és a közvéleménynek, hogy valójában a másfél éve öngyilkossá lett szakszervezeti vezető, Mihail Tomszkij állt a képtelen akció hátterében. Ezen a ponton a forgatókönyvírók összekapcsolták a »jobboldali-trockista centrum« perét a halálos ítéletekkel már lezárult Tuhacsevszkij- és Jenukidze-perrel, s e tárgyalások néhány szereplőjét mint szövetségeseket egyenként felsoroltatták Rikovval.

Ezután a „Szovjetunió feldarabolásának" vádja került terítékre.

„Visinszkij: Az előzetes vizsgálat során azt mondta, a lengyelekkel folytatott tárgyaláson beleegyezett, hogy Belorussziát szakítsák el a Szovjetuniótól. Mire alapozza ezt?

Rikov: Kapcsolatban álltam a belorusz szervezet tagjaival, például Gologyeddel és Cservjakovval."

Az elsőként említett politikus a belorusz párt vezetője, a második a köztársaság Népbiztosok Tanácsának elnöke volt, és már 1937 nyarán öngyilkosságba menekült a feltartóztathatatlanul közelgő sztálini gőzhenger elől.

„Visinszkij: És mi volt a személyes véleménye erről a kérdésről?

Rikov: A centrum megvitatta a kérdést, és Buharinnal meg Tomszkijjal egyhangúan úgy döntöttünk, hogy a nemzeti mozgalom kibontakozása esetén hozzájárulunk.

Visinszkij: Az elszakadáshoz?

Rikov: Elszakadás vagy kiválás – a legenyhébben fogalmaztunk.

Visinszkij: Nyíltan készültek egy olyan hazaárulásra, mint Belorusszia elszakítása a Szovjetuniótól és Lengyelországhoz csatolása.

Rikov: Belorusszia független lett volna, Lengyelország protektorátusa alatt.

Visinszkij: Vazallusi viszonyok között. (Buharinhoz) Buharin vádlott, egyetért ebben a kérdésben Rikovval?"

A megfigyelők szerint hangos és igen nyomatékos válasz következett.

„Buharin: Meg kell mondanom, hogy Rikovot cserbenhagyja az emlékezete.

Visinszkij: Ön is defetista álláspontot vallott, mint Rikov?

Buharin: Nem, de ezért is felelek.

Visinszkij: Hogy miért felel, az más kérdés. Nekem azt kell megállapítanom, beszélt-e Rikovval és Tomszkijjal a front megnyitásáról?

Buharin: Igen, de nem Rikovval, hanem Tomszkijjal.

Visinszkij: És miről beszéltek?

Buharin: Ez már nem ide tartozik, hanem...

Visinszkij: Nem az a fontos, hogy mikor és miért történt. Az már más kérdés.

Buharin: Tomszkij beszélt nekem a front megnyitásáról.

Visinszkij: Tehát Tomszkijjal beszélt a front megnyitásáról."

Régi módszer ez: többször megismételtetni a vádlottal a bűnösségét beismerő szavakat. Visinszkijnek emellett a közönség reagálásával is számolnia kellett, az ismétlések a nézőtérnek is szóltak.

„Visinszkij: Ki előtt kellett megnyitni a frontot?

Buharin: A Szovjetunióval szemben.

Visinszkij: De ki előtt?

Buharin: Németország előtt.

Visinszkij: Tehát arról volt szó, hogy megnyitják a frontot Németországnak.

Buharin: Kapcsolatokról volt szó, semmiféle utasítás nem született.

Visinszkij: Az utasításokról majd később. Most a tényekről beszélek. Megerősíti, hogy Tomszkijjal arról beszélt: szükség esetén megnyitják a frontot?

Buharin: Erre nem emlékszem.

Visinszkij: Rikov vádlott, maga emlékszik?

Rikov: Természetesen. Arról volt szó, hogy háború esetén megnyitjuk a frontot.

Visinszkij (Buharinhoz fordul): Magának nem volt ellenvetése?

Buharin: Vannak maguktól értetődő dolgok. Ön elmondta, mit jelent a front megnyitása az ellenségnek. Tomszkij elmondta, mi az ő véleménye, az enyém más volt.

Visinszkij: Majd még meglátjuk, mi is történt valójában. Tehát Tomszkij azt mondta, hogy meg kell nyitni, illetve célszerű megnyitni a frontot?

Buharin: Igen, erre hajlott.

Visinszkij: Hogy háború esetén célszerű megnyitni a németeknek a frontot?

Buharin: Igen, háború esetén."

Ezekkel a rövid válaszokkal Buharin mintha erőt gyűjtött volna azokban a pillanatokban, amikor intellektuális ereje, fölénye cserbenhagyta. Nem lehet az általánosan elvárható szellemi készenlétet számon kérni rajta, hiszen a pert közvet-

lenül megelőző fizikai és lélektani megpróbáltatásoknál jóval korábban, évek óta – tágabb értelemben immár egy teljes évtizede – rettenetes feszültségben élt. A megaláztatásokkal, vereségekkel, hiú reményekkel, fokozatos térdre kényszerüléssel eltelt keserves időszak bárkinek az idegrendszerét, személyiségét kikezdte volna. Visinszkij tudta, hogy nem szabad békén hagynia Buharint, ezért olyan kérdéseket tett fel neki, amelyek megválaszolásához a vádlottnak állandóan koncentrálnia kellett.

„*Visinszkij:* Mit jelent ez tulajdonképpen?

Buharin: Ez tulajdonképpen hazaárulás.

Visinszkij: És hogy kellett volna megnyitni a frontot, ki beszélt erről?

Buharin: Tomszkij. Ő mondta, hogy a katonáknak ez a véleménye."

Buharin még halott barátja helyzetén is könnyíteni akart, amikor a valóságban sohasem létező *katonai összeesküvés* fél éve kivégzett főszereplőjére, Mihail Tuhacsevszkijre, a hadügyi népbiztos első helyettesére és a kor egyik legjelentősebb katonai teoretikusára igyekezett hárítani a felelősséget. A főügyész mintha nem vette volna észre, hogy a vádlott megint megpróbál kicsúszni a kezéből.

„*Visinszkij:* Miféle katonáknak?

Buharin: A jobboldali összeesküvőknek.

Visinszkij: Konkrétan?

Buharin: Ha jól emlékszem, Tuhacsevszkijt és Korkot nevezte meg, valamint a trockistákat.

Visinszkij: Tehát Kork, Tuhacsevszkij, s általában a trockisták arra készültek, hogy háború esetén megnyissák a frontot Németországnak, és Tomszkij erről beszélt magának.

Buharin: Igen, azt mondta, hogy ez a véleményük.

Visinszkij: Vélemény volt vagy terv?

Buharin: Nem mondanám, hogy terv volt. Illetve lehet, hogy terv volt, de a beszélgetés során csak futólag...

Visinszkij: Tuhacsevszkij ebbe a csoportba tartozott?

Buharin: Nem magyaráztam még meg...

Visinszkij: A kérdésem ez: Tuhacsevszkij és a katonai összeesküvők beletartoztak ebbe a »blokkba«?

Buharin: Igen, beletartoztak.

Visinszkij: Beszéltek annak tagjaival?

Buharin: Természetesen.

Visinszkij: Ha már a blokk tagjai beszéltek ilyesmiről, akkor azt lehet mondani, hogy ez terv volt."

A lassan hátráló Buharin itt megállt, és szinte önérzetesen kioktatta Visinszkijt. Iróniájára ismét pattogás volt a válasz.

„*Buharin:* Csak akkor lesz valami tervvé, ha az i-re felkerül a pont.

Visinszkij: Lehet-e mondani, hogy Tomszkij feltette a pontot az i-re?

Buharin: Igen, lehet.

Visinszkij: Ez tehát biztos. És maga ellene volt?

Buharin: Igen, ellene voltam.

Visinszkij: Mi a véleménye, Rikov vádlott? Mondhatjuk, hogy Buharin álláspontja defetista volt?

Rikov: Szeretnék megmagyarázni valamit (Buharinhoz fordul): Tőled hallottam először a front megnyitásának gondolatát.

Visinszkij: Pontosan mit hallott?

Rikov: Éppen erről akarok beszélni. Lehet, hogy ez egy Tomszkijjal folytatott előzetes vita vagy beszélgetés folytatása volt – ezt nem zárhatom ki, de hárman voltunk, én, te és Tomszkij –, és te akkor azt mondtad, hogy a front megnyitása esetén bizonyos intézkedéseket kell tenni, nehogy a katonák magukhoz ragadják a hatalmat.

Visinszkij (Buharinhoz fordul): Igaz ez?

Buharin: Igen.

Rikov: Buharin tehát az én jelenlétemben vitatta meg a kérdést, hogy lehet elkerülni a front megnyitása esetén...

Visinszkij: Kivel vitatkozott?

Rikov: Mondtam, hogy én, Tomszkij és Buharin voltunk ott, senki más. Azt vitatta, hogy lehet a front megnyitása esetén elkerülni a katonai diktatúra veszélyét.

Visinszkij: Miért, kit gyanúsított?

Rikov: Nem emlékszem. A kérdés általánosságban merült fel. A katonák vezetője Tuha-

csevszkij volt. Nem tudom megmondani, elhangzott-e a neve vagy sem.

Visinszkij: Vagyis attól tartottak, hogy Tuhacsevszkij Napóleonnak tartja magát?

Rikov: Én csak azt magyaráztam, mit mondott Buharin. Akkor hallottam először »a front megnyitása« kifejezést... Nyugodtan kifejtette: a front megnyitása esetén ilyen és ilyen veszélyek elkerülésére ezt és ezt kell tenni. És ha valaki felhozza, hogy meghatározott veszély elkerülésére intézkedéseket kell hozni, ezt csak abban az esetben teszi, ha az intézkedések megvalósítását lehetségesnek tartja.

Visinszkij: Így igaz.

Rikov: Ezért volt az a benyomásom, hogy Buharinnak ez a véleménye.

Visinszkij: Magától értetődik.

Rikov: Szerintem ezt nem is lehet másként értelmezni.

Visinszkij: Feltehetem így a kérdést: Buharin defetista álláspontot foglalt el ebben a kérdésben?

Rikov: Ez így túlságosan egyszerű.

Visinszkij: Vannak egyszerű dolgok, amelyeket azért nem árt elismételni. Igen vagy nem?

Rikov: Természetesen igen.

Visinszkij: Kimondhatjuk, hogy Buharin célja a Szovjetunió veresége volt?

Rikov: Buharint ismerve azt mondanám: lehet, hogy nem az egyetlen megoldásnak tartotta, de bizonyos körülmények között megvalósíthatónak.

Visinszkij: Nem azt mondtam, hogy egyetlen lehetséges dolognak, hanem hogy az egyik eszköznek tartotta a kapuk megnyitását az ellenség előtt. Így van?

Rikov: Igen, de ha lehetségesnek tartotta is, nem tartotta feltétlenül szükségesnek.

Visinszkij: Ez azt jelenti, hogy nem kizárólag ezen az úton akarta elérni a célját. Ez hazaárulás?

Rikov: Igen.

Visinszkij: Árulónak tartja Buharint?

Rikov: Igen, ugyanúgy, mint magamat."

Március 4-én reggel Sarangovicsnak, a belorusz párt első titkárának vallomásával folytatódott a tárgyalás. Viaskodás helyett Visinszkij ezúttal a végetérhetetlen monológ taktikájához folyamodott. Kérdéseire Sarangoics kimerítő és a vád szempontjából igen megnyugtató feleletet adott. A forgatókönyv összeállítói az ukrán Grinykóéhoz hasonló ideológiát dolgoztak ki az állítólagos minszki „nacionalista-fasiszta szervezet" vezetője számára. Nem maradhatott el a vád a külföldi titkosszolgálatokkal folytatott együttműködésről sem: Sarangovics bevallotta, hogy 1921 óta kémtevékenységet folytat Lengyelország javára, és Cservjakovval, Gologyeddel, valamint a katonai összeesküvés vádlottaival Vorosilov marsall meggyilkolását tervezték a nagy propagandahadjárat közepette lebonyolított 1936-os belorussziai hadgyakorlatok idején. A vádlott szerint Buharin és Rikov agyalta ki a terrorista terveket – ám váratla-

nul elszólta magát, hogy Rikovval még sohasem találkozott, ami eleve megkérdőjelezte az egész vallomás hitelét.

A belorusz Sarangovics után az üzbég Fajzulla Hodzsajev állt bírái elé. Ősz fejjel, meggyötörten is impozáns külsejű férfi volt; a cárizmus utolsó éveiben a Milli Ittihad nevű üzbég nemzeti szervezet egyik vezetője. A polgárháborúban az állásaikat Taskentben végig biztosan tartó bolsevikokhoz csatlakozott, majd az 1920–1930-as években Szovjet-Üzbegisztán Népbiztosok Tanácsának elnöke volt. Hosszú bűnlistáján a Buharin-perben éppúgy szerepelt az Anglia javára történő kémkedés, mint a szeparatista törekvések, a gyilkosságra való felbújtás, az illegális szervezkedés. Hodzsajevet már 1937 nyarától házi őrizetben tartották, a per idején rokonai, barátai börtönben ültek vagy – mint például öngyilkosságba menekülő testvére – halottak voltak.

Az üzbég kommunisták másik vezetőjét, Akmal Ikramovot, a párt első titkárát, ugyancsak 1937-től, heves támadások érték a sajtó hasábjain. A politikus nagyon nehezen viselte ezt a megaláztatást. Fia, a ma Moszkvában élő Kamil Ikramov író mesélte nekem, hogy nagy műveltségű, ősi üzbég családból származó apja kitűnően ismerte az arab, a farszi irodalmat, az orosz klasszikusokat; németül azért tanult meg, hogy eredetiben olvassa Marxot. A kulturáltság mellett egyéniségének a büszkeség éppúgy meghatározó része volt.

Hodzsajevhez hasonlóan Ikramov sem tartozott soha a pártellenzékhez. Az 1930-as évek közepére mégis egyre világosabban látta, milyen károkat okoz a sztálini vezetés az egész ország, ezen belül Közép-Ázsia gazdasági és társadalmi fejlődésének. Baráti körben ennek olykor hangot is adott. Balszerencséjére igen jó viszonyba került a már kegyvesztett Buharinnal, aki vadászni járt Üzbegisztánba, s ennek során – legalább két ilyen esetről tudunk – Ikramovék vendégszerető otthonában szállt meg Taskentben.

A vizsgálat során így szinte kínálkozott az újabb vádpont: Buharin már a húszas évek végén „beszervezte" Ikramovot, aki Hodzsajevvel, Antyipovval és a per egyik kulcsszereplőjével, Zelenszkijjel – a Lenin halála óta nagyrészt leértékelődött országos szövetkezeti mozgalom vezetőjével –, Moszkvától több ezer kilométerre, széles körű ellenforradalmi hálózatot hozott létre. Hodzsajevvel mondatták ki, hogy ez a kártevő, ellenforradalmi buharinista hálózat a felelős Közép-Ázsia mezőgazdaságának valamennyi – igen súlyos – gondjáért. A per kiagyalói ugyanakkor komoly ellentmondásba kerültek, azt a látszatot keltvén, hogy a „szeparatista", „nacionalista" Hodzsajev egy erős üzbég népgazdaságot igyekezett kiépíteni, fejlett gabonatermesztéssel, kitűnő csatornahálózattal, hogy a Moszkvától elszakadó köztársaság megálljon a saját lábán. A gazdasági élet aláásását és ezzel egyidejű fokozott fejlesztését ugyanaz a személy, Hodzsajev üzbég kormányfő szorgalmazta volna.

Bizonyos értelemben hasonló melléfogás volt Jezsovéktól, hogy a perbe belevonták a Buharinért korábban szinte rajongó Ikramovot. Az üzbég politikus többhetes „megdolgozás" után belement a véres színjátékba, de – talán az elviselt szenvedések következtében – úgy *túljátszotta* szerepét, hogy a teljesítmény hiteltelenné vált.

„Ikramov: 1933-ban Taskentben létesítettem közvetlen ellenforradalmi kapcsolatot a jobboldaliakkal. Buharin Közép-Ázsiába érkezett, hogy pihenjen. Addig nem voltam vele baráti viszonyban. Táviratban értesített, hogy pihenni fog. Megérkezése után hét vagy nyolc napig nálam lakott, a lakásomon. Együtt mentünk vadászni, a nyaralóba, minden időt együtt töltöttünk. Ez alatt az idő alatt kapcsolat alakult ki közöttünk – szervezeti-politikai kapcsolat – a jobboldali ellenforradalmi szervezettel és a jobboldali centrummal. Buharin először a kollektivizálásról beszélt, a kolhozokról, arról, hogy ez helytelen irányvonal. Elismételte a közismert buharini tézist a parasztság katonai-feudális kizsákmányolásáról.

Visinszkij: 1933-ban?

Ikramov: Igen. Összehasonlította a kolhozokat a robotoltatással, a barscsinával. A továbbiakban az iparosításról beszélt, de minduntalan visszatért erre a kérdésre.

Visinszkij: Milyen értelemben tért vissza erre a kérdésre?

Ikramov: Nem akarom elmondani, mert a buharini koncepció közismert. A továbbiakban

Buharin arról beszélt, hogy a párt és a szovjethatalom rossz irányvonalat követ, hogy az iparosításra nincs szükség, mert a pusztuláshoz vezet.

Visinszkij: Az iparosítás a pusztuláshoz vezet?

Ikramov: Igen. Azt is mondta, hogy nem hisz a lenini tézisben, miszerint az elmaradott gyarmati országok a haladó proletariátus támogatásával eljuthatnak a szocializmusig, elhagyva a kapitalizmus stádiumát. Buharin úgy gondolta, hogy az olyan köztársaságokban, mint a közép-ázsiaiak, ez lehetetlen, ezeknek a kapitalizmus szabályos fejlődésének stádiumát is végig kell járniuk.

Visinszkij: Azt javasolta tehát, hogy Üzbegisztánban vissza kell állítani a kapitalizmust?

Ikramov: Igen, azt. Én egyetértettem vele, így hát beszervezett engem. Buharin azt kérdezte akkor: »Egyetértesz?« »Egyetértek.« »Együttműködsz velünk?« »Igen« – feleltem. Ekkor mondtam meg neki, hogy nemcsak aznaptól vagyok az ellenforradalmi mozgalom tagja, nem új ember vagyok, hanem egy másik ellenforradalmi szervezet vezetője. Beszéltem a saját szervezetemről, és megállapodtunk, hogy együttműködünk, hiszen politikai irányvonalunk egységes. Akkor Buharin így fogalmazta meg egyezségünket: a cél ugyanaz – a pártvezetőség és a szovjethatalom megdöntése és a hatalom megragadása, hogy e feladatot elvégezhessük.

Visinszkij: Vagyis?

Ikramov: A kapitalizmus restaurációját.

Visinszkij: Mindenhol?

Ikramov: Igen. Nemcsak Üzbegisztánban, hanem az egész országban."

Buharin, akit a vizsgálat során belehajszoltak az Ikramov elleni vádaskodásba is, ebben a kérdésben igyekezett ellenállni.

„Visinszkij: Van valami, amit Ikramov nem jól mondott?

Buharin: Nyilvánvalóan tévedett.

Visinszkij: Lehet, hogy később beszéltek?

Buharin: Arról van szó, hogy Ikramov az egyik szembesítés során tagadott mindenféle politikai jellegű beszélgetést. Én kényszerítettem, hogy ismerje el.

Visinszkij: Van úgy, hogy valaki nem akar beszélni, utána pedig annál inkább. Ellenőrizni fogjuk.

Buharin: Nem tagadom, hogy utasításokat adtam, hogy én szerveztem be őt a jobboldali szervezetbe.

Visinszkij: Elismeri? Felteszem a kérdést: Ikramov igazat mond?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Elsőként maga szervezte be a jobboldaliak ellenforradalmi szervezetébe?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Hogy a szovjethatalom elleni harcban részt vegyen?

Buharin: Igen.

Visinszkij: A Rjutyin-platform keretében?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Tagadja, hogy akkor szabotázsról és diverzióról is beszéltek?

Buharin: Ez csak az első beszélgetés során...

Visinszkij: Miért nem felel a kérdésemre?

Buharin: Meg akarom okolni a tagadó választ.

Visinszkij: Nincs szükség indoklásra.

Buharin: Akkor nemmel felelek.

Visinszkij: Az utóbbi években beszélt Ikramovval szabotázsról és diverzióról?

Buharin: Nem, nem beszéltünk.

Visinszkij: Ikramov vádlott, Buharin azzal vádolja, hogy nem mond igazat. /.../

Ikramov: 1935-ben volt egy beszélgetésünk, nem emlékszem a pontos dátumra. Buharin az előbb belekötött valakibe, mert összekeverte a napot és a hónapot. Én meg tudok említeni néhány körülményt. Moszkvában a Zubov sétányon történt, az új házakban, a harmadik vagy negyedik emeleten. Ott találkoztunk. Rajtam kívül ott volt a feleségem, az ő felesége és valami Szonya néni. A konyhában vacsoráztunk, aztán Buharin áthívott a másik szobába, és ott beszéltünk.

Visinszkij (Buharinhoz): Ott volt Szonya néni?

Buharin: Ha önt a családi viszonyok érdeklik, az más dolog.

Visinszkij: Azt kérdeztem, beszéltek-e szabotázsról?

Buharin: Államügyész polgártárs, nem fogalmaz pontosan, nem tudom, mit akar kérdezni.

Visinszkij: Buharin vádlott, arra vagyok kíváncsi, emlékszik-e arra a helyzetre?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Volt-e találkozója Ikramovval 1935-ben?

Buharin: Volt.

Visinszkij: És?

Buharin: Egy szó sem esett politikáról.

Visinszkij (Ikramovhoz): Igaz ez?

Ikramov: Nem, nem igaz."

Buharin egész védekezési taktikájából az a törekvés látszik, ami a feleségének betanított végrendeletből: a politikusnak már csak az volt a fontos, hogy megfeszített erővel, engedmények árán, majd újra nekibátorodva, a halál árnyékában *hidat építsen* 1938 és egy boldogabb utókor között.

Ezúttal Visinszkij nem tudott beismerést kicsikarni tőle, s mintha maga is belezavarodott volna a különböző dátumok és találkozások útvesztőjébe. A per e pontján felmerülő konkrétumokat, az ún. „kazahsztáni eseményeket" igyekeztek elhallgatni a vád képviselői is. Hiszen valójában arról volt itt szó, hogy a „teljes kollektivizálás" mozgalma alatt a kazah sztyeppéken véres parasztlázadás tört ki. A földjüket, főleg pedig jószágaikat megtartani igyekvő kazahok felkelését a helyi erők képtelenek voltak letörni; ez csak a Moszkvából e célra idevezényelt Bugyonnij-lovasságnak sikerült, amely százszámra hagyta maga mögött a felperzselt falvakat.

Visinszkij mégis kénytelen volt megemlíteni az eseményeket, mert másképp nem tudta bizonyítani

Buharin állítólagos ellenforradalmi tetteit. Ezért még azt is elviselte, hogy a terem figyelő közönsége előtt, célozgatások formájában ugyan, szó essék a Bugyonnij-lovasság rémtetteiről, amiről a lapok annak idején éppúgy hallgattak, mint a *teljes kollektivizálás* másik következményéről, a több millió ember halálát okozó ukrajnai éhínségről vagy a sorozatos észak-kaukázusi felkelésekről.

„Visinszkij: Ikramov, mit szól ehhez?

Ikramov: Kazahsztánról Buharin az igazat mondja, valóban beszéltünk róla. Utazás közben kinéztem a vonat ablakán; tényleg szörnyű volt, amit láttam. Megmagyaráztam már, milyen voltam korábban. Rögtön beleegyezésemet adtam neki.

Visinszkij: 1933-ban?

Ikramov: Igen.

Visinszkij: Térjünk rá 1935-re. Buharin tagadja, hogy ekkor a Zubov sétány valamelyik házának harmadik emeletén maga ellenforradalmi tevékenységről beszélt volna.

Ikramov: Pedig így történt... Három idegen volt ott...

Visinszkij: Egy szoba volt csak a lakásban?

Ikramov: A konyhában vacsoráztunk, aztán átmentünk a jól berendezett másik szobába...

Visinszkij: Tehát volt egy külön szoba, ahol nyugodtan lehetett beszélgetni?

Ikramov: Igen.

Visinszkij: Miért mondja akkor Buharin, hogy a körülmények nem voltak megfelelőek?

Ikramov: Ítélje meg a bíróság! A lakás háromszobás volt. Világosan emlékszem, hogy a konyhában vacsoráztunk, aztán mi, férfiak, kimentünk.

Visinszkij: Értem. Buharin vádlott, 1933 után fennállt Ikramovval való szovjetellenes kapcsolata?

Buharin: 1933–1934-ben vagy 1932–1933-ban találkoztam vele. Nem emlékszem pontosan."

Visinszkijnek, a vesztett csata után, már csak az általánosság szintjén maradó szokásos beismerő vallomással kellett megelégednie.

Az egyre „renitensebb" Buharinnak ekkor másik taskenti ismerőse, Hodzsajev kulcsfontosságúnak szánt vallomását kellett végigasszisztálnia. A volt üzbég kormányfővel mondatták ki, milyen nagy pozitív hatást gyakorolt Buharinra 1936-os európai útja során a fasiszta Németország. Hodzsajev szavai szerint ugyancsak 1936-ban, egészen pontosan augusztusban – a Zinovjev és Kamenyev perében megszülető halálos ítéletek napjaiban! – Buharin igyekezett rábeszélni őt Üzbegisztán elszakadására a Szovjetuniótól és az angol protektorátus iránti kérelemre. Hodzsajev darálta a belésulykolt tényeket, de amikor a maga nevében kellett minősítenie Buharin viselkedését, igyekezett kitérő válaszokat adni.

Március 4-én este két egykori neves Trockij-követő kihallgatására került sor. Kresztyinszkij és Rosenholz, két különböző életkorú és alkatú politikus, a koncepció szerint a kontinuitást kellett képviselje a trockizmus *eredendő bűne* és a „jobb-

oldali kártevés" között. Rosenholz, az 1917-es moszkvai fegyveres felkelés egyik irányítója, a polgárháborúban kivételes bátorságról tett tanúságot, később a légierők parancsnoka, diplomata, gazdaságpolitikus volt, a per idején 49 éves. A többi között elmondatták vele, hogyan károsította meg a szovjet népgazdaságot a hadiipar számára kitüntetett fontosságú öntöttvasexport ügyeinek intézésében. Ez azonban csak afféle „mazsola", részletkérdés volt a vád számára, a legfontosabbnak természetesen a külföldi kapcsolatokat tekintették. Az 1. számú ügynök, Trockij révén, mondta Visinszkij, már az 1920-as évek elejétől Kresztyinszkij is, Rosenholz is szoros kapcsolatot létesített a német felderítéssel; Rikov tudtával és beleegyezésével ezen kívül merényletet készítettek elő Vjacseszlav Molotov szovjet kormányfő ellen. (Ezt Rikov nem volt hajlandó megerősíteni.) Kresztyinszkij kihallgatásából újabb bizonyítékot szerezhetett a hallgatóság arról is, hogy a koncepciós perek kiagyalói már a következő színjáték előkészítésén munkálkodnak: elhangzott, hogy Trockij véleménye szerint a nehéz helyzetbe került Buharin, Rikov és Tomszkij helyett Jan Rudzutakot kellene aktivizálni a „jobboldaliak" közül.

★

A Buharin-per egyik legdrámaibb mozzanata Hrisztian Rakovszkij kihallgatása volt. Már a századelő óta a bulgáriai és romániai munkásmozga-

lom neves militánsa volt ez a koránál jóval idősebbnek látszó, ősz politikus. A sztálini diktatúra kialakulásától kezdve jól látta, milyen végzetes változásokon megy keresztül a Szovjetunió. Ő maga már a lenini Központi Bizottságnak is tagja volt, a frakcióharcok során azonban 1924 májusában kirekesztették a testületből. 1924 és 1927 között londoni ügyvivőként, majd párizsi nagykövetként szolgált, 1928 januárjától azonban a nehéz éghajlatú Asztrahany, majd a távoli Barnaul lett száműzetésének színhelye. Rakovszkij statisztikusként kereste meg sovány kenyerét; szenvedett, mert az Altaj hegységben nem juthatott friss olvasmányokhoz, sőt létfontosságú gyógyszerekhez sem – mégis *csaknem hét esztendőn keresztül ellenállt* a belügyi szervek nyomásának, és nem egyezett ki Sztálinnal.

Amíg lehetett, konspiratív csatornákon kapcsolatban állt Trockijjal, s a kollektivizálás túlkapásait elemző, kitűnő írásai rendre napvilágot láttak a külföldi trockista sajtóban.

Rakovszkij 1934-ig tartotta magát; akkor megtört, bűnbánó nyilakozatot tett, és visszatérhetett Moszkvába. A pályaudvaron családtagjain kívül piros nyakkendős úttörők és a Politikai Bizottság nevében a trockista ellenzék valamikor egyik leggyűlöltebb ellenfele, Lazar Kaganovics várta. Szovjet-Ukrajna egykori kormányfőjének egy ideig megengedték, hogy dolgozzon: a szovjet Vöröskereszt vezetőjeként még a Szovjetunió akkori legnagyobb ellenségének számító Japánba is elküldték. „Egy nagy forradalmárral kevesebb, egy kis csinovnyik-

kal több", jegyezte fel Rakovszkijról keserűen a naplójába Trockij 1935. február 20-án.

De nem sokáig tartott a látványos kegyelem. 1936 végén Rakovszkij már börtönbe került, ahol *nyolc hosszú hónapon át ellenállt a kihallgatásokon.* Csak akkor mutatkozott hajlandónak az együttműködésre, amikor a kínzásoktól megrepedt a karja és a vállcsontja. A peren a fizikai kínok mellett végig kellett szenvednie a morális kivégzést is: a főügyész felrótta neki, hogy egy földbirtokos fia, japán kém, báránybőrbe bújt farkas stb.

Iszaak Zelenszkij, a moszkvai pártszervezet egykori titkára, aki Rakovszkij után állt bírái elé, szinte azonnal bevallott mindent. A régi illegális pártmunkás, mint Lev Kamenyev személyes jóbarátja, a perben az összekötő szerepét kapta a Buharin és Rikov vezette jobboldal, valamint üzbég „bűntársaik" között, minthogy az 1920-as évek második felében Közép-Ázsiában dolgozott. Felelősnek vallotta magát az általa vezetett szövetkezeti hálózatba beépített „kártevők" tevékenységéért is, aminek persze közvetlen következménye volt a városi lakosság elégtelen ellátása. Már-már természetesnek kell tekintenünk, hogy Zelenszkij, a „jobboldali blokk" által irányított „kártevő, diverziós, terrorista kémtevékenységben" ugyancsak elmarasztaltatott.

Március 5-én, késő este került sor a per fővádlottjának, Nyikolaj Buharinnak a kihallgatására. Úgy tűnik, eleinte a forgatókönyvtől eltérve rögtönözte a szavait.

„Buharin: Kérelemmel fordulok a bírósághoz a következő két dologban: először is, szeretném mondanivalómat szabadon előadni. Másodszor, az idő függvényében szeretnék kisebb-nagyobb részletességgel kitérni a bűnös »jobboldali-trockista blokk« ideológiai és politikai nézeteire. Egyrészt azért, mert erről kevés szó esett, másrészt nagy társadalmi érdeklődésre tarthat számot, harmadrészt pedig mert az államügyész polgártárs – ha jól emlékszem, az előző ülésen – maga is feltette ezt a kérdést."

Visinszkij eleinte szinte lélegzethez sem jutott az arcátlan kérés miatt.

„Visinszkij: Buharin vádlott azt képzeli, korlátozhatja az államügyész jogát, hogy kérdéseket tegyen fel a vallomása során. Kérem a bíróság elnökét, világosítsa fel, hogy az államügyész számára a törvény biztosítja ezt a jogot. Ezért kérem, a büntetőtörvénykönyvnek megfelelően utasítsák el kérelmét."

Buharin, mint már annyiszor, újra megpróbált kibújni.

„Buharin: Én nem így értettem a kérelmet.

Elnök: Az első kérdés Buharin vádlotthoz: megerősíti-e a szovjetellenes tevékenységéről az előzetes vizsgálat során tett vallomását?

Buharin: Igen, megerősítem.

Elnök: Mit kíván elmondani szovjetellenes tevékenységéről? Az államügyésznek jogában áll kérdéseket feltenni.

Visinszkij: Kérem, engedélyezze, hogy megkezdjem Buharin vádlott kihallgatását! Fogalmazza meg röviden, mi az, amiben bűnösnek érzi magát?

Buharin: Először is, az ellenforradalmi »jobboldali-trockista blokkhoz« tartoztam.

Visinszkij: Mióta?

Buharin: A blokk megalakulásától fogva. Ezt megelőzően viszont a jobboldaliak ellenforradalmi szervezetéhez tartoztam, ebben is bűnös vagyok.

Visinszkij: Mióta?

Buharin: Körülbelül 1928 óta. Elismerem, hogy a »jobboldali-trockista blokk« egyik legjelentősebb vezetője voltam. Bűnös vagyok tehát abban is, ami közvetve következik ebből: bűncselekmények sorozatában, amelyeket az ellenforradalmi szervezet hajtott végre. Bűnös vagyok, függetlenül attól, tudtam-e egy-egy akcióról, részt vettem-e benne; felelős vagyok mint az ellenforradalmi szervezet egyik vezetője."

Itt került részletesen terítékre a szovjet párt és a kormány vezetői elleni állítólagos merényletek terve.

„*Visinszkij:* 1918-ban még nem volt híve annak, hogy meggyilkolják a párt és a kormány vezetőit?

Buharin: Nem, nem voltam.

Visinszkij: Egyetértett Lenin letartóztatásával?

Buharin: Letartóztatásával? Két ilyen tervről volt tudomásom. Az elsőről beszámoltam Leninnek, a másodikról az összeesküvéssel kapcsolatos meggondolások miatt hallgattam. Ha szükséges, ezt bővebben is kifejthetem. Ennyi történt.

Visinszkij: Csak ennyi?

Buharin: Igen.

Visinszkij: És Vlagyimir Iljics meggyilkolásának terve?

Buharin: Az első alkalommal 24 órás fogva tartásról volt szó. Másodszor...

Visinszkij: És ha Vlagyimir Iljics nem adja meg magát?

Buharin: Mint azt ön is tudja, Vlagyimir Iljics nem szokott fegyveres harcba bocsátkozni.

Visinszkij: Arra számítottak tehát, hogy Vlagyimir Iljics nem tanúsít ellenállást, amikor letartóztatják?

Buharin: Más példára is hivatkozhatok. Amikor a »baloldali« eszerek letartóztatták Dzerzsinszkijt, ő sem tanúsított fegyveres ellenállást.

Visinszkij: Ez mindig a konkrét helyzettől függ. Adott esetben tehát nem számítottak ellenállásra?

Buharin: Nem.

Visinszkij: Sztálin elvtárs letartóztatását is tervezték 1918-ban?

Buharin: Néhány erre vonatkozó beszélgetés...

Visinszkij: Nem a beszélgetésekre vagyok

kíváncsi, hanem Sztálin elvtárs letartóztatásának tervére.

Buharin: Én viszont azt mondom, hogy ha nekem nem tetszik az ön megfogalmazása, amely szerint terv volt, engedje meg, hogy bebizonyítsam, mi is történt valójában. Akkor még nem volt semmiféle tervünk, csak beszélgettünk.

Visinszkij: Miről?

Buharin: A »baloldali kommunisták« új kormányának megalakításáról.

Visinszkij: Kérdésem a következő: tervezték 1918-ban Sztálin elvtárs letartóztatását?

Buharin: Nem Sztálinét, hanem Lenin, Sztálin és Szverdlov letartóztatását terveztük.

Visinszkij: Mindhármuk letartóztatását, Leninét, Sztálinét és Szverdlovét?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Tehát nem Sztálin elvtársét, hanem Sztálin, Lenin és Szverdlov elvtársakét?

Buharin: Pontosan.

Visinszkij: Megvolt a letartóztatás terve?

Buharin: Mondom, hogy terv nem volt, csak beszéltünk erről.

Visinszkij: És Sztálin, Lenin és Szverdlov meggyilkolása?

Buharin: Szóba sem jöhetett."

Buharin pontosan tudta, mit jelent majd a Lenin kultuszában felnövő utókor szemében az ilyen vád. Ezért a „bűnösnek érzem magam" típusú általános beismerések mellett *ezt* igyekezett határozottan tagadni. A sztálinizmus ideológiai és propaganda-

gépezete azonban gőzhengerként robogott át az efféle finomságokon. Hazugságra és félelemre épített legendateremtése, múltértelmezése nyomán pontosan egy fél évszázadig milliók nőttek fel abban a tudatban, hogy 1918-ban a szovjethatalom léte vagy nemléte forgott kockán a Lenin-, Sztálin- és Szverdlov-ellenes összeesküvés terve miatt. Ezért is igyekezett a sarokba szorított Buharin más irányba elvinni a kihallgatást.

„Buharin: A jobboldali ellenforradalmárok eleinte egyfajta »irányzatként« szerepeltek. Olyan emberek voltak, akik elégedetlenkedtek a kollektivizálással, az iparosítással szemben, azt mondták, hogy az iparosítás tönkreteszi a termelést. Első pillantásra ez volt a legfontosabb. Aztán következett a Rjutyin-platform. Amikor az állam minden gépet, minden eszközt és erőt az ország iparosítására fordított, mi a másik oldalon találtuk magunkat, a kulákok, az ellenforradalmárok oldalán; az áruforgalomban pedig a még létező kapitalista maradványok hívei lettünk. Ebből következett, hogy átértékeltük a magángazdálkodás iránti viszonyunkat, ami átnőtt a tulajdonos idealizálásába. Ez volt a fejlődési vonal. Nekünk, ellenforradalmi összeesküvőknek egyre inkább ez lett a pszichológiánk: a kolhoz még csak a jövő zenéje, egyelőre a gazdag parasztokat kellene segíteni. Ilyen hatalmas fordulat állt be gondolkodásmódunkban. 1917-ben a párttagok közül senkinek, nekem sem jutott volna eszembe, hogy sajnáljam a meggyilkolt fehérgárdistákat. A kulákság felszámolása idején, 1929–

1930-ban viszont humanitárius megfontolásokból sajnáltuk őket. Kinek jutott volna eszébe közülünk, hogy az 1919-es gazdasági összeomlást a bolsevikoknak, és ne a szabotázscselekményeknek rója fel? Ez túlságosan nyíltan, árulásként hangzott volna. Hiszen már 1928-ban megfogalmaztam a képletet a parasztság háborús-feudális kizsákmányolásáról. Az osztályharc „kiadásait" tehát nem a proletariátussal szemben álló osztálynak, hanem a proletariátus vezetőinek róttam fel. Ez már 180 fokos fordulatot jelentett. Azt jelentette, hogy az ideológiai-politikai nézőpont ellenforradalmivá vált. A kulák gazdaságának és érdekeinek képviselete gyakorlatilag programunk egyik sarkalatos pontja lett. A harc logikája az eszmék logikájához, pszichológiánk megváltozatásához vezetett, céljaink ellenforradalmivá váltak.

Vegyük például az ipart! Először az iparosítás, a költségvetés mértéktelen megterhelése ellen tiltakoztunk. Lényegében programszerű követelésekkel léptünk fel. Elképzelésünk egy némileg iparosodott, kulák-agrár ország volt. És pszichológiai szempontból? Annak idején a szocialista iparosítás elvét hirdettük; de vállvonogatva, iróniával. Később elkeseredetten szemléltük az épülő, gigantikus gyártelepeket. Falánk szörnyetegeknek tűntek, melyek mindent elnyelnek, elveszik a tömegektől a fogyasztási cikkeket, és köztudottan számos veszélyforrást jelentenek. Az élmunkások hősies erőfeszítései...

Elnök: Buharin vádlott, ismét félreértett. Még nem a magáé az utolsó szó joga. Ahelyett, hogy vallomást tenne szovjetellenes ellenforradalmi tevékenységéről, előadást tart nekünk. Az utolsó szó jogán azt mond, amit akar. Harmadszor ismétlem már ezt.

Buharin: Akkor hadd mondjam el nagyon röviden...

Visinszkij: Arról beszéljen, Buharin vádlott, hogy mutatkozott ez meg szovjetellenes tevékenységében.

Buharin: Akkor hadd soroljak fel néhány programpontot. Aztán rátérek ellenforradalmi tevékenységem kifejtésére. Így lehet, elnök polgártárs?

Elnök: Rövidebben, kérem! Megkapja majd a lehetőséget, hogy elmondja a védelmében, amit akar. /.../

Buharin: ... Gyakorlati programunk a polgári demokratikus szabadságjogok, a koalíció kivívása volt, minthogy a mensevikekkel és másokkal megalakított szövetség természetes velejárója, a pártok szabadsága. A koalíció pedig logikusan következik a blokkba tömörülésből, hiszen akik szövetségesek a kormány megdöntésében, azok győzelem esetén a következő napon a hatalom részeseivé válnak. De nem csak a polgári demokratikus szabadság elérése volt a cél; politikai értelemben kétségtelenül előfordultak a cezarizmus elemei is."

A *cezarizmus*, a látszólag számos társadalmi réteget képviselő, valójában azonban egy szűk kör

érdekeit érvényesítő *bonapartista ideológia* bírálata Buharinnak régi vesszőparipája volt. Már 1925-ben egy 40 oldalas brosúrában szállt szembe vele, Usztrjalov professzorral, a nagyorosz nacionalizmust a szocializmus és a polgári demokrácia elemeivel elegyítő „Szmena veh" irányzat ideológusával vitatkozva. Visinszkij azonban közbevágott, nem engedte, hogy a vádlott erről beszéljen.

„Visinszkij: Nevezze csak nyugodtan fasizmusnak!

Buharin: Mivel a »jobboldali-trockista blokk« látszólag a kulákságra, ugyanakkor az államcsínyre és a palotaforradalomra orientálódott, észrevehetően a katonai összeesküvésre és az ellenforradalmárok pretoriánus csoportjára kívánt támaszkodni, ez valóban nem nevezhető másnak, mint a fasizmus elemének."

Amikor Visinszkij Buharinnak az idegen országok rendőrségeivel való kapcsolatát feszegette, a vádlott azzal utasította ezt vissza, hogy az ellene felvonultatott tanúk idegen országok ügynökei, tehát nem megbízható és szavahihető emberek. Volt még egy másik érve is.

„Buharin: Az osztrák rendőrséggel való kapcsolatom abban állt, hogy börtönben voltam ott.

Visinszkij: Sarangovics vádlott, maga lengyel kém volt, bár [lengyel – K. M.] börtönben is ült?

Sarangovics: Igen.

Buharin: Svédországban is voltam börtönben, kétszer ültem Oroszországban, egyszer pedig Németországban.

Visinszkij: Az, hogy börtönben ült, nem bizonyítja, hogy nem kémkedett. Rikov vádlott, megerősíti, hogy a különböző országok börtöneiben letöltött büntetés után Buharinnak és magának tudomásuk volt róla, hogy Sarangovics kapcsolatban áll a lengyel hírszerzéssel? Tudta és helyeselte azt?

Rikov: Tudtam a szervezetekről, amelyek kémkedéssel foglalkoztak.

Visinszkij: Az, hogy Buharin különböző börtönökben ült, nem befolyásolta őt abban, hogy helyeselje bűntársainak a lengyel hírszerzéssel való kapcsolatát. Érti ezt?"

A vádlott azonban, úgy látszik, belezavarodott az egészbe. Erre vall a felelete.

„*Rikov:* Nem, nem értem.

Visinszkij: Buharin érti ezt.

Buharin: Értem, de tagadom."

Nem bújhatott ki a per fővádlottja viszont a titkos Kamenyev–Buharin találkozó vádja alól, annál is inkább, mert azt még letartóztatása előtt többször – így a Központi Bizottság ominózus 1937 februári-márciusi plénumán – elmondta. Ezúttal csak éppen ki kellett színezni a korábbi önkritikák során bevallott tényeket, ahogy a forgatókönyv megkívánta.

Ezen a ponton a szemtanúk szerint Buharinon és Visinszkijen egyaránt a fáradtság jelei kezdtek mutatkozni. A vádlottal még kimondatták, hogy 1932 körül a jobboldali centrum tagjai ismét szövetséget kötöttek Zinovjevvel és Kamenyevvel.

Ezt követően Pjatakov révén eljutott hozzájuk Trockij utasítása: át kell térni a párt- és állami vezetők elleni terrorakciókra. A jobboldali centrum, valamint Trockij, Zinovjev, Kamenyev követőiből álló ún. *egyesült ellenforradalmi központ* Buharin szavai szerint 1932 végén jött létre. Erre a végszóra Visinszkij elégedetten kérte, hogy másnap délelőtt 11 órára napolják el az ülést.

★

1938. március 7-én Buharinnak arról kellett beszélnie, hogyan készültek a katonai hatalomátvételre bűntársai, az azóta már kivégzett Jenukidze, az öngyilkosságba kergetett Tomszkij és a Tuhacsevszkij-per vádlottai. Jezsov és a vizsgálótisztek itt is elkövették azt az ügyetlenséget, hogy a vallomásba bele akarták keverni az észak-kaukázusi lázadás részleteit. A vádlottnak azonban ismét volt annyi lélekjelenléte, hogy ne álljon kötélnek.

„Visinszkij: Buharin vádlott, igaz-e vagy sem, hogy bűntársainak észak-kaukázusi csoportja kapcsolatban állt külföldi fehéremigráns kozák körökkel? Igaz vagy nem? Rikov és Szlepkov is ezt állítja.

Buharin: Ha Rikov ezt állítja, nincs okom feltételezni, hogy hazudik.

Visinszkij: Tudna filozófiai okoskodások nélkül válaszolni?

Buharin: Ez nem filozófia.

Visinszkij: Filozófiai fordulatok nélkül beszéljen!

Buharin: A vallomásomban már kitértem erre a kérdésre.

Visinszkij: Mondja nekem azt, hogy »nem«.

Buharin: Nem mondhatok nemet, de nem tagadhatom, hogy így volt.

Visinszkij: Tehát sem igent, sem nemet nem mond?

Buharin: A tények attól függetlenül léteznek, hogy egyik vagy másik ember tudatába behatolnak-e. Ez a környező világ realitásának problémája. Nem vagyok szolipszista.

Visinszkij: Tehát függetlenül attól, hogy behatolt-e a tudatába vagy nem, mint összeesküvő és irányító tudott erről a tényről?

Buharin: Nem tudtam róla.

Visinszkij: Nem?

Buharin: A kérdésére így felelhetek: miután e tény az általános tervnek nem mond ellent, hihetőnek tartom. És mivel Rikov ezt megerősíti, semmi okom, hogy tagadjam.

Visinszkij: Tehát tény?

Buharin: Matematikai értelemben nagy a valószínűsége, hogy tény.

Visinszkij: Tehát egyszerűen nem tud válaszolni?

Buharin: Nem igaz, hogy nem tudok válaszolni. De vannak kérdések, amelyekre nem lehet egyszerű »igennel« vagy »nemmel« felelni, amint azt ön is tudja az elemi logika alapján."

Hogyne tudta volna ezt az átlagos sztálini hóhéroknál műveltebb, egyetemet végzett Visinszkij? De azt is tudta, hogy Buharinnal még ebben a kiszolgáltatott helyzetében sem tanácsos elvi vitákba bonyolódni. Ezért inkább a szembesítés módszeréhez folyamodott, ami szintén nem bizonyult mindig célravezetőnek, bár az esetek többségében megtette a magáét. De például a másodfokú vádlott Rikov is elbizonytalanodott a pernek azokban a pillanataiban, amikor Buharin konokul tagadni kezdett.

Ezen a napon tovább bonyolódott az ügy „üzbég szála" is.

„Visinszkij: Mondta tehát Hodzsajevnek, hogy néhány idegen állam felé kell tájékozódni?

Buharin: Én már nem használom a »tájékozódás« kifejezést kétértelműsége miatt, és ezért pontosítom...

Visinszkij: Pontosítsa csak!

Buharin: Azt mondtam neki...

Visinszkij: Angliáról szó volt?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Japánról szó volt?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Németországról szó volt?

Buharin: Igen.

Visinszkij: Szó volt róla, hogy ki kell ezt használni a szovjethatalom elleni harc érdekében?

Buharin: Nem tettem fel így a kérdést, hiszen először beszéltem Hodzsajevvel.

Visinszkij: Na ne mondja! Most először beszéltek a szovjethatalom megdöntéséről?

Buharin: Igen, egészen egyszerű oknál fogva, hiába csóválja a fejét!

Elnök: Buharin vádlott, ne feledkezzen meg róla, kivel beszél!

Buharin: A beszélgetés során konspiratív »szakkifejezések« hangzottak el, egy szó sem esett...

Visinszkij: Nem a terminusok érdekelnek, hanem a beszélgetés tartalma.

Buharin: Ugyanazokkal a kifejezésekkel élek, mint az előzetes vizsgálat során tett vallomásomban...

Visinszkij: Nem is erről van szó. Kénytelen leszek lerövidíteni a kihallgatást, mivel szemmel láthatóan egy konok taktikát követ, és nem hajlandó az igazat vallani. Mellébeszél, kiforgatja a szavakat, a politika, filozófia és az elmélet területére téved. Ne feledje, hogy kémkedéssel vádolják; a nyomozás adatai szerint az egyik hírszerző szolgálat kémje. Ha ilyen módon akar védekezni, berekesztem a kihallgatást.

Buharin: Válaszolok a kérdéseire."

Minthogy Visinszkijtől a felső vezetés minden napra egy-egy feltűnést keltő eredményt, beismerést követelt, a főügyész ezen a napon sem távozhatott dolgavégezetlenül a Szakszervezeti Központ épületéből. Mivel Hodzsajevből kipréselte, hogy Afganisztánban Buharin utasítására kapcsolatba lépett az ott tevékenykedő angol hírszerzőkkel, feltette e kérdést az elsőrendű vádlottnak:

„Visinszkij: Tehát Hodzsajev igazat mondott, hogy maga beszélt vele az angol hírszerzőkkel való kapcsolatokról?

Buharin: Semmi ilyesmi nem volt.

Visinszkij (Hodzsajevnek): Beszélt magával?

Hodzsajev: Beszélt.

Buharin: Ez képtelenség, hiszen a nyújtott segítséget nem lehet azzal mérni, hogy felderítőkkel...

Hodzsajev: Én rezidensekről beszéltem, és nem felderítőkről.

Visinszkij: Látja, nem egyszerűen hírszerzőkről, hanem egyenesen rezidensekről van szó.

Hodzsajev: Buharinnal megállapodtunk, hogy vagy a tadzsikok révén lépünk, vagy elküldjük Afganisztánba a saját emberünket.

Visinszkij (Buharinhoz): Ezt is tagadja?

Buharin: Tagadom. Senki nem is kérdezett engem erről.

Visinszkij: Hát akkor én most kérdezem magát.

Buharin: Egy év alatt, amíg a börtönben ültem, senki nem kérdezte ezt tőlem egyszer sem.

Visinszkij: Mi most a nyilvános proletárbíróságon, az egész világ előtt megkérdezzük.

Buharin: De hiszen korábban nem kérdezte...

Visinszkij: Még egyszer kérdezem, minthogy itt maga ellen vallottak: nem lenne hajlandó beismerni a szovjet bíróság előtt, hogy melyik

felderítés szervezte be – az angol, a német vagy a japán?

Buharin: Egyik sem.

Visinszkij: Egyelőre nincs több kérdésem Buharinhoz."

A vádlott tehát győzött, de milyen áron! Amikor a sebtében elrendelt félórás szünetről visszajött, hosszú önmarcangolásba kezdett nem létező bűneiről és bűntársairól, elsősorban az eszerekkel való kapcsolatáról. Megemlítette régi gimnáziumi barátját, Cslenovot, aki, mint az egyik szovjet diplomáciai képviselet alkalmazottja, a külföldi eszer szervezetekkel összehozta volna őket.

Nem maradhattak el a mensevikek sem, akikről szólván Buharin név szerint említette Borisz Nyikolajevszkijt. Buharin vallomása szerint a „jobboldali centrum" lebukása esetén neki kellett volna a II. Internacionálé vezetőivel megállapodásra jutva sajtókampányt indítani az összeesküvők védelmében. Ezt a mozzanatot feltehetőleg menet közben illesztették Buharin vallomásába a per kidolgozói. Így reagáltak a tárgyalássorozat kezdete óta mind hevesebb tiltakozásra: a II. Internacionálé pártjai Európa-szerte éppúgy elhárítottak bármiféle kapcsolatot az állítólagos „jobboldali centrummal", ahogyan ezt a legkülönfélébb országok sajtójában hevesen tagadták az ugyanezzel vádolt emigráns mensevikek és eszer politikusok is.

Természetesen nem maradhatott ki a hosszú vallomásból Trockij befeketítése sem.

„*Buharin:* 1934 nyarán Radek azt mondta: utasításokat kapott Lev Trockijtól. Trockij tárgyalásokat folytat a németekkel, és területi engedményeket ígért nekik, többek között Ukrajnát is. Ha nem tévedek, Japánnak tett területi engedményekről is szó volt. A tárgyalások során Trockij egyáltalán nem úgy viselkedett, mint egy összeesküvő, aki reménykedhet, hogy fegyveres úton megszerezheti a hatalmat, hanem éppen ellenkezőleg, mintha már ő lenne az orosz föld »gazdája«, amelyet gyökeresen át akar formálni."

A mai olvasó aligha érezheti a nem is túlságosan rejtett gúnyt Buharin szavaiban. A „gazda" szó ugyanis 1938-ra a pártapparátusban *kizárólag* Sztálint jelentette. Azzal, hogy a vádlott Trockijjal kapcsolatban említette, mintegy párhuzamot vont a két politikus között.

Trockijról egyébként Buharin csaknem olyan vitriolos hangon nyilatkozott, mint maga a főügyész. Nem tudta – honnan is tudhatta volna –, hogy Buharin letartóztatásakor az emigráns politikus félretette a valamikor oly heves ellentéteket, amelyek kapcsolatukat meghatározták, és minden erejét latba vetve nemzetközi tiltakozó kampányt szervezett a bolsevik vezető és vádlott-társai védelmében.

De térjünk vissza Buharin utolsó kihallgatásához! Amikor a baloldali eszerek közreműködésével 1918-ban tervezett Lenin-gyilkosság vádja került a bíróság elé, Buharin a korábbinál hevesebb tagadásba fogott, annak ellenére, hogy szinte valamennyi ifjúkori barátját felvonultatták ellene. Elő-

ször Varvara Jakovlevát szembesítették vele, majd Valerian Oszinszkijt szólították. A többi „tanúhoz" hasonlóan ők is börtönben várták a 21-ek perét. Nyikolaj Iljuhov, Oszinszkij egykori cellatársa később elmondta, hogy a futószalag-taktikát alkalmazták ellene, vagyis hosszú ideig éjjel-nappal, váltott kihallgatókkal folytatták a kihallgatást, míg Oszinszkij egyetlen percet sem aludhatott. Amint azonban aláírta az első vallomásokat, a helyzete megváltozott: otthonról könyveket kaphatott, s néha sétálni vitték a börtön tetején e célra elkülönített ketrecben, amelyet már az 1920-as évek végétől hagyományosan majomketrecnek hívtak a rabok.

Az 1918-as „baloldali kommunisták" legradikálisabbja, az egyik legtisztább és legbecsületesebb bolsevik, a breszti békével kapcsolatos elutasító állásfoglalásukról beszélt.

„*Oszinszkij:* ... Mint köztudott, a moszkvai területi pártbizottság határozatban jelentette ki: a breszti béke megkötése esetén a szovjethatalom formálissá válik, és a pártbizottság nem fogja alávetni magát a Lenin vezette Központi Bizottság utasításainak. Ez már legális kinyilatkoztatása, megnyilvánulása volt a pártellenes harcnak."

Ez a határozat 1938 márciusában a legkevésbé sem volt köztudott. A történelem utólagos újraírói gondoskodtak róla, hogy alig húsz évvel az események után már egyenesen elképzelhetetlen legyen a pártvezetésben uralkodó véleménypluralizmus.

A határozat puszta említésével Visinszkij már

bizonyítottnak is tekinthette Buharinék 1918-as „pártellenes" lázadását. Márpedig ha Buharin Lenintől ellentétes véleményt mert képviselni a breszti béke kérdésében, akkor „logikus", hogy köze volt a „baloldali eszerek" 1918. július 5-én és 6-án lezajlott lázadásához. Visinszkij ezt próbálta bizonyíttatni a vonakodó Oszinszkijjal. A főügyész hosszú párbeszéde után Buharin is lehetőséget kapott, hogy kérdéseket tegyen fel Oszinszkijnak. Azt már azonban nem hagyták, hogy kérdéssorozatával végig is vigye, amit bizonyítani akart: hogy ugyanis Oszinszkij nem volt Moszkvában az októberi forradalom utáni napokban, következésképpen nem nyilatkozhat arról, hogy akkor ott megalakult a baloldali kommunisták csoportja. Amíg Ulrih főbíró bele nem fojtotta a szót, Buharin azt is bizonyítani igyekezett, hogy a baloldali kommunisták pétervári vezetői közé tartozott Menzsinszkij, az OGPU későbbi főnöke, sőt Kujbisev, a szamarai kommunisták akkor éppen Pétervárott tartózkodó vezetője. Egy pártatlan bíróság előtt feltétlenül megerősítette volna saját helyzetét, hiszen őket egyenesen szentségtörés lett volna a Lenin meggyilkolására szőtt tervekben való részvétellel vádolni. Buharin ennek a vádpontnak a kivédésére mindennel megpróbálkozott: hivatkozott arra, hogy – éppen az államügyész szerint – a húsz évvel ezelőtti ügyek már elévültek, sőt megpróbált érzelmekre is hatni.

„*Visinszkij:* Amikor a breszti béke után Lenin, Sztálin és Szverdlov letartóztatására készült, a hatalom megdöntése érdekében tette?

Buharin: Mondtam már: úgy gondoltam, az akció erőszakkal, de vér nélkül is megvalósítható, ezért nem lehet...

Visinszkij: Erőszakkal, de vér nélkül.

Buharin: Ön letartóztatott, ez erőszak. Én azonban még élek – bár szinte meg vagyok győződve róla, hogy nem sokáig –, ezt bizonyítja hozzászólásom a vádlottak padjáról.

Visinszkij: Felesleges kitérőket tesz a kihallgatás témájától.

Buharin: Azért mondom, mert így van. /.../

Visinszkij: Akkor mivel magyarázza, hogy volt bűntársai közül hárman vallanak ön ellen?

Buharin: Nem áll rendelkezésemre elegendő anyag és pszichológiai adat a magyarázathoz.

Visinszkij: Nem tud magyarázatot adni.

Buharin: Nem erről van szó. Egyszerűen nem adok magyarázatot."

Ez bizony meglehetősen világos utalás arra, hogy a vizsgálati fogságban a letartóztatottaknak olyasmin kellett keresztülmenniük, amiről nem beszélhetnek. Visinszkij nem rendült meg, hanem Oszinszkij, Jakovleva és Mancev, a három régi, tekintélyes bolsevik szájába adta:

„*Oszinszkij:* Buharin most hazudik.

Visinszkij: Jakovleva tanú, ön szerint is hazudik Buharin?

Jakovleva: Igen. Mondtam, hogy Buharintól hallottam a három pártvezető fizikai megsemmisítéséről.

Visinszkij: Buharin tehát hazudik, amikor tagad?

Jakovleva: Igen, Buharin nem akarja az igazat vallani.

Visinszkij: Előfordult már, hogy Buharin úgy tett, mintha igazat mondana, de valójában nem azt tette?

Jakovleva: Úgy gondolom, hogy amikor a »baloldali kommunisták« és a »baloldali eszerek« összeesküvéséről beszélt, nem mondott igazat, bár ez történelmi tény. Most pedig ő maga is elismerte, a kérdésünkre meg kellett mondania, hogy nem állt elő a teljes igazsággal.

Visinszkij: Igaz ez?

Buharin: Akkor, amikor mondtam...

Visinszkij: Igaz az, hogy nem mondta el a teljes igazságot?

Buharin: Jakovleva akkor még ezt a féligazságot is tagadta; ebből nem lehet arra következtetni, hogy igazat mond!

Visinszkij: Amikor az ő viselkedéséről lesz szó, majd beszélünk róla is. De most nemcsak Jakovleva ismerte el ezt a tényt, hanem Oszinszkij is...

Buharin: De korábban mindnyájan tagadták ezt a féligazságot."

A per fővádlottja itt arra az ominózus levélre utal, amelyet 1923 végén tettek közzé a baloldali kommunisták a *Pravdá*ban. Tudatták a közvéleménnyel, mi az igazság a baloldali eszerekkel folytatott tárgyalásaikról. Ezt az azóta elfeledett

dokumentumot érdemes az eredeti forrás alapján idézni: „Kedves elvtársak! Buharin elvtárs jóvoltából a pártban egy legenda terjed azokról a tárgyalásokról, amelyeket a baloldali kommunisták folytattak a baloldali eszerekkel 1918-ban Lenin elvtárs letartóztatásáról valamint egy új Népbiztosok Tanácsa megválasztásáról. Zinovjev elvtárs december 11-i beszédében következőképpen ismerteti ezt az ügyet:

»Buharin elvtárs a napokban a Vörös Presznya kerületben egy gyűlésen elmondta *azt, amiről tudnia kell az egész pártnak*, mivel ez *hatalmas történelmi jelentőségű tény.* Miután Buharin elvtárs vázolta a breszti békével kapcsolatos belső küzdelmünk időszakát, közölte: akkoriban őket, a ‚baloldali' kommunisták frakcióját felkeresték a baloldali eszerek... mégpedig *hivatalos ajánlattal.* Se nem többről, se nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy tartóztassák le a Népbiztosok Tanácsát, Lenin elvtárssal az élen. A ‚baloldali' kommunisták komolyan vitatkoztak már az új Népbiztosok Tanácsa összetételéről. Pjatakov elvtársat akarták megtenni a testület elnökének. *Elvtársak, ez nem anekdota.* A pártban a frakciós küzdelem odáig fajult, hogy a baloldali eszerek, ezek a megveszekedett kispolgárok, *a siker biztos reményében* fordulhattak pártunk egyik szárnyához ezzel az ajánlattal... ‚Baloldali' kommunista elvtársaink, amint ezt Buharin elvtárs meséli, felháborodva elutasították a baloldali eszerek ajánlatát, ám mégsem közölték azt a Központi Bizottsággal. A párt csu-

pán hat esztendő elteltével szerzett tudomást erről a fontos tényről.«" A továbbiakban a levélírók pontról-pontra cáfolták Buharin szavait.

Az 1938-as Buharin-perben Sztálin eredeti elképzelése szerint a napnál világosabban ki kellett derüljön, hogy Lenin félreállításának és a baloldali eszerekkel való kapcsolatnak a terve, sőt a konkrét kezdeményezés is Buharintól és nem az eszerektől származik. Ezt Kamkovval, a baloldali eszer párt egykori vezetőjével akarták bizonyíttatni, aki az 1918 júliusi lázadás óta élete java részét börtönben és száműzetésben töltötte. Mégis, vagy talán éppen ezért, *jóval méltóságteljesebben viselkedett a perben, mint a legtöbb bolsevik vádlott és tanú, akik közül nem egy a hatalom csúcsairól került a magánzárkák mélyére.* Kamkov még régóta feloszlatott pártját is igyekezett védeni, és általában nehéz diónak bizonyult Visinszkij számára.

Jóval készségesebbnek bizonyult a baloldali eszer párt másik vezetője, Karelin. Őt szintén tanúként vezették a tárgyalásra, de ennek nem volt különösebb jelentősége: 1938-ra a tanúk általában hasonló kínzások után kerülhettek a tárgyalásokra, mint a vádlottak, s többnyire ez utóbbi minőségükben is megjárták már a bíróságokat; esetenként ez még előttük volt. Hogy mennyire közös lehetett a „megdolgozás", mi sem bizonyítja jobban, mint Karelin állapota. Az egykori politikus annyira legyengült a kínzókamrákban töltött hónapok után, hogy Buharin célzott rá: nem is ismeri fel őt. Ez a megjegyzés röpítette világgá azt a később

széles körben legendaként elterjedt feltételezést, hogy Karelin szerepét egy színész játszotta el.

A baloldali eszer párt egykori kitűnő szónoka Visinszkij kérdéseire szűkszavúan ugyan, de a kívánt válaszokat adta. Elmondta a többi között azt a képtelenséget is, hogy Buharin keze már az 1918. augusztus 30-i Lenin-ellenes merényletben is benne volt.

Amikor az elsőrendű vádlott lehetőséget kapott arra, hogy kérdéseket tegyen fel a tanúnak, viszonylag könnyen bebizonyította, hogy állításával ellentétben nem tőle, hanem az utolsóként kihallgatott két tanútól, tehát Kamkovtól és Karelintől származott Lenin letartóztatásának terve. Közben alighanem eszébe jutott Lenin húsz évvel azelőtti tanácsa: soha, senkinek ne mondja el, hogy a baloldali eszerek éppen őt keresték meg ezzel az ötlettel...

Sem a per kimenetelét, sem a sztálini terrorgépezet funkcionálását nem befolyásolta ugyan, de tény, hogy Buharinnak közvetlenül ezután még egy kérdésben sikerült cáfolnia a vádat. Karelinnel ugyanis kimondatták, hogy a baloldali kommunisták részt vettek a szovjethatalom egyik legnagyobb megpróbáltatása, a *baloldali eszer lázadás* előkészítésében, amely 1918 júliusában bizonytalanná tette a rendszer puszta létét. A baloldali kommunisták sorában az 1937 nyarán elhurcolt Kun Béla nevét is kimondatták Karelinnel, s ez azt jelentette, hogy a sorsa meg van pecsételve. Buharin azonban nem tudott belenyugodni, hogy a vád újabb és újabb régi barátait, elvtársait keveri az ügybe, ezért megkérdezte:

„*Buharin:* Tudomása van-e róla, Karelin polgártárs, hogy a baloldali eszerek moszkvai zendülése alatt katonai és technikai értelemben éppen a baloldali kommunista Kun Béla volt az egyik legaktívabb a baloldali eszerek ellen?"

Persze hogy sokan tudták ezt, de talán senki nem olyan húsbavágóan, mint Karelin, akinek emberei a lázadás alatt meglehetősen útszéli hangú röplapokban támadták Kun Bélát s az általa vezetett nemzetközi alakulatot, amely magyar hadifoglyokból, lett lövészekből, valamint a Kommunisták Ukrajnai Pártja éppen *Moszkvában* ülésező első kongresszusának küldötteiből állt. Ez az alakulat foglalta vissza a lázadóktól a távírdát, a postát, és részt vett annak a kaszárnyakomplexumnak a körülzárásában is, amelyben a felkelők vezetői sáncolták el magukat.

Karelin habozás nélkül elismerte, hogy ez így volt. Ám igyekezett úgy beállítani, hogy Kun Béla és a többi baloldali kommunista csak azért vett részt a lázadás leverésében, hogy megmeneküljön az esetleges leszámolástól.

A történelmi valósággal még sokak emlékezete szerint is megegyező tények azonban elhangzottak, és ez nem erősítette Visinszkij pozícióját. A főügyész ezért a politikai gyilkosságok terrénumáról egy merész fordulattal a köztörvényes bűnözés szféráiba kanyarodott. *Makszim Gorkij állítólagos meggyilkolására* tértek át.

★

1938. március 8-án reggel a Kreml-kórház három orvosa állt Ulrih elé. Lev Trockij, aki közülük kettőt, Pletnyov és Levin professzort jól ismert, már a per alatt megírta róluk: *túl sokat tudtak,* ezért kellett áldozattá válniuk. Pletnyov professzor ellen már 1937 júniusában egy olvasói levelet közölt a *Pravda.* A különben roppant álszent lapban egy asszony részletesen kifejthette, hogy az idős orvos 1934. július 14-én vizsgálat közben megharapta a mellét, majd mint patológikus szexuális szokásainak leleplezőjét, meg akarta mérgezni őt. A cikk döbbenetes hatást keltett. Pletnyovot, aki Lenin, Trockij, Nagyezsda Allilujeva és más vezető politikusok háziorvosa volt, 1937. július 18-án, kéthónapos tárgyalás után, két év börtönre ítélték. Nem telt azonban bele egy év sem, és újra a vádlottak padján ült.

A másik orvos, Kazakov szakmai megítélése mindmáig nem egységes. Mindenesetre divatos szakembernek számított. Az ötven év körüli szovjet pártvezetők közül sokan keresték fel bizalmasan az idősebb férfiaknál előforduló problémáikkal; s a doktor saját találmányaként számon tartott gyógyszerrel kezelte őket. Valerian Kujbisev — Kazakov vesztére — pedig egyenesen kezelőorvosának választotta. A három doktor közül Levin volt a legtekintélyesebb. A minden súlyos kórral szembeszálló, szenvedélyes gyógyítót, a jellegzetesen régi vágású értelmiségit a betegeskedő belügyi vezető Menzsinszkij és a tüdőbeteg Gorkij általában még nyaralni is magával vitte.

A három orvos ellen az volt a vád, hogy Jagoda utasítására megölték említett híres betegeiket, sőt Gorkij fiát, az 1934-ben tragikus körülmények között meghalt Peskovot is. Az egész per talán legelképesztőbb vádaskodásai ezen a ponton hangzottak el. A címzett elsősorban a Buharin-perben bíróság elé állított belügyi főnök, Jagoda és famulusa, Bulanov voltak. Ők mindent beismertek; Buharin azonban pontosan olyan hevesen, lehetőségei legvégső határáig menve tagadta a Gorkij-gyilkosságban való részvételét, amint a Lenin megölésével kapcsolatos terv tárgyalásánál tette.

A per lassan a befejezéséhez közeledett. Március 11-én reggel elhangzott Visinszkij vádbeszéde, amelyet a korábbi koncepciós tárgyalások szitokáradatához képest most még a kemény ellenféllel szembeni bosszú érzése is nyomatékossá és nyomasztóvá tett. „Buharin hazug, ravasz, képmutató ember", foglalta össze a vádpontokat Visinszkij. „Látszólag jámbor, tiszteletre méltó, valójában azonban furfangos és gonosz. Ahogy Gorkij mondta egyik hőséről: »átkozott keveréke rókának és disznónak«."

Végül a főügyész halált kért a legtöbb vádlottra. Érvelése egyik tanulságos pontja szerint többek között azért, mert, államellenes összeesküvésről lévén szó, a sztálini *igazság*szolgáltatás értelmében minden vádlott a többiek bűnéért is felel. Ezért a polgári joggyakorlat konzervatív felfogásával ellentétben eleve nem kell bizonyítani a vádlottak külön-külön bűnösségét.

Eme érvelés fényében humanistának tűnik a főügyész javaslata, hogy a halálos büntetések mellett Rakovszkijra és Pletnyov doktorra csak 25, Besszonovra pedig 15 év börtönbüntetést kért. De azért a bíráknak adresszálva, üvöltve hozzátette: „Lövessék főbe a vádlottakat, mint a rühes kutyákat! Népünk csak egyet követel, tapossák agyon az alávaló férgeket! Elmúlik majd az idő, a gyűlölt árulók sírját gyom és dudva növi majd be... Mi pedig, egész népünk, rendíthetetlenül halad majd a múlt gyalázásától, az utolsó söpredéktől is megtisztított úton, szeretett vezérünk, a nagy Sztálin vezetésével, előre, mindig előre, a kommunizmus felé!"

Este a helyenként Visinszkij gyalázkodásait is túllicitáló védőbeszédek hangzottak el. Braude, az egyik védőügyvéd, akkor már évek óta együttműködött a szovjet belügyi szervekkel. Kommodov, aki két orvos érdekében emelkedett szólásra, korábban szintén számos koncepciós perben asszisztált; ő írónak képzelte magát, emlékezéseit már korábban kiadta. Néhány éve beszéltem az unokahúgával, aki elmondta, hogy az ügyvéd súlyos morfinista volt; előbb Jagoda emberei, majd személyesen Jezsov ezzel tartották sakkban őt.

És a vádlottak? Az utolsó szó jogáról sokan kimerült, letargikus hangon lemondtak. Aki megszólalt, általában azt mondta, mint például Besszonov: „Bármilyen lesz a proletárbíróság ítélete, az hazám bíróságának ítélete lesz, és én elfogadom..." Vagy Grinyko, aki fasisztának és kémnek

nevezte magát, és hozzátette: „Nem a fasizmus formált ilyenné: a fasizmus csupán felhasználta a trockisták és a jobboldaliak párt- és szovjetellenes küzdelmének sok éven át beérett gyümölcseit. Jómagam Trockijnak és Buharinnak köszönhetem ezt az úgynevezett »ideológiát«."

A közvélemény hangolására a vádlottakkal mondatták ki, hogy megérdemlik *a nép ítéletét*. „Ellenforradalmi szervezetünk — így Csernov — elállatiasodott csinovnyikok bűnszövetkezete volt. Nem eresztett gyökeret a nép körében." A megalázkodó, öngyalázó beszédek közül ismét kivált Kresztyinszkijnek az utolsó szó jogán elmondott értékelése, amelyben részletesen szólt komoly mozgalmi múltjáról, és sok mindent kifejezetten tagadott, többek között a Gorkij halálában való részvételt. Ezt nem ismerte el az egyébként önostorozó beszédet mondó Rikov sem.

Egészen egyedülálló volt Buharin védőbeszéde az utolsó szó jogán. Csak csodálkozni lehet, hogy szavai, amelyek 1938. március 8-án este hangzottak el, egyáltalán bekerültek a kiadott jegyzőkönyvbe. Az idén fél évszázada ártatlanul meggyilkolt politikus előtt tisztelgünk, amikor ezt a beszédet csaknem teljes terjedelmében idézzük.

„... Az elnök polgártársnak a per kezdetén feltett kérdésére azt válaszoltam, hogy bűnösnek érzem magam. Az elnök polgártársnak arra a kérdésére, hogy megerősítem-e korábbi vallomásomat, szintén igennel válaszoltam.

Az előzetes vizsgálat végén kihallgatásra az államügyész elé idéztek, aki ellenőrizte a vizsgálati anyagokat, és így foglalta össze őket (5. kötet. 114. o., 1937. dec. 1-jétől):

»A kérdés: Központi tagja volt-e a jobboldali ellenforradalmi szervezetnek? Azt feleltem: igen, elismerem.

A másik kérdés: Elismeri-e, hogy a szovjetellenes szervezet, amelynek tagja, ellenforradalmi tevékenységet folytatott, és céljául a kormány- és pártvezetőség erőszakos felszámolását tűzte ki? Azt válaszoltam: igen, elismerem.

A harmadik kérdés: Elismeri-e, hogy a szervezet terrorcselekményeket hajtott végre, kuláklázadásokat szervezett és fehérgárdista kulákfelkeléseket készített elő, amelyek a Politikai Bizottság tagjai, a pártvezetőség és a szovjethatalom ellen irányultak? A válaszom: igen.

A negyedik kérdés: Vétkesnek érzi-e magát árulás bűntettében, egy államcsínyt előkészítő összeesküvés megszervezésében? A válaszom: igen.«

Elismertem és elismerem bűnösségemet a bűncselekményekben, amelyeket elkövettem, és amelyeket az államügyész bűnömül felrótt a bizonyítási eljárás végén, a birtokában lévő vizsgálati anyag alapján. A bíróság előtt kijelentettem és most is hangsúlyozni kívánom, hogy politikailag felelős vagyok mindazért, amit a »jobboldali-trockista blokk« elkövetett.

A legsúlyosabb bűntetés illet, és egyetértek az

ügyész polgártárssal, aki már többször tudtomra adta, hogy közeledik az utolsó órám.

Ezért még inkább úgy érzem, hogy jogomban áll megcáfolni néhány vádpontot, amely a vádhatározatban, a bizonyítási eljárás során és az ügyész polgártárs vádbeszédében felemerült.

Rendkívül fontosnak tartom annak említését, hogy az államügyész a kihallgatásom során kategorikusan kijelentette: nekem, mint vádlottnak, egyáltalán nem kell az eddiginél többet magamra vállalnom, és ne találjak ki nem létező tényeket. Követelte e kijelentésének jegyzőkönyvbe vételét.

Ismétlem, bűnösnek érzem magam a szocialista haza elárulásában — a legsúlyosabb bűncselekményben, ami csak létezhet —, kuláklázadások szervezésében, terrorcselekmények előkészítésében, földalatti szovjetellenes szervezetekhez való csatlakozásban. Elismerem továbbá, hogy bűnös vagyok egy államellenes összeesküvés előkészítésében. Ebből következik, hogy az államügyész vádbeszédének minden olyan állítása valótlan, amely úgy tünteti fel a dolgot, hogy én a teoretikus, a filozófus szerepét játszottam volna. Nem győzöm hangsúlyozni, hogy az ellenforradalmi tevékenységnek vezetője voltam, nem pedig egyszerű végrehajtó. Tehát sok konkrét momentumot nem ismerhettem, mint ahogy nem is ismertem, ez azonban nem csökkenti a felelősségemet.

Jogilag és politikailag is felelősnek érzem magam a »jobboldali-trockista blokkban« uralkodó defetista irányvonalért, bár most is azt állítom:

— az én álláspontom ettől eltért,

— a »front megnyitásának« gondolatát nem én vetettem fel, hanem Tomszkijjal való beszélgetésem visszhangja volt,

— ha Rikov tőlem hallotta ezt először, akkor — ismétlem — ez a Tomszkijjal folytatott beszélgetés visszangja volt.

Elismerem azonban, hogy a szocialista haza és a nemzetközi proletariátus előtt felelős vagyok a szörnyű bűncselekmény elkövetéséért. Elismerem továbbá, hogy mind politikailag, mind jogilag felelősség terhel a szabotázsakciókért, bár nem emlékszem, hogy valaha is ilyen utasításokat adtam volna. Egészen mást mondtam erről Grinykónak egy beszélgetés során. A vallomásomban említettem, hogy Radeknek egyszer kijelentettem: a harcnak ezt a formáját nem tartom célravezetőnek. Az államügyész azonban ennek ellenére szabotőrnek tűntet fel engem.

Az ügyész polgártárs vádbeszédében kifejtette, hogy egy rablóbanda tagjai akkor is felelősséggel tartoznak egymásért, ha különböző helyeket foglalnak. Ez így igaz, de a rablóknak legalábbis ismeriük kell egymást ahhoz, hogy bandát alkossanak, és többé-kevésbé szoros kapcsolatban legyenek egymással. Én viszont a vádhatározatban hallottam először Sarangovics nevét, és csak a bíróságon találkoztam vele. Itt hallottam Makszimov létezéséről is. Sosem ismertem sem Pletnyovot, sem Kazakovot, soha nem beszéltem Rakovszkijjal ellenforradalmi ügyekről, de nem találkoztam Bu-

lanovval sem. Nem beszéltem ilyesmiről sem Rosenholzcal, sem pedig Zelenszkijjel. Egyébként az ügyész egy szóval sem említette nekem őket, nem kérdezett róluk semmit.

A »jobboldali-trockista blokkba« elsősorban jobboldaliak és trockisták tartoznak. Hogy kerül ide például Levin, akiről itt a bíróság előtt kiderült, hogy még most sem tudja, kik azok a mensevikek? Hogy kerül ide Pletnyov, Kazakov és még néhányan?

Következésképpen, bár a vádlottak padján ülők bűnrészesei egy összeesküvésnek, a szó szoros, jogi értelmében mégsem alkotnak egy csoportot. A vádlottak mindegyike valamilyen kapcsolatban állt ugyan a »jobboldali-trockista blokkal«, sőt néhányan még hírszerzőkkel is. Ennek alapján azonban még nem lehet arra következtetni, hogy ez a csoport a »jobboldali-trockista blokk«.

Másodszor, a »jobboldali-trockista blokk« történelmileg kialakult, valóságosan létező szervezet volt, amíg a Belügyi Népbiztosság szervei fel nem számolták. Említettem, hogy 1928-ban beszéltem először Kamenyevvel, a Komintern VI. kongresszusa idején, amelyet én vezettem. De hogy lehet bebizonyítani, hogy a blokkot fasiszta hírszerzés céljából szervezték meg? 1928-ban! Egyébként engem akkor majdnem megölt a lengyel titkosszolgálat, a defenzíva ügynöke. Ezt mindenki tudja, aki közel állt a pártvezetőséghez.

Harmadszor, kereken tagadom, hogy külföldi hírszerzőkkel bármiféle kapcsolatban álltam volna, és az ő akaratuk végrehajtója lettem volna.

Az ügyész polgártárs azt állítja, hogy Rikov mellett a kémtevékenység egyik legfőbb szervezője voltam. De mi bizonyítja ezt? Sarangovics vallomása, amelynek létezéséről a vádhatározat előtt fogalmam sem volt. Sarangovics vallomásából az derül ki, hogy már-már egy egész szabotázstervezetet dolgoztam ki.

Sarangovics: Hagyja abba a hazudozást, még ha életében először teszi is! Még itt, a bíróság előtt is hazudik!

Elnök: Sarangovics vádlott, ne zavarja a tárgyalás menetét!

Sarangovics: Nem tudtam fékezni magam.

Buharin: Ivanov vallomásáról a következőket kell mondanom: a titkosrendőrséggel korábban kapcsolatban állt személyek azt vallják, a leleplezéstől való félelmükben határozták el, hogy a szovjethatalom ellen fordulnak, és ezért közeledtek a jobboldalhoz, a terrorcselekményeket végrehajtó földalatti szervezetekhez. De mi ebben a logika? A lehetséges leleplezéstől való félelmében valaki éppen egy terrorszervezethez csatlakozik, ahol esetleg már másnap elfoghatják? Nehéz ezt elképzelni, én legalábbis képtelen vagyok rá. Az ügyész polgártárs azonban elhitte nekik, bár ez az egész nem hangzik túl meggyőzően.

Hodzsajev állítása szerint azt tanácsoltam neki, hogy lépjen kapcsolatba az angol kémszervezet vezetőjével, Ikramov szerint pedig kijelentettem, hogy Turkesztán ínyencfalat volna Anglia számára. Valójában ez egész másként történt. Hodzsa-

jevnek azt mondtam, hogy ki kell használni az imperialista hatalmak közötti ellentéteket, így tulajdonképpen Turkesztán függetlenségének elképzelését támogattam. Szó sem volt semmiféle kémszervezetről. Az államügyész polgártárs azt kérdezte, láttam-e Hodzsajevet. Láttam. Taskentben? Igen, Taskentben. Politikáról beszélgettek? Igen, politikáról. Szóval kémkedésről beszéltünk. Gyakran hangzottak el ilyen következtetések, és amikor tiltakoztam e módszer ellen, az államügyész polgártárs avval vádolt, hogy hazudok, mellébeszélek, megpróbálom eltitkolni az igazságot és így tovább. Én azonban úgy vélem, hogy ebben az esetben a logikát én képviselem. Az államügyész polgártárs ilyen adatok alapján állítja, hogy Rikov és én voltunk a hírszerzés fő összekötői. Azt is mondta, hogy minden szó fontos. Beszédében utalt két japán újságra, de hogy következik ebből, hogy éppen rólam és a jobboldalról van szó?

Elismerem bűnösségemet a Szovjetunió feldarabolásának aljas tervében is, mivel Trockij megegyezést kötött területek feladásáról, én pedig trockistákkal álltam szövetségben. Ez tény, ezt nem vitatom.

Elutasítom azonban azt a feltevést, hogy részem volna Kirov, Menzsinszkij, Kujbisev, Gorkij és Makszim Peskov meggyilkolásában. Jagoda vallomása szerint Kirov meggyilkolását a »jobboldali-trockista blokk« határozta el. Erről én nem tudtam. Itt azonban az államügyész polgártárs segítségül hívja azt, amit ő logikának nevez. Felteszi a

kérdést, hogy vajon Buharin és Rikov távol tartotta-e magát ezektől a gyilkosságoktól, majd így válaszol: nem, ez lehetetlen, mivel tudtak róla. És ha tudtak róla, akkor közük is volt hozzá. Az elemi logikában ez a jelenség a tautológia: azt a tényt tekintik igazoltnak, amelyet bizonyítani kellene. Persze, meg lehet kérdezni: mondja, maga gonosztevő, hogy magyarázza ezeket a tényeket? Tagadja-e, hogy Jenukidze és Jagoda tudtával megszületett a döntés, vagy ezt sem ismeri el? Ezt nem vonhatom kétségbe, bíró polgártársak. De ha valamit nem tagadhatok, ugyanakkor viszont erősíteni sem tudom, annak csak egyféle oka lehet. Ez a tevékenység illegális volt. Nem gyűltünk össze, csak esetenként beszélgettünk egymással. Illegális kapcsolat esetén ilyesmi könnyen megtörténhet.

Vagy nézzük Makszim Peskov esetét! Jagoda kijelenti, hogy e gyilkosság tárgyalása őt érinti leginkább. Nincs jogom, hogy beleártsam magam az ő dolgába. Jagoda e súlyos érvvel támasztja alá kijelentését: kéri a kérdés zárt tárgyaláson történő megvitatását. Itt azonban kilóg a lóláb: Jagoda kérése sok mindent elárul...

És Menzsinszkij esete. Bulanov szintén személyes érdekeltségről beszélt. Menzsinszkij beteg volt már, semmiképp sem árthatott a »jobboldali-trockistáknak«.

Bulanov vallomására is szeretnék kitérni.

A legmegrázóbb és a legszörnyűbb Alekszej Makszimovics Gorkij halála volt. Mit vallottam én

erről és milyen körülmények között? Megkérdeztek (miután a megfelelő vizsgálati anyag már a rendelkezésükre állt), hogy nem jut-e eszembe valami, ami megvilágítaná a jobboldaliak és trockisták Gorkijjal szembeni ellenséges magatartását. Visszaemlékeztem Tomszkijjal folytatott beszélgetésemre; az ügyész polgártárs erre is kíváncsi volt. A beszélgetés során Tomszkij futólag említette nekem, hogy a trockisták ellenséges akciót terveznek a sztálinista Gorkij ellen. Akkor persze eszembe se jutott, hogy terrorcselekményről lehet szó. Egyszerűen elengedtem a fülem mellett. A kihallgatás során felidéztem a Tomszkijjal folytatott beszélgetést. Az ügyész polgártárs kitartó faggatására mindannyiszor azt feleltem, hogy fel sem merült bennem egy esetleges terrorcselekmény gondolata. A bíróság előtt az ügyész polgártárs egyik kérdésére így válaszoltam: »Most már látom, hogy erről volt szó!« Az ügyész polgártárs viszont így forgatta ki a kijelentésemet: »Mi ez, ha nem burkolt beismerés?« De miért volna ez burkolt beismerés? Minek a beismerése? Annak, hogy a bíróságon új tények egész sorát ismertem meg, amelyekről addig fogalmam sem volt, és visszamenőleg végiggondoltam a Tomszkijjal folytatott beszélgetést, amelyet akkor egészen másként értelmeztem! Úgy vélem, az államügyész polgártárs érvelése ebben az esetben sem kielégítő!

Rátérek az 1918-as esztendő eseményeire. Az ügyész polgártárs azt állította, hogy 1924-ben kénytelen voltam nyilatkozni egy bizonyos beszélgetés-

ről, amely a Szmolnijban folyt. Semmi sem kényszerített erre a lépésre, rajtam kívül ezt nem is említette senki. Abban az időben, 1923–1924-ben, egyszerűen fel akartam hívni a figyelmet, milyen ártalmas, hová vezethet a frakcióharc. Mindenekelőtt ezt a félreértést szerettem volna eloszlatni.

Az államügyész polgártárs szerint semmit sem tudtam felhozni annak az öt tanúnak a terhelő vallomása ellen, akik megerősítették, hogy nem csináltam titkot szándékomból: Lenin letartóztatását és fizikai megsemmisítését terveztem, és a hozzá közel álló pártvezetőkkel, Sztálinnal és Szverdlovval is hasonló szándékom volt. Nem igaz, hogy e vádak ellen nem hoztam fel érveket. Lehet, hogy az ügyész polgártárs elégtelennek, kevéssé meggyőzőeknek, hamisaknak tartja érveimet, de nem állíthatja, hogy semmit sem tudtam felhozni a vád ellen. Meggondolások egész sorát vetettem ellene.

A koronatanú Varvara Nyikolajevna Jakovleva volt. Az a Jakovleva, aki a vád tanújaként vallotta, hogy a »baloldali« eszerekkel együtt a Lenin, Sztálin és Szverdlov ellen irányuló összeesküvés előkészítését, letartóztatásukat és feltételezett megsemmisítésüket terveztem. Ő azonban a szembesítés és a bizonyítási eljárás során mindezt a breszti béke előtti időszakhoz kötötte. Én mind a szembesítés és az előzetes vizsgálat során, mind pedig a bíróság előtt hangsúlyoztam, hogy ez nem igaz. Nem igaz továbbá, hogy a breszti béke megkötése előtt a »baloldali kommunisták« és a trockisták erőszakos

eszközökkel államcsínyt akartak volna végrehajtani. Ez már csak azért is képtelenség, mert a trockisták és az úgynevezett »baloldaliak« többségben voltak a Központi Bizottságban, és ha a trockisták a breszti békéről történő szavazás döntő pillanatában nem hátráltak volna meg, akkor övék is maradt volna a többség. Hogy is lehetne feltételezni, hogy egy ilyen szituációban megadják magukat, és azután összeesküvéshez folyamodnak? Mindenki tudja: a »baloldali kommunisták« a breszti béke előtt abban reménykedtek, hogy a legközelebbi pártkongresszuson megszerezik a többséget. Hogy lehetett volna szó összeesküvésről egy olyan helyzetben, amint azt Jakovleva tanú állítja?

Más példát is említek. Jakovleva azt mondta, hogy a »baloldali kommunisták« frakciójának központja a moszkvai területi pártvezetőség volt. Én néhány más nevet említettem, jelentős párttagokét; ezzel Jakovleva érveit akartam kompromittálni. Köztudott, hogy olyan fontos személyiségek, mint Kujbisev, Jemeljan Jaroszlavszkij, Menzsinszkij és mások akkoriban a »baloldali kommunistákhoz«, az én »baloldali« csoportomhoz tartoztak. Politikai aktivitás és temperamentum tekintetében ők sokkal jelentékenyebbek, mint a Mancevek, Sztukovok és a hozzájuk hasonlók. Ilyen jelentős személyiségekből állt a pétervári központi csoport. Felteszem hát a kérdést: hogy lehetett volna realitás az a bizonyos felkelés, ha ezek a személyek ilyen fontos szerepet töltöttek be a központi csoportban? Ez képtelenség, teljesen va-

lószínűtlen. Az ellenem szóló koronatanú, Jakovleva egy egészen más időszakot, a breszti béke utánit összekeveri a korábbi periódussal.

Sokszorosan is elnézést kérek önöktől, bíró polgártársak, amiért olyan sokáig időzöm ugyanannál a témánál. Ez azonban különösen súlyos és rendkívül érdekes momentum, és a szükségesnél kevesebb figyelmet szenteltek neki a bíróságon. Az államügyész pedig azt állította, hogy semmit sem tudtam felhozni a mentségemre.

Nem vitatom, hogy volt egy beszélgetésem Karelinnel és Kamkovval, amelynek során a »baloldali« eszerek Lenin 24 óráig tartó fogva tartását kezdeményezték. Az első válaszom azonban a durva elutasítás volt, arra vonatkozólag pedig, hogy a továbbiakban Pjatakov révén tárgyalások folyjanak a »baloldali« eszerekkel, érdemes meghallgatni az ügyész polgártás által megfogalmazott minősítést: kísérlet a szovjethatalom erőszakos úton való megdöntésére... Kereken visszautasítom a fizikai megsemmisítés szándékát, és itt nem segít az államügyész logikája sem, hogy tudniillik az erőszakos letartóztatás a fizikai megsemmisítést jelentené. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés résztvevőit például szintén elfogták, de senkinek sem esett bántódása. A »baloldali« eszerek frakcióját is letartóztattuk a szovjetek ötödik kongresszusán, de senkinek nem esett bántódása. A »baloldali« eszerek ugyanakkor elfogták Dzerzsinszkijt, de őt sem bántalmazták. Én viszont azt mondom — noha az államügyész beszédében erről nem volt

szó! —, hogy azokban a bizonyos bűnös és gonosz beszélgetésekben éppen arról esett szó: bármi történjék is, senkinek nem görbülhet a haja szála sem. És ez a valóságban is így történt.

Ez a breszti béke utáni rövid időszak a »baloldali« eszerek miatt nem tarthatott sokáig. Le kellett tartóztatnunk a frakció tagjait. Éppen én voltam az egyik vezetője ennek a műveletnek, a »baloldali« eszerek letartóztatásának. Azután külföldön folytattam forradalmi tevékenységemet, majd hazatértem, később pedig megsebesültem a »baloldali« eszerek bombájától. Elismerem, hogy a bombát nem személyesen nekem szánták (ahogy Mancev tanú is állította), de azt mindenki tudta, hogy nekem kell az egyik beszámolót tartanom a moszkvai pártszervezet aktivistái előtt. Ekkor követték el a merényletet, amelynek során én is megsérültem. Az akkori párttagok közül sokakat megöltek. Köztudott, hogy a merényletet a »baloldali« eszerek hajtották végre, Cserepanov és felesége vezetésével, az úgynevezett földalatti anarchisták közreműködésével.

Mancevet azért neveztem meg, mert mint »baloldali kommunista«, ő tartóztatta le Cserepanovot, tehát nem lehetett a szövetségese. Az a körülmény, hogy Kun Béla támogatta volna a »baloldali« eszereket, egyszerűen nem igaz.

Azt akarom mondani csupán, hogy a »baloldali« eszerek és a »baloldali kommunisták« bűnös összeesküvésének meghiúsításában sok »baloldali kommunista« tevékeny részt vállalt.

Az államügyész sok olyan mozzanatot hozott fel vádbeszédének alátámasztására, amely életem boldogtalan időszakához tartozik.

Van itt azonban néhány tévedés is. Először is, sose voltam otzovista, ahogy ezt az államügyész állította.

Az államügyész bűnömül rója fel, hogy Trockijjal együtt szerkesztőként dolgoztam a *Novij Mir* című lapnál, hogy szövetségbe tömörültünk vele. Ez ellen tiltakozom.

Azzal is vádol, hogy 1924-ben Sztálin ellen fordultam. Ilyesmire azonban nem emlékszem. Nem sorolom tovább az államügyész vádjai ellen szóló észrevételeimet, hanem visszatérek az általam ténylegesen elkövetett bűncselekményekhez. Kétszer már felsoroltam súlyos bűneimet, azt hiszem, nyilvánvaló, mekkorák.

Azt akartam csupán elmondani, hogy a trockisták külön is dolgoztak, és lehetséges, hogy a blokk egyes tagjai — Jagodához hasonlóan — szintén külön tevékenykedtek, hiszen Jagoda a titkárának tekintette Rikovot és engem. Ezt Bulanov állítja vallomásában, engem pedig ugyanitt fecsegőnek nevez, aki értelmetlen tömegfelkeléseket szervezett, máskor meg államcsíny előkészítéséről beszélt. Mivel azonban kapcsolatban álltam a »jobboldali-trockista blokkal«, természetes, hogy mindenért vállalom a felelősséget.

Politikai és jogi felelősségem akkora, hogy bármilyen súlyos ítéletre rászolgáltam. A büntetés mindenképpen igazságos lesz, hiszen ilyen bűnök

után a tízszeres halál is megérdemelt. Szeretném röviden megvilágítani bűnös tevékenységem részleteit és bűnbánatomat.

A bizonyítási eljárás során vallomásomban már rámutattam arra, hogy bennünket, ellenforradalmi összeesküvőket nem a harc puszta logikája hajtott a földalatti mozgalomba, amely igazi mivoltában akkor még nem tárult fel előttünk. A harc e puszta logikája együtt járt az eszmék, a lélek, az emberek és önmagunk átalakításával. Történelmi példákat is hozhatok, hasonlókat ehhez a jelenséghez: gondoljunk csak Briand-ra, Mussolinira és másokra. Velünk is ez történt, így kerültünk abba a táborba, amelyet beállítottsága és jellemzői hasonlóvá tesznek a pretoriánus kulák fasizmushoz. A folyamat rendkívül gyorsan ment végbe, a mind jobban kiéleződő osztályharc körülményei között, így ezek a körülmények is katalizátorai voltak az említett átalakulásnak.

Ez az átalakulás — másoké és az enyém is — azonban egészen más helyzetben zajlott le, mint a nyugat-európai munkásvezetőké. A szocialista építés, az óriási feladatok, a győzelmek és nehézségek közepette... Mindezek alapján úgy tűnik nekem, hogy mindnyájunkat, akik most a vádlottak padján ülünk, ugyanaz jellemzett: sajátos tudati kettősség, az ellenforradalmi tevékenységünkbe vetett hit megingása. Innen az akarat bénulása, a reflexek gátlása. Ez nem a következetes gondolkodás hiányából, hanem a szocialista építés objektív nagyságából fakadt. Az ellentmondás, amely átalakulá-

sunk felgyorsulása és a reflexek eme gátlása között fennállt, az ellenforradalmár, illetve az ellenforradalmivá váló ember helyzetét tükrözi a szocialista építés viszonyai között. Létrejött a lélek e kettőssége. Nem bocsátkozom messzire vezető pszichológiai fejtegetésekbe, de azt hiszem, ezzel mindegyikünk így van.

Néha örömöm telt benne, hogy írásaimban dicsőítsem a szocializmust, bár későbbi bűnös cselekedeteim rácáfoltak erre. Hegel ezt a jelenséget a »tudat szerecsétlenségének« nevezte, az én esetem azonban némileg különbözött a szokásostól, mivel nálam bűntudatról volt szó.

A proletárállam ereje nemcsak abban mutatkozott meg, hogy megsemmisítette az ellenforradalmi bandákat, hanem abban is, hogy felszámolta a belső ellenséget, meghiúsította akaratát. Egyetlen kapitalista országban sem fordulhat elő ilyesmi.

Azt hiszem, hogy amikor a Szovjetunióban végbemenő eseményekkel kapcsolatban a nyugat-európai és amerikai értelmiség egy részének kétségei támadnak, ez azért van, mert nem értik azt a hatalmas különbséget, hogy nálunk az ellenség ilyen tudathasadásban szenved. Pedig szerintem ezt kellene elsősorban megérteni. Azért tartom fontosnak ezt a kérdést, mert jelentős kapcsolataim voltak művelt külföldi értelmiségiekkel, kiváltképpen tudósokkal, és nekik is meg kellett magyaráznom, amit itt a Szovjetunióban minden úttörő tud.

A bűnbánatot gyakran magyarázzák különféle badarságokkal. Annyit mondhatok magamról, hogy az alatt az év alatt, amit börtönben töltöttem, tanultam, dolgoztam, rácáfolva minden hazug mesére.

Hipnózist is emlegettek velem kapcsolatban. A bíróság előtt, az eljárás során azonban jogi értelemben is védtem magam, vitába szálltam az államügyésszel, úgyhogy mindenkinek — még ha kevéssé jártas is a medicina e területén — el kell ismernie, hogy szóba sem jöhet ilyesféle gyanú.

A bűnbánatot gyakran lelki kiegyensúlyozatlanságnak tulajdonítják. Ez az ún. ľâme slave, amely Dosztojevszkij Aljosa Karamazovjára vagy *A félkegyelmű* hősére jellemző. Ők kirohannak a szabadba és így kiáltoznak: »Üssetek, pravoszlávok, gonoszat cselekedtem!«

Itt azonban másról van szó. A Szovjetunióban az úgynevezett ľâme slave és Dosztojevszkij hőseinek pszichológiája már régmúlt idő, plusquamperfectum. Ilyen típusú emberek nálunk nincsenek, legfeljebb a legeldugottabb helyeken, de talán még ott sem. Éppen megfordítva: Nyugat-Európában vannak ilyenek.

Most pedig magamról fogok beszélni, arról, hogy mi késztetett megbánásra. Ebben, persze, a bizonyítékok is nagy szerepet játszanak. Vagy három hónapig konokul tagadtam, majd mégis vallani kezdtem. Hogy miért? Azért, mert a börtönben átértékeltem az egész múltamat. Az ember felteszi a kérdést: ha meghal, minek a nevében hal meg? És hirtelen rádöbben a válaszra: nincs sem-

mi, amiért meg kellene halni, ha megbánás nélkül akarna távozni az élők sorából. Ellenkezőleg, mindaz a sok jó, amit a Szovjetunió kínál, más jelentőségre tesz szert az ember tudatában. Ez győzött meg engem véglegesen, ez késztetett arra, hogy fejet hajtsak a párt és az ország előtt. És ha valaki azt kérdezi: jó, jó, nem halsz meg, valami csoda folytán életben maradsz, de minek? Magányosan, mint a haza ellensége, emberhez méltatlan helyzetben, távol mindentől, amiért érdemes élni... Erre a kérdésre ugyanaz a válasz. És ilyenkor, bíró polgártársak, egyszerre eltűnik az elkeseredés, a düh és hiúság, ami az ember lelkét nyomja. És meghallja a nemzetközivé szélesedett harc visszhangjait is, hiszen megmutatkozik a Szovjetunió erkölcsi győzelme térdet hajtó ellenfelei felett. A börtön könyvtárában véletlenül kezembe került Feuchtwanger [*Moszkva, 1937* című — K. M.] könyve, amelyben a trockistákról is szó esik. A könyv mély benyomást tett rám, de meg kell mondanom, hogy Feuchtwanger megállt félúton, nem jutott el a lényegig, és sok mindent nem ismert fel, ami egyébként teljesen érthető. A világtörténelem nem más, mint egy bírósági tárgyalás. Trockista vezetők és csoportok sora került zsákutcába, az igaz. Feuchtwanger azonban hibát követ el, amikor például Trockijt egy kalap alá veszi Sztálinnal. Az ilyen ítéletei tévesek, mivel Sztálin mögött áll az egész ország, ő teremtő, alkotó személyiség. Napóleon egyszer azt mondta: a sors — politika. Torckij sorsa — ellenforradalmi politika.

Hamarosan mindennek vége lesz. Lehet, hogy ez az utolsó alkalom, amikor megszólalhatok.

Megmagyarázom, miként jutottam arra a felismerésre, hogy meg kell adnom magam a nyomozó hatóságnak és önöknek, bíró polgártársak. A küzdelem legbűnösebb módszereit alkalmaztuk az új élet öröme ellen. Visszautasítom a vádat, hogy bűnös volnék Vlagyimir Iljics Lenin elpusztításának tervében, de az igaz, hogy ellenforradalmi társaim az én vezetésemmel meg akarták semmisíteni a lenini ügyet, amelyet Szálin olyan nagy sikerrel vitt tovább. E harc logikája fokozatosan a legmélyebb mocsárba hajtott bennünket. Újra bebizonyosodott, hogy az eltérés a bolsevizmus álláspontjától a politikai, ellenforradalmi banditizmushoz való csatlakozást jelenti. E tevékenység meghiúsult, és mi beismertük szörnyű bűneinket.

Persze, nem ez a legfontosabb, legkevésbé pedig az én bűnbánatom. A bíróság a vádlottak beismerő vallomása nélkül is ítélkezhet. Jelen esetben azonban az ellenforradalmi erők teljes megsemmisítéséről van szó, és ahhoz legalábbis Trockijnak kell lenni, hogy az ember ne adja meg magát.

Arra is rá kell mutatnom, hogy az ellenforradalmi taktika erőterében Trockij volt a legfőbb mozgató. A legszélsőségesebb megnyilvánulásoknak, a terrornak, kémkedésnek, a Szovjetunió széttagolásának, a szabotázsnak ő volt a fő forrása.

A priori feltételezem, annál is inkább, mert Nyikolajevszkijjel beszéltem erről, hogy Trockij és más bűntársaim, valamint a II. Internacionálé

megpróbálnak megvédeni bennünket, főként engem. Én azonban ezt a védelmet visszautasítom, mivel fejet hajtok az ország, a párt, a nép előtt. Bűneim nagysága határtalan. Ismerje fel mindenki a Szovjetunió hatalmasságát, lássa be mindenki, mennyire megalapozatlan az ellenforradalmi tézis, hogy a Szovjetunióban korlátozzák a nemzetiségek jogait. Mindenki tisztában van az ország vezetőinek bölcsességével, ami ténylegesen Sztálinnak köszönhető.

Ezzel a tudattal várom az ítéletet. Nem a bűneit beismerő ellenség személyes érzelmein van a hangsúly, hanem a Szovjetunió felvirágzásán, nemzetközi jelentőségén."

★

Másnap hajnali négy órakor a bíróság kihirdette az ítéletet. A 21 vádlottból a Visinszkij javasolta 19-et halálra ítélték. Az ítéletet néhány órával később végrehajtották. Ennek körülményei, valamint az áldozatok földi maradványainak helye mindmáig ismeretlen.

★

Amikor Arkagyij Rosenholzot, a Buharin-per egyik fővádlottját letartóztatása után bevitték a Lubjanka börtönbe, a motozás során a ruhájába bevarrt ereklyét találtak nála. A régi párttag felesége remélte így megvédeni férjét a *Gonosztól*. A

peren Visinszkij főügyész gúnyosan fel is olvasta a szöveget, Dávid zsoltárát:

„Psalmus 68. Felkél az Isten, elszélednek ellenségei; és elfutnak előle az ő gyűlölői.

Amint a füst elszéled, úgy széleszted el őket; amint elolvad a viasz a tűz előtt, úgy vesznek el a gonoszok Isten előtt...

Psalmus 91. Aki a Felségesnek rejtekében lakozik, a Mindenhatónak árnyékában nyugoszik az.

Azt mondom az Úrnak: Én oltalmam, váram, Istenem; őbenne bízom.

Mert ő szabadít meg téged a madarásznak tőrétől, a veszedelmes dögvésztől.

Tollaival fedez be téged, és szárnyai alatt lészen oltalmad; pajzs és páncél az ő hűsége.

Nem félhetsz az éjszakai ijesztéstől, a repülő nyíltól nappal;

A dögvésztől, amely a homályban jár; a döghaláltól, amely délben pusztít."

Az ereklye nem segíthetett: a Sötétség erősebbnek bizonyult. Nem győzhette le *akkor* sem Rosenholz, sem Buharin, sem Sztálin többi áldozata.

Két fénykép egy műteremben. Az elsőn a gimnazista Nyikolaj Buharin átöleli édesapját, mellette Vlagyimir öccse. A dátum: Moszkva, 1906

A második kép tíz évvel később készült, az első sorban Nyikolaj és édesapja

Az elsőéves egyetemista, 1907

Rendőrségi felvétel

Ez a rendőrségi felvétel nemrég került elő
a Hoover Intézetből

Két ifjúkori barát: Grigorij Lomov és Grigorij Szokolnyikov

1917-ben ebben a moszkvai iskolaépületben lakott Buharin

… és így nézett ki

Mihail Olminszkijjel szerkesztette ezt a lapot az októberi felkelés alatt

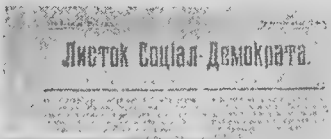

Középen Alekszandr Sljapnyikov

A kezére támasztott arccal Nagyezsda Lukina, Buharin felesége

Szovjet vezetők 1920-ból. Az előtérben jobbra Rikov, Lenin
és Tomszkij, középen balról Kalinyin, Buharin, Sztálin, Lasevics és Kamenyev

A Pravda főszerkesztőjeként Marija Uljanovával, Lenin testvérével, aki a lap szerkesztőségi titkára volt

Buharin, Kun Béla és Zinovjev. Pétervár, 1920

Clara Zetkin és Zinovjev (középen) a Kommunista Internacionálé III. kongresszusának elnökségében

Moszkva, 1924. január: Sztálin, Kamenyev, Tomszkij, Rudzutak, Molotov és Buharin a sebtiben felépített mauzóleumhoz viszik Lenin koporsóját

1925-ben rejtélyes körülmények között meghalt Mihail Frunze.
Temetésén megjelent az egész pártvezetés

1925 decemberében Buharint beválasztják a Politikai Bizottságba. A festő képén a testület tagjai között ott van a már elhunyt Lenin, de hiányzik Trockij, Zinovjev, Kamenyev

Az ősz szakállú David Rjazanov munkatársaival a Marx–Engels Intézet udvarán

Eszfirj Gurvics, Buharin második felesége
és Szvetlana lányuk

A mester és tanítványai: Szteckij, Rozit, Buharin, Koval, Dmitrij Mareckij, Troickij. Felső sor: Zajcev, Grigorij Mareckij, Szten, Alekszandr Szlepkov, Vaszilij Szlepkov

Hatalom és ellenzék: fent balról a szovjet állam vezetői: Jenukidze, Kalinyin és Kiszeljov

Lent az alsó sor balról: Szerebrjakov, Radek, Trockij, Boguszlavszkij és Preobrazsenszkij. Felső sor balról: Rakovszkij, Drobnisz, Beloborodov és Szosznovszkij

Alekszej Rikov, a később öngyilkosságot elkövetett Mikola Szkripnyik és Sztálin még együtt szavaznak a XV. pártkongresszuson az ellenzék kizárására

Buharin és Kamenyev 1928 júliusi konspiratív találkozásuk idején

Sokan már akkor sem bírták a rájuk nehezedő politikai nyomást. A Trockij mellett ülő Adolf Joffe az elsők között lett öngyilkos

Még két önkéntes halál: Jeszenyin és Majakovszkij. Buharin mindkettejük költészetével foglalkozott

Szabad idejében Rikov fényképezett, Buharin festett. Lerajzolta feleségét és svájci követőjét, Humbert-Drozt is

Ivan Szkvorcov-Sztyepanov és Levon Karahan Buharinnal egy légiparádén

A „jobboldali" Nyikolaj Uglanov, Vaszilij Kotov, Pjotr Petrovszkij és Dogadov

A korszak igazi hősei: Rjutyin, Szircov, Lominadze, A. Szmirnov, akik szembeszálltak Sztálinnal

Ritka képek: Buharin kaukázusi lovasokkal
és pihenés közben

1934 januárja, „a győztesek kongresszusa": az első sorban (jobbra) Kirov szavaz, a következő áldozat

Középen az új pártvezetés. Berija fölülről a csalással megválasztott Sztálinhoz hajol

A múlt „a győztesek kongresszusán": Marija Uljanova, Nagyezsda Krupszkaja és Dmitrij Uljanov

És a jelen: Hruscsov háta mögött Bugyonnij és Bulganyin

Az Izvesztyija főszerkesztője üdvözli Karin Michaëlis dán írónőt

A régi barátok: Aroszev, Obolenszkij, Pjatakov

Anna Larina

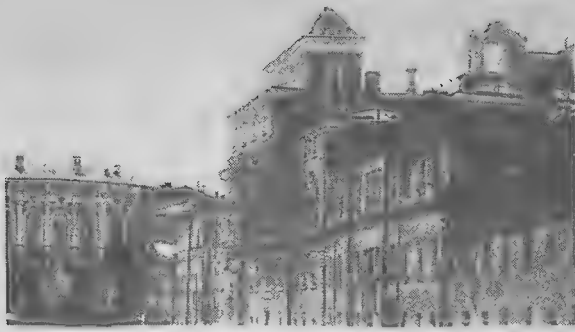

Buharin utolsó otthona a Kremlben

1937 februárjában, amikor letartóztatták

A következő „otthon”: a Lubjanka börtön

Ilyennek ábrázolták Buharint és Trockijt a lapok.
Genrih Jagoda: a mór, aki megtette kötelességét…

Buharin vádlott- és sorstársai: Iszaak Zelenszkij, Vlagyimir Ivanov, Akmal Ikramov és Arkagyij Rosenholz

TARTALOM

Tanulóévek 5
Emigrációban 45
A hatalom csúcsain 141
A vereség 235
A nagy per 337

MEGJELENT A **SZABAD TÉR KIADÓ** GONDOZÁSÁBAN

Felelős kiadó: **KOLTAY GÁBOR**
Produkciós igazgató: **LOVASI JÓZSEF**
A szerkesztő munkatársa: **ACSAY JUDIT**
Műszaki szerkesztő: **TŐRÖS ISTVÁN**

A könyvben szereplő fotókat és reprodukciókat készítette: **TÓTH TAMÁS**
Borítóterv: **TŐRÖS ISTVÁN**

Szedte a Vörösmarty Nyomda
Székesfehérvár
(munkaszám: 1857028)
Felelős vezető: Papp Károly igazgató
Nyomta az Alföldi Nyomda
Debrecen
(munkaszám: 914)
Felelős vezető: Benkő István vezérigazgató
ISBN 963 02 5935 4
HU-ISSN 0238-9053

ELŐKÉSZÜLETBEN:

HUSZADIK SZÁZAD

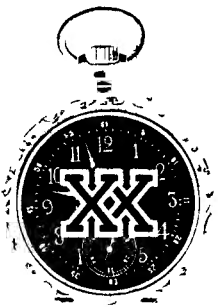

TROCKIJ

SZABAD TÉR KIADÓ

Kun Miklós 1946-ban született egy Moszkva és Leningrád között fekvő kisvárosban, Kasinban. 1959-ben családjával együtt visszatérhetett Magyarországra. 1969-ben végzett az ELTE történelem–orosz szakán, azóta ott dolgozik, a Kelet-Európa Története Tanszék docense. Tudományos munkái folyamatosan látnak napvilágot magyar, szovjet, amerikai, olasz, angol, francia és más kiadványokban. Az 1960-as években levéltári kutatásokat végzett a 19. századi orosz és kelet-európai felszabadító mozgalmak körében. Sajtó alá rendezte Bakunyin *Államiság és anarchia*, illetve *Gyónás*, Herzen *Emlékek és gondolatok*, Sztyepnyak-Kravcsinszkij *Oroszország a cárok alatt* című művét. Az 1970-es évektől elsősorban az októberi forradalommal és az azt követő másfél évtized történetével foglalkozik. Számos, korábban indexen levő írást adott ki ebben a témakörben. *Október emberközelben* (Gondolat, 1987) címmel az 1917-es esztendő idáig ismeretlen memoárjaiból közölt válogatást. Fontosabb művei: *Útban az anarchizmus felé* (Akadémiai, 1982); *1917. Egy év krónikája* (Kossuth, 1988). Előkészületben van *Hatalom és ellenzék*, valamint *A sztálini fogaskerekek között (az 1930-as évek politikai perei)* című könyve.

A milliók számára tragikus 1937-es esztendőben, amikor éjszakánként ártatlan embereket hurcoltak el otthonukból, Moszkvában szájról szájra járt egy történet. A hírhedt Lubjanka börtönbe, az egykori Rosszija biztosítótársaság épületébe berendeltek egy idős jogászprofesszort. A vizsgálóbíró a megszokott mozdulattal arcára irányította az asztali lámpa fényét, és gépiesen megkérdezte:

– *Vádlott, elismeri bűnösségét?*

A köztiszteletben álló tudós csodálkozott:

– *Hogy lehetnék én vádlott? Legfeljebb gyanúsított...*

A vizsgálóbíró erre az idős embert az ablakhoz vezette, és a rácson túl, Moszkva egyik legnagyobb terén nyüzsgő tömegre mutatott.

– *Látja? Ők egytől egyig gyanúsítottak. Aki azonban ide belépett, az már vádlott...*

Nyikolaj Ivanovics Buharin, könyvünk főszereplője, hol „a párt kedvence", hol „fasisztatrockista összeesküvő" volt hazája történetében, a mindenkori politikai klímától függően. Életútja regénybe illő: megjárta az orosz cárok rendőrségét, az osztrák, a svéd, a japán, a német, majd a sztálini börtönöket, hol anarchisták, hol lengyel kémek követtek el ellene merényletet. Sokat vitatkozott Leninnel, aki fiaként szerette és egy ideig szövetségese volt Sztálinnak, aki irigyelte és gyűlölte. 1927-ben Buharin javában a hatalom csúcsán állt, amikor a zsarnok szemében már rég gyanúsított volt. És elkezdődött a leszámolás...

ÁRA: 92 FORINT